

АКТУАЛЬНІ
СВІТОВІ
ДИСКУСІЇ

Збігнєв Бжезінський

ВИБІР:

**СВІТОВЕ
ПАНУВАННЯ
ЧИ СВІТОВЕ
ЛІДЕРСТВО**

Zbigniew Brzezinski

THE CHOICE:

**GLOBAL
DOMINATION
OR GLOBAL
LEADERSHIP**

Збігнєв Бжезінський

ВИБІР: **СВІТОВЕ ПАНУВАННЯ ЧИ СВІТОВЕ ЛІДЕРСТВО**

Переклад з англійської
Андрія Іщенка

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2006

В останній за часом великій книжці відомого американського політолога і державного діяча Збігнева Бжезінського «Вибір: світове панування чи світове лідерство» (2004) розглядаються проблеми ролі США як світової держави, здатної стати запорукою стабільності та безпеки в усьому світі у новому столітті. Автор зосереджує увагу на вкрай важливих альтернативах: чи полягає роль його країни у пануванні, підкріпленому військовою й економічною силою, чи у лідерстві, ґрунтованому на згоді цивілізованих народів щодо головних засад співіснування у мінливому й небезпечному світі? З. Бжезінський рішуче обстоює другий варіант і доводить, спираючись на глибокий політологічний аналіз і свій величезний практичний досвід, що тільки таке лідерство може зробити світ стабільнішим і безпечнішим.

Нова книжка послідовного прихильника української незалежності, науковця і політика, який одним із перших заявив про надзвичайно важливу роль України як держави у системі колективної безпеки всієї Європи, є актуальною для вітчизняного читача, передусім для українських політиків та інтелектуалів. Вона, поза сумнівом, допоможе у вирішенні складної проблеми вибору Україною свого місця у геополітичному трикутнику «Америка–Європа–Росія» і сприятиме зміцненню україно-американської співпраці як на двосторонньому рівні, так і у міжнародних питаннях за участі інших країн.

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL
ТА ЕКСПЕРТНОЇ ПІДТРИМКИ
RENAISSANCE FOUNDATION
МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВИРОДЖЕННЯ"

Переклад здійснено за виданням:
Zbigniew Brzezinski. The Choice: Global Domination or Global Leadership
Basic Books, A Member of the Perseus Group
© 2004 by Zbigniew Brzezinski

ISBN 966-518-375-3

© А. Ю. Іщенко, переклад, 2006
© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006

Передмова <i>М. Винницького</i>	6
Передмова	11
ЧАСТИНА 1. АМЕРИКАНСЬКА ГЕГЕМОНІЯ	
І ГЛОБАЛЬНА БЕЗПЕКА	15
1. Дилеми національної небезпеки	20
Кінець суверенної безпеки	20
Державна могутність і міждержавне протистояння	28
Визначення нової загрози	33
2. Дилеми нового глобального безладу	47
Сила слабкості	49
Неспокійний світ ісламу	52
Сипучі піски гегемонії	61
Спільні стратегічні зобов'язання	68
3. Дилеми союзів	82
Глобальне ядро	85
Метастабільність Східної Азії	99
Реванш Євразії?	112
ЧАСТИНА 2. АМЕРИКАНСЬКА ГЕГЕМОНІЯ	
І ЗАГАЛЬНЕ БЛАГО	119
4. Дилеми глобалізації	126
Природна доктрина глобальної гегемонії	127
Мішень контрсимволізму	134
Світ без кордонів, але не для людей	144
5. Дилеми провідної демократії світу	157
Америка як глобальна культурна спокуса	158
Мультикультуралізм і стратегічна єдність	165
Гегемонія і демократія	172
Висновки: панування чи лідерство	183
Подяки	197
Показчик	198

Книга «Вибір: світове панування чи світове лідерство» Збігнєва Бжезінського стає доступною українському читачу через п'ять років після терористичних нападів на символи світової політичної і економічної потужності США, здійснених ісламськими фундаменталістами 11 вересня 2001 р. У книзі проведено чіткий і прозорий аналіз підґрунтя і причин помилкових дій адміністрації президента Буша, які призвели до суттєвої втрати авторитету США щодо формування узгодженої міжнародної системи безпеки.

Автор знає свою справу, адже він «академічний практик» – у 1950–1963 роках був професором Гарвардського університету, 1960–1989 роках – професором Колумбійського університету, з 1977 по 1981 рік – радником президента США Картера з питань національної безпеки, і 1981-го нагороджений Президентською Медаллю свободи за заслуги у нормалізації відносин між США та КНР та за довголітній внесок у розвиток політики національної безпеки США і світової системи забезпечення прав людини. Після розвалу СРСР Збігнєв Бжезінський став активним другом і лобістом інтересів як своєї рідної Польщі (Бжезінський народився у Варшаві 1928 р., але в довоєнні роки ще малолітнім хлопцем емігрував до Канади; згодом до США), так і України, роль якої у розвитку об'єднаної Європи вважає ключовою.

Найновішу книгу Бжезінського «Вибір» газета «Нью-Йорк Таймс» назвала «найпрозорішим і найсистематичнішим аналізом викликів, які стоять перед Америкою 21 століття, серед праць, опублікованих до цього часу». І це не просто високі слова; адже реакція владних кіл США на несподівані атаки терористів у вересні 2001 р. продемонструвала їх абсолютну неготовність діяти в нових умовах протистояння з невідомим ворогом. І проблема не в браку дієздатної армії, а саме в браку ідеологічної готовності Америки боротися з нетрадиційним (недержавним) ворогом, який сам не має чітко оформленої ідеології поза тим, що відкидає все американське.

Бжезінський розпочинає свою нещадну (але в той же час академічно обґрунтовану) критику зовнішньої політики адміністрації Дж. Буша-молодшого із парадоксу, який нинішній президент США явно досі не зрозумів: парадокс потужності слабких. Спочатку напад «Аль-Кайди», а згодом політика американського керівництва щодо Іраку (нехтування потребою узгодження міжнародної політики із традиційними союзниками США) чітко продемонстрували: слабші сильнішають, коли вони спрощують мішень своєї ненависті, а сильніші, навпаки, слабшають, коли роблять те саме. Слабші, демонізуючи те, що ненавидять (наприклад, «Великого Сатану» – Америку), приманюють до себе відданих послідовників, які характеризуються надзвичайною самовіддачею. Натомість, коли сильний надмірно спрощує суть свого ворога (наприклад, заяви президента Буша про «вісь зла» і «війну з терором»), це приводить до ігнорування підґрунтя глобальних проблем і до надмірного фокусування уваги творців і виконавців міжнародної політики на поверхневих проявах поодиноких викликів. Коли сильний примітивізує аргументацію своїх дій, він втрачає свою легітимність і втрачає роль визнаного арбітра міжнародної спільноти.

Але книга Бжезінського – це далеко не однозначна критика зовнішньополітичних дій американського керівництва. Автор звертає увагу на те, що терористичні напади на Америку 9 вересня 2001 р. пришвидшили глобальні процеси, які вже розпочалися задовго до цієї дати і триватимуть у майбутньому.

Наприклад, сьогодні і у найближчому майбутньому беззаперечно світове лідерство США щодо військової підготовленості є і буде реальністю. Різниця між військовим бюджетом Америки порівняно з її колишніми суперниками в колишньому комуністичному таборі і також порівняно з ключовими традиційними союзниками США постійно збільшується – а гегемонія тягне за собою і певну відповідальність. Перед Америкою стоїть вибір: вона може правити світом (намагатися нав'язувати йому свій лад силовими методами), або вона може стати світовим лідером, який виступає гарантом міжнародної безпеки.

Якщо Америка обирає шлях лідерства, їй потрібно рахуватися з партнерами – з її традиційними союзниками в Європі. На відміну від деяких критиків НАТО, які вважають цю організацію пережитком холодної війни, Бжезінський вбачає в НАТО єдино можливий інститут співпраці між ЄС і США. Хоч в Америці часто критикують країни ЄС через їхній недостатній внесок в систему колективної безпеки (читай – за їхні незначні військові бюджети), Бжезінський звертає увагу на те, що без підтримки європейських союзників політика США сприймається в світі як імперіалістична. Тому, хоч різниця між темпами розвитку військово-політичної єдності в Європі і процесами економічного об'єднання ЄС може непокоїти керівництво США, йому не слід нехтувати думкою традиційних і нових європейських союзників, як це було у випадку з рішенням щодо вторгнення в Ірак 2003 р.

Ближче до нашого регіону Бжезінський звертає увагу на проблеми, з якими стикається Росія. Він стверджує, що керівництво Кремля усвідомлює загрозу територіальній цілісності Росії (хоча б у перспективі найближчого десятиліття) з боку Китаю. Дещо контроверсійно автор стверджує, що в Росії немає іншого вибору, аніж зближення із Заходом, а згодом – інтеграція в євроатлантичні структури як слабшого партнера. З іншого боку, Бжезінський спостерігає зростаюче усвідомлення китайськими керівниками того, що їхній країні потрібна радше пауза на міжнародній арені, а не агресивна зовнішня політика, для того, щоб впоратися з внутрішніми перетвореннями. Отже, зміни в системі міжнародних відносин на азіатському континенті не очікуються в найближчій перспективі – хоча дедалі більше бажання японської політичної еліти перетворити власну державу на серйозного гравця на міжнародній політичній арені можуть пришвидшити процес змін і призвести з часом до певної регіональної нестабільності.

Бжезінський спочатку аналізує розвиток світової системи безпеки з точки зору традиційного політологічного аналізу міжнародної політики, яка характеризує світові процеси як боротьбу за владу поодиноких груп, держав і транснаціональних блоків. Але автор також звертає увагу на те, що такий традиційний підхід не найкраще охоплює реалії поля, на якому формується сучасна система світової безпеки. Адже технологічний прогрес привів до «зменшення» світу через тісніші комунікаційні зв'язки, через вивільнення фінансових потоків, через зменшення міжнаціональних торговельних бар'єрів і т. д. Отже, слід розібратися з процесами, які прийнято разом називати «глобалізацією».

Термін «глобалізація» має різні значення для різних мислителів і тому – різне трактування в реальній політиці. З одного боку, процеси глобалізації – це втілення на світовому рівні тих соціально-економічних процесів, які асоціюються з промисловою революцією – отже, зі спеціалізацією та масштабним виробництвом, які приводять до розміщення виробничих потужностей там, де це економічно найвигідніше, і до розвитку центрів інновацій там, де можливості для їх втілення найрясніші. Не дивно, що з цієї точки зору розквіт Китаю часто наводиться як приклад позитивних наслідків глобалізації.

Утім, зауважує Бжезінський, для сучасної американської еліти термін «глобалізація» вважається не тільки описовим. Після розпаду радянського блоку і розвитку ілюзії про кінець ідеологічних конфліктів цей термін набув нормативного забарвлення. Складається враження, що для сучасної американської еліти (і також для деяких їхніх колег з інших країн – наприклад, відвідувачів Всесвітнього форуму в швейцарському містечку Давосі) «глобалізація» – це нове «світле майбуття», яке має привести до нової якості свободи пересування людей і капіталу, зняття обмежень у комунікації і т. ін. У свою чергу, такі масштабні світові зміни спричиняться до тіснішої співпраці між індивідами і відповідно – до поширення взаємозалежності й миру на землі.

На жаль, таке трактування загальних благ, пов'язаних із глобалізацією, далеко не повсюдне. Штамп «Вироблено в США» (до якого часто ставляться не надто позитивно в деяких країнах) видимо і неодмінно встановлюється на будь-якій згадці про «глобалізацію» – і це не тільки результат домінуючих позицій американських компаній на світових ринках чи реальної військово-політичної гегемонії США щодо встановлення міжнародного ладу. Поширення політичної та економічної гегемонії США на весь світ пов'язане також із експортом потужного філософського магніту: з ідеалом американської демократії, яка, в свою чергу, далеко не у всіх регіонах світу сприймається в однозначно позитивному руслі.

Філософське ототожнення «глобалізації» з «американізмом» породжує неоднозначну реакцію на світове поширення американської масової культури, яка, хоча і вважається в деяких колах примітивною, користується майже універсальним попитом. Цікаво, що позитивне сприйняття міжнародними масами американських джинсів, кіно, музики спостерігається серед населення найрізноманітніших країн, які часто сприймають ці культурні символи як рідні й такі, що легко поєднуються з їхньою власною культурною специфікою.

Однак таке масштабне перетворення американської культури на світову також породжує свою антитезу: навмисне відкидання всього американського. На даний момент таке явище спостерігається тільки серед нечисленних інтелектуальних еліт, і то в обмежених колах, але агресивна одностороння міжнародна політика США часто дає неочікувані результати: лідери антиамериканської культурної інтелігенції можуть у деяких країнах виступати також і політичними лідерами масових рухів протесту проти гегемонії єдиної світової наддержави.

А якщо взяти до уваги, що такі контреліти у віддалених від Америки країнах часто можуть знайти собі потужну підтримку серед населення США, небезпека надто нахабної міжнародної поведінки американського уряду стає щораз більш наочною. Справа в тому, що в повоєнні роки сама сутність того, що називається американським суспільством, дуже сильно змінилася. До часів Другої світової війни можна було говорити про певну культурну гомогенність американського суспільства, базованого на цінностях переважно білошкірої, англосаксонської протестантської еліти США. У період холодної війни демографічні зміни в Америці, які виникли в результаті масової іміграції із країн Азії і Східної Європи, мало впливали на формування міжнародної політики США через одностайну увагу, яку було приділено боротьбі з комунізмом. Проте в умовах зникнення єдиного ворога і одночасного розмивання етнокультурної належності американської еліти процес вибору пріоритетів світового гегемона щодо його зовнішньої політики стає чимраз складнішим. Потреба задоволення внутрішньополітичних вимог різношерстих етнокультурних еліт США часто приводить до незрозумілого розмивання зовнішньої політики єдиної світової наддержави.

Для Америки у проблемах неоднозначного сприйняття світовою громадськістю ідеології глобалізації криється ризик ізоляції не лише на

філософсько-культурному рівні, вони також збільшують можливості виникнення відвертого опору американській міжнародній політиці. Беручи до уваги розширені можливості комунікації і зростаючі ризики, пов'язані з поширенням зброї масового знищення (особливо серед недержавних радикальних угруповань), система світової безпеки залежатиме чимраз більше від легітимності – отже, суб'єктивного сприйняття – міжнародної політики США. Тому прояви відвертої неприязні між традиційно близькими друзями – а саме США і Європою – не на руку Америці. А поки країни ЄС проводять довготривалий процес політичного зближення і утворення складних механізмів узгодження об'єднаної зовнішньої політики – колективно витрачаючи при цьому тільки маленьку частину своїх зведених державних бюджетів на військові потреби, – їм також слід продовжувати тісну співпрацю з Америкою. Адже військову потужність США на світовій арені зараз неможливо замінити європейським аналогом – отже, такий відступ може лише привести до вакууму, який не сприятиме стабільності за будь-яких обставин.

Основна теза Бжезінського: реалії сьогодення такі, що Америка найближчих декілька років залишатиметься абсолютним світовим гегемоном. У зв'язку з цим у світі зростає тривога щодо односторонності Америки, яка як гарант колективної стабільності міжнародної спільноти може випадково також стати загрозою всім її членам. Автор звертає увагу на те, що зовнішня політика США, хоча б частково, віддзеркалює внутрішні протиріччя, які розривають американську плюралістичну демократію. Тому Бжезінський б'є на сполох: без узгодженої (елітою) базової концепції спільного американського майбутнього американська етнокультурна мозаїка може перетворитися на вічне змагання внутрішніх еліт США, яке призведе до втрати зовнішньополітичних орієнтирів, а це, в свою чергу, спричиниться до негативної реакції (або ж насильницького опору) на все американське – навіть якщо воно формально називатиметься не «американським», а «глобалізованим». З часом через такий опір США можуть втратити свій міжнародний статус, а відхід світового гегемона неодмінно викличе вакуум на міжнародній арені, і відповідно, суттєвого зменшення світової стабільності аж до розвалу міжнародної системи безпеки.

Перспектива не оптимістична, але якщо її не зрозуміти, вона неодмінно стане реальністю...

Михайло Винницький,
доцент кафедри соціології НаУКМА
і Києво-Могилянської Бізнес-Школи

Мій головний аргумент щодо ролі Америки у світі простий: американська могутність, яка служить запорукою національного суверенітету країни, є сьогодні визначальною гарантією стабільності у світі; водночас американське суспільство сприяє таким глобальним соціальним тенденціям, які ослаблюють традиційний державний суверенітет. Могутність Америки і її суспільна динамічність могли б разом працювати на поступове утвердження світового співтовариства, об'єднаного спільними інтересами. Якщо ж тут діяти неправильно, якщо вони будуть суперечити одне одному, то це може призвести до хаосу у світі і спричинитися до небезпечної ізоляції Америки.

На початку ХХІ століття американська могутність є безпрецедентною у військовому відношенні, у важливості ролі її економіки для світової економіки, в інноваційному впливі розвитку американських технологій та у привабливості для всього світу багатогранної і часто невибагливої американської масової культури. Все це надає Америці величезного політичного впливу у світі. На краще чи на гірше, але Америка є світовим лідером, і суперника їй не видно.

Європа, можливо, здатна конкурувати зі США у сфері економіки, але мине ще багато часу, поки вона досягне того ступеня єдності, який дасть їй змогу стати політичним конкурентом. Японія, яку колись вважали наступною наддержавою, зійшла з перегонів, а Китай, незважаючи на його економічний поступ, схоже, залишатиметься бідною країною протягом життя ще принаймні двох поколінь, за цей час він може зіткнутися з великими політичними проблемами. Росія шансів більше не має. Коротко кажучи, Америка не має і скоро не матиме рівного собі глобального суперника.

Таким чином, немає жодної реальної альтернативи переможній американській гегемонії і могутності США як необхідній складовій глобальної безпеки. У той самий час американська демократія – і приклад успіху Америки – сприяє економічним, культурним і технологічним змінам, що зміцнюють глобальні взаємозв'язки та не зважають на державні

кордони. Ці зміни можуть підірвати ту саму стабільність, яку покликана оберігати могутність Америки; вони можуть навіть стати джерелом антиамериканської ворожості.

Отже, Америка стикається з унікальним парадоксом: вона є першою і єдиною справжньою наддержавою у світі, та, незважаючи на це, американців дедалі більше непокоять загрози з боку численних набагато слабших джерел ворожості. Факт безпрецедентного глобального політичного впливу Америки робить її предметом заздрості, невдоволення, а в деякого – навіть лютої ненависті. До того ж така ворожість може не тільки використовуватися, а й підбурюватися традиційнішими суперниками Америки, навіть якщо самі вони надто обережні, щоб іти на ризик прямої конфронтації з Америкою. Це становить реальну загрозу для безпеки Америки.

Та чи впливає звідси, що Америка має право на надійнішу безпеку, ніж інші держави? Її лідери – як розпорядники державної могутності і представники демократичного суспільства – мають шукати тонкого балансу між цими двома ролями. Розрахунок виключно на багатостороннє співробітництво може привести до стратегічної летаргії в умовах світу, в якому загрози національній, а зрештою, навіть і глобальній безпеці, поза сумнівом, загострюються і потенційно становлять небезпеку для всього людства. Водночас переважне покладання на одностороннє застосування суверенної могутності, особливо якщо воно супроводжується визначенням нових загроз, яке виходить тільки з власних інтересів, може викликати самоізоляцію, загострення національної параної і зростання вразливості до вірусу антиамериканізму, який поширюється в усьому світі.

Стривожена Америка, одержима власною безпекою, може опинитися в ізоляції у ворожому світі. Якщо одностороннє прагнення безпеки вийде з-під контролю, то воно може привести до перетворення країни вільних людей на державу-гарнізон зі свідомістю обложеної фортеці. Водночас закінчення холодної війни збіглося з величезним поширенням технічних знань і можливостей, необхідних для виробництва зброї масового знищення – не тільки серед держав, а й потенційно серед політичних організацій із терористичними настроями.

Американське суспільство мужньо дивилося в обличчя страхітливій реальності «двох скорпіонів у пляшці» – взаємного залякування Сполученими Штатами і Радянським Союзом одне одного своїми нищівними ядерними арсеналами, – але йому тяжче впоратися з поширенням насильства, періодичними терактами і розповсюдженням зброї масового знищення. Американці відчувають, що в такій політично неясній, іноді морально двозначній і часто оманливій обстановці політичної непередбачуваності криється небезпека для Америки – саме тому, що вона є найпотужнішою у світі.

На відміну від попередніх держав-гегемонів, Америка діє у світі дедалі тісніших часових і просторових зв'язків. Імперії минулого, такі як Великобританія в XIX столітті, Китай на різних етапах своєї кілька-

тисячолітньої історії чи Рим протягом п'яти сторіч – і це лише кілька прикладів – були відносно невразливими для зовнішніх загроз. Світ, у якому вони панували, був розділеним, його частини не взаємодіяли між собою. Час і відстань забезпечували свободу дій і посилювали внутрішню безпеку держави. На відміну від цих держав, Америка може бути незрівнянно могутнішою у світі, проте її внутрішня безпека надзвичайно слабка. Потреба жити у такій небезпеці, ймовірно, є хронічною.

Отже, ключове питання полягає в тому, чи здатна Америка проводити мудру, відповідальну й ефективну зовнішню політику – політику, що уникає пасток свідомості обложеної фортеці і водночас відповідає новому історичному статусу Америки як наймогутнішої держави світу. Пошук мудрої зовнішньої політики має починатися з усвідомлення того, що «глобалізація» по своїй суті означає глобальну взаємозалежність. Така взаємозалежність не гарантує рівності статусу чи навіть однакової безпеки для всіх країн. Але вона передбачає, що жодна країна не має абсолютного імунітету щодо наслідків технологічної революції, яка величезною мірою посилила здатність людини чинити насильство і водночас зміцнила зв'язки, які дедалі тісніше об'єднують людство.

У кінцевому підсумку центральне політичне запитання, що стоїть перед Америкою, звучить так: «Гегемонія заради чого?» Вирішується питання, чи намагатиметься країна розбудувати нову глобальну систему, ґрунтовану на спільних інтересах, чи ж вона застосує свою суверенну глобальну могутність головно для зміцнення власної безпеки?

На наступних сторінках я зосереджуюся на тих запитаннях, які вважаю головними і які вимагають вичерпної стратегічної відповіді:

- Якими є головні загрози для Америки?
- Чи має Америка, з огляду на її панівне становище, право на більшу безпеку, ніж інші держави?
- Як Америка має відповідати на потенційно нищівні загрози, які дедалі більше виходять не від потужних суперників, а від слабких ворогів?
- Чи здатна Америка конструктивно будувати свої довготермінові відносини з ісламським світом, населення якого становить 1 мільярд 200 мільйонів осіб, а багато хто з них все більше вбачає в Америці непримиренного ворога?
- Чи здатна Америка на рішучі дії у залагодженні ізраїльсько-палестинського конфлікту в умовах, коли два народи висуюють взаємосуперечливі і водночас обґрунтовані претензії на одну територію?
- Що потрібно для досягнення політичної стабільності на неспокійних нових «Світових Балканах», розташованих на південному краї центральної Європи?
- Чи здатна Америка розбудувати справжнє партнерство з Європою, зважаючи на повільні темпи політичного об'єднання Європи і водночас посилення її економічної потужності?

- Чи можна залучити Росію, яка вже не є суперником Америки, в атлантичну систему під проводом США?
- Якою має бути роль Америки на Далекому Сході, з огляду на тривалу, але вимушену залежність Японії від Сполучених Штатів (а також на неафішоване зростання її військової потужності) та посилення Китаю?
- Наскільки імовірно, що глобалізація породить якусь послідовну контрдоктрину чи контральянс проти Америки?
- Чи стають демографія і міграція новими джерелами загроз світовій стабільності?
- Чи сумісна американська культура з, по суті, імперською відповідальністю?
- Як Америка має реагувати на нове посилення нерівності між людьми, яке сучасна науково-технічна революція може прискорити, а глобалізація – ще більше загострити?
- Чи сумісна американська демократія з гегемонією, хоч би як ретельно ця гегемонія маскувалася? Як вимоги безпеки, пов'язані з цією особливою роллю, позначаються на традиційних громадянських правах?

Ця книжка має почасти прогностичний і почасти рекомендаційний характер. Вихідний пунктом є те, що недавня революція у передових технологіях, особливо в комунікаціях, сприяє поступовому становленню глобальної спільноти, що ґрунтується на єдиних інтересах, у центрі якої перебуває Америка. Однак можливість самоізоляції єдиної наддержави може кинути світ в анархію, ще більш зловісну через поширення зброї масового знищення. Оскільки Америка – попри суперечливість тих ролей, які вона відіграє у світі – приречена бути прискорювачем руху або до глобального співтовариства, або ж до глобального хаосу, американці несуть унікальну історичну відповідальність визначати те, яка з цих двох можливостей стане реальністю. Перед нами вибір: чи панувати нам над світом, чи вести його за собою.

30 червня 2003 року

Американська гегемонія і глобальна безпека

Унікальне становище Америки у світовій ієрархії на сьогодні загально визнане. Подив і навіть гнів, з якими за кордоном спочатку сприйняли відкрите ствердження провідної ролі Америки, поступилися місцем стриманішим – хоча іноді так само сповненим образами – спробам приборкати, обмежити, переспрямувати чи висміяти її гегемонію [1]. Навіть росіяни, які з ностальгічних причин найбільш неохоче схильні визнавати масштаби американської могутності і впливу, прийняли те, що протягом певного часу роль Сполучених Штатів на міжнародній арені буде вирішальною [2]. Коли 11 вересня 2001 року на Америку було здійснено терористичний напад, британці на чолі з прем'єр-міністром Тоні Блером здобули великої вдячності у Вашингтоні, негайно приєднавшись до проголошеної Америкою війни проти міжнародного тероризму. Більшість світу пішла тим самим шляхом – включно з тими країнами, які раніше на власному досвіді вже відчули біль терористичних атак, і співчуття Америки до них було дуже обмеженим. Заяви з різних кінців світу «Всі ми – американці» були не тільки вираженням щирого співчуття; вони також були продиктовані політичною доцільністю запевнення у політичній лояльності.

Сучасному світові може не подобатися провідне становище США: світ може не довіряти Америці, може обурюватися, часом навіть змовлятися проти неї. Проте у практичній площині світ не може прямо виступати проти неї. Протягом минулого десятиліття мали місце окремі спроби такого опору, та всі вони були марними. Китайці й росіяни загравали з ідеєю стратегічного партнерства з метою формування «багатополярного світу» – поняття, яке можна легко розшифрувати як «антигегемонію». З цього мало що вийшло, з огляду на відносну слабкість Росії порівняно з Китаєм, а також на прагматизм керівництва Китаю, яке усвідомлює, що сьогодні Китаю найбільше потрібні іноземні капітали і технології. Китай не отримав би ні того, ні того, якби його відносини зі США переросли у конфронтацію. В останній рік XX сторіччя європейці, і в першу чергу французи, гучно проголосили, що Європа незабаром

отримає «автономну потужність у сфері глобальної безпеки». Війна в Афганістані швидко довела, що така заява нагадує колись знамените радянське гасло про історичну перемогу комунізму, «яка вже видніється на горизонті» – уявній лінії, що відсувається мірою наближення до неї.

Історія фіксує зміни, вона є нагадування того, що ніщо не триває вічно. Проте вона також може нагадати нам, що деякі речі тривають довго, і коли вони зникають, то до попереднього становища вороття більше немає. Так само буде і з сьогоднішньою перевагою Америки. Вона також у якийсь момент почне зникати, ймовірно, пізніше, ніж декому хотілося б, і раніше, ніж це вважає багато американців. Ключове питання полягає в тому, що прийде їй на зміну. Раптовий кінець американської гегемонії, поза сумнівом, призвів би глобального хаосу, в якому анархію супроводжували б спалахи справді величезних нищень і руйнувань. Некерований поступовий занепад США мав би схожі результати, розтягнуті на довший час. Однак поступовий і контрольований перехід влади і сили міг би привести до створення дедалі оформленішого світового співтовариства, ґрунтованого на спільних інтересах, а наднаціональні механізми дедалі більше могли б перебирати на себе функції у сфері безпеки, які традиційно виконують національні держави.

У кожному разі закінчення американської гегемонії, яке врешті-решт настане, не потягне за собою відновлення багатополярності між знайомими нам великими державами, які панували на міжнародній арені упродовж останніх двох століть. Не спричинить закінчення гегемонії США і появу іншого гегемона, який замінить Сполучені Штати і перебере на себе схожу політичну, військову, економічну, науково-технічну і соціокультурну перевагу в усьому світі. Знайомі нам великі держави минулого століття надто виснажені чи слабкі, щоб перебрати на себе ту роль, яку сьогодні відіграють Сполучені Штати. Слід наголосити, що починаючи з 1880 року в порівняльній таблиці світових держав (за сукупними показниками їхньої економічної потужності, військових бюджетів і можливостей, населення і т. ін.) п'ять перших місць з інтервалами у двадцять років посідали всього лише сім держав: Сполучені Штати, Великобританія, Німеччина, Франція, Росія, Японія та Китай. Проте тільки Сполучені Штати незмінно входили у верхню п'ятірку в кожен із двадцятирічних періодів, а 2002 року розрив між США, які посідали перше місце, і рештою країн був набагато більшим, ніж будь-коли раніше [3].

Колишні великі європейські держави – Великобританія, Німеччина і Франція – занадто слабкі, щоб скоротити цей розрив. Зовсім мало ймовірно, щоб у найближчі два десятиліття Європейський Союз набув політичної єдності, достатньої для мобілізації волі його народів до суперництва зі Сполученими Штатами на військово-політичній арені. Росія більше не являє собою імперську державу, і головним завданням для неї є соціально-економічне відродження – в іншому разі вона віддасть свої далекосхідні території Китаю. Населення Японії старіє, її економічний розвиток уповільнюється; поширена у 1980-ті роки думка, що Японія неминуче стане наступною «наддержавою», сьогодні звучить іронічно.

Китай, навіть якщо він збереже високі показники економічного зростання і внутрішньополітичну стабільність (що ще далеко не факт), буде в кращому разі регіональною державою, – як і раніше обмеженою бідністю населення, застарілою інфраструктурою і недостатньою привабливістю у світі. Те саме можна сказати і про Індію, становище якої до того ж ускладнюється проблемами, пов'язаними зі збереженням державної цілісності.

Навіть коаліції згаданих вище країн – яка видається дуже малоймовірною через їхні історичні конфлікти й суперечливі територіальні претензії – бракувало б єдності, сили й енергії, як для того, щоб скинути Америку з її місця, так і для підтримання стабільності у світі. У кожному разі, деякі провідні держави підтримали б Америку в умовах серйозного на неї тиску. Справді, якісь очевидні ознаки падіння американської могутності можуть мати своїм наслідком зусилля, спрямовані на зміцнення її лідерства. Найголовнішим же є те, що загальне невдоволення американською гегемонією не може зняти суперечностей між інтересами різних держав. Найнапруженіші конфронтації – у разі занепаду Америки – здатні запалити пожежу регіонального насильства, що стає тим більше небезпечним в умовах розповсюдження озброєнь масового знищення.

З цього випливає подвійний висновок: у наступні два десятиліття американська могутність буде необхідною умовою глобальної стабільності, а головний виклик – виклик американській могутності може виходити лише зсередини – або ж через відмову від сили самої американської демократії, або якщо Америка неправильно використовуватиме у світі власну могутність. Американське суспільство, незважаючи на деяку вузькість своїх інтелектуально-культурних інтересів, твердо підтримувало тривале широкомасштабне протистояння загрозі тоталітарного комунізму, а зараз воно мобілізується на боротьбу з міжнародним тероризмом. Доки така позиція зберігатиметься, Америка продовжуватиме відігравати стабілізуючу роль у світі. Якщо ж така позиція перестане існувати – або тому, що зійде нанівець тероризм, або через виснаження чи втрату спільної мети, – глобальній ролі Америки швидко настане кінець.

Цю роль також можуть підірвати або позбавити її легітимності зловживання своєю могутністю з боку США. Дії, які світ вважатиме свавільними, можуть спричинитися до дедалі більшої ізоляції Америки, руйнуючи не саму її обороноздатність, а швидше її здатність залучати інших до спільних зусиль, спрямованих на формування безпечнішої міжнародної обстановки.

Загалом суспільство розуміє, що нова загроза безпеці Америки, яка так драматично проявилася 11 вересня, триватиме довго. Багатство країни і динамічність її економіки роблять відносно прийнятним оборонний бюджет на рівні 3–4 % ВВП; цей тягар є значно легшим за той, який довелося нести під час холодної війни, не кажучи вже про Другу світову. Разом із тим глобалізація приводить до такого ступеня взаємопов'язаності

американського суспільства з рештою світу, що національна безпека Америки дедалі більше залежить від проблем добробуту всього світу.

Завдання мудрого державного керівництва полягає в тому, щоб перетворити цей базовий суспільний консенсус щодо безпеки на довготермінову стратегію, яку світ би підтримав, а не відкинув. Цього неможливо досягнути ні за допомогою шовінізму, ні сіянням паніки. Це вимагає поєднання традиційного американського ідеалізму і тверезого прагматизму щодо нових реалій глобальної безпеки. Обидва вони диктують один і той самий висновок: для Америки зміцнення глобальної безпеки є сутнісно важливим компонентом безпеки національної.

ПРИМІТКИ

1. 1997 року, коли я опублікував книгу «Велика шахівниця: американське панування та його геостратегічні імперативи», колишній канцлер Німеччини Гельмут Шмідт (у підписаній ним рецензії) висловив обурення з приводу визнання мною нового історичного факту світової гегемонії Америки. Пізніше тодішній французький міністр закордонних справ Юбер Ведрін іронічно назвав гегемонію США «гіпермогутністю».
2. Недавні російські публікації, у яких аналізуються світові тенденції, недвозначно погоджуються, що період американської першості триватиме принаймні ще два десятиліття, а жодна інша держава не зможе навіть наблизитися до рівня потужності США. Див. «Мир на рубежі тисячелетий» (колективна монографія Інституту світової економіки і міжнародних відносин), М., 2001. Рішення президента Путіна рішуче підтримати Америку після подій 11 вересня стало очевидним результатом усвідомлення того, що неприхована ворожість до США тільки загострить для Росії проблеми її власної безпеки.
3. Можна стверджувати, що в неофіційній ієрархії 1900 року йшли – поспідовно – Великобританія, Німеччина, Франція, Росія, Сполучені Штати, всі ці держави мали порівняно однакові показники; 1960 року провідні місця перейшли до Сполучених Штатів і Росії (СРСР), а Японія, Китай і Великобританія відставали від них набагато більше; 2000 року список очолили Сполучені Штати, за якими з великим відривом ідуть Китай, Німеччина, Японія і Росія.

ДИЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

Протягом переважної частини історії Америки як суверенної держави її громадяни вважають безпеку нормою, а тимчасову незахищеність – відхиленням від норми. Відтепер же буде навпаки. В епоху глобалізації відсутність безпеки перетвориться на тривалу реальність, а прагнення до національної безпеки – на предмет постійної турботи. Отже, те, який ступінь вразливості є допустимим, буде гострою політичною проблемою для Сполучених Штатів як сьогодишнього світового гегемона, а також і гострою культурною проблемою американського суспільства.

Кінець суверенної безпеки

Америка стала такою, якою вона є сьогодні, в епоху, коли державний суверенітет і національна безпека були майже синонімами. Вони були визначальними у міжнародних відносинах. Міжнародний порядок кількох останніх століть ґрунтувався на концепції національно-державного суверенітету – кожна держава виступала в межах своєї території верховним і абсолютним арбітром, виходячи з власних вимог щодо національної безпеки. Хоча такий суверенітет визначався законами як абсолютний, очевидна нерівність різних держав не тільки диктувала необхідність великих компромісів, особливо з боку слабших держав, а й спричинялася до значних порушень суверенітету деяких країн із сильнішими економіками. Проте, коли внаслідок Першої світової війни було засновано першу глобальну організацію міждержавного співробітництва – Лігу Націй, абстрактна концепція абсолютного

суверенітету привела до того, що всі держави-члени отримали рівне право голосу. Симптоматично, що Сполучені Штати, які дуже серйозно ставилися до свого суверенного статусу і усвідомлювали перевагу свого географічного положення, вирішили не вступати до цієї організації.

На час створення Організації Об'єднаних Націй 1945 року для провідних держав було очевидним, що потрібно рахуватися з реаліями розстановки сил у світі, щоб ця організація могла відігравати якусь справді значущу роль у сфері безпеки. Разом із тим принцип рівності суверенних держав не можна було відкидати повністю. У результаті виник компроміс, згідно з яким всі країни-члени мали рівне право голосу при голосуванні на Генеральній Асамблеї, а право вето у Раді Безпеки ООН – п'ять найпотужніших держав-переможниць у Другій світовій війні. За цією формулою стояло мовчазне визнання того, що національний суверенітет дедалі більше стає ілюзією для усіх, за винятком кількох дуже потужних держав.

Для Америки зв'язок між державним суверенітетом і національною безпекою традиційно був ще тіснішим, ніж для більшості інших країн. Цей зв'язок знайшов віддзеркалення в ідеї особливого призначення Америки, сповідуваній американською революційною елітою, яка прагнула ізолювати Америку від міждержавних конфліктів у далекій Європі та представити її зразком принципово нової й універсально значущої концепції державної організації. Цей зв'язок підсилювався розумінням унікального географічного положення Америки. Маючи два величезних океани, які являли собою надзвичайно потужні «буфери безпеки», багато слабших сусідів на півночі і півдні, американці вважали свій державний суверенітет одночасно і природним правом, і природним результатом безпрецедентної національної безпеки. Навіть коли Америка брала участь у двох світових війнах, саме американці перетинали океани, щоб воювати з ворогами у далеких краях. Американці йшли на війну, а не війна приходила в Америку [1].

Після закінчення Другої світової війни та з початком великою мірою несподіваної холодної війни проти ідеологічно і стратегічно ворожого суперника більшість американців попервах почувалися захищеними американською монополією на атомну бомбу. Стратегічне авіаційне командування (САК), яке було (принаймні до середини 1950-х років) здатним в односторонньому порядку зруйнувати Радянський Союз, стало гарантією безпеки держави – багато в чому так само, як раніше був військовий флот двох океанів. САК і символізувало, і увічнювало уявлення про безпеку як органічну рису особливого становища Америки, хоча майже для всіх інших національних держав відсутність безпеки у XX сторіччі вже стала нормою. Звичайно, американські війська в Німеччині і Японії захищали інших, водночас захищаючи й Америку – та вони також тримали небезпеку на великій географічній відстані від неї.

Тільки в кінці 1950-х років, а можливо, лише під час Кубинської ракетної кризи Америка приголомшено усвідомила, що сучасна техніка залишила її невразливість у минулому. 1960-ті роки ознаменувалися різким зростанням стурбованості суспільства «відставанням у ракетах» (радянські лідери навмисно заявляли про більші потужність і кількість своїх ракет, ніж це було насправді), – що відбилося у зростанні побоювань, що ядерне стримування є за своєю суттю нестабільним, у занепокоєності стратегів можливістю радянського ядерного удару по ключових військових об'єктах, а також у хвилюванні з приводу зростання ризиків випадкового пуску ядерних ракет, і зрештою – навіть у розробках нових видів високотехнологічних оборонних систем космічного базування, зокрема протиракетних комплексів. Напружена дискусія в суспільстві з цих проблем зрештою привела до консенсусу – відносини стабільного стримування з Радянським Союзом можливі тільки на основі взаємного обмеження озброєнь. Це відкрило шлях до підписання в 1970-х роках Договору про протиракетну оборону (ПРО) і угод про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО), а у 1980-х роках – до договорів про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО).

Ці договори були фактично визнанням того, що безпека Америки вже не знаходиться в руках самих лише американців, а почасти залежить і від компромісу зі смертельно небезпечним антагоністом. Те, що цей антагоніст був так само вразливим, а його дії, як видавалося, керуються схожим усвідомленням власної вразливості, трохи втішало і психологічно полегшувало для американського суспільства визнання спільної вразливості. Звичайно, досягнуті угоди не усували ризику взаємного знищення, але їхня очевидна раціональність і передбачуваність дещо пом'якшували суспільну занепокоєність. Через те спробі адміністрації Рейгана на початку 1980-х років відновити невразливість Америки з допомогою «стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ) – космічної оборони проти радянського ракетного удару по США – не вдалося заручитися підтримкою переважної більшості населення.

Несподівана помірність американської громадськості, поза сумнівом, почасти зумовлювалася поглибленням розрядки напруженості в американо-радянських відносинах, яка ще більше заспокоїла побоювання ядерного конфлікту, проте вона була зумовлена також відчуттям суспільства, що радянський блок і навіть сам Радянський Союз переживають велику внутрішню кризу. Вважалося, що загроза слабшає. Справді, після розпаду Радянського Союзу у 1991 році радянські ракети перестали бути предметом договорів про скорочення озброєнь і стали об'єктом опіки американських служб із демонтажу озброєнь, а американське фінансування і кваліфікація фахівців почали використовуватися для посилення безпеки складування радянських ядерних боеголовки, які раніше навіювали жах. Перетворення радянського ядерного арсеналу

на об'єкт американського захисту було свідченням зникнення радянської загрози.

Зникнення радянського виклику, який збігся у часі з вражаючою демонстрацією можливостей сучасної американської військової техніки у війні в Перській затоці, цілком природно привело до відновлення впевненості суспільства в унікальній могутності Америки. Очолювана США і зумовлена технічним прогресом революція у військовій справі (РВС) породила не тільки нову зброю і тактику, які визначили однозначний результат двох малих війн 1991 і 2003 років проти озброєного Радянським Союзом Іраку, а й нове відчуття глобальної військової переваги Америки. На короткий період Америка знову відчула себе майже невразливою.

Цей новий настрій супроводжувався широким усвідомленням того, що падіння Радянського Союзу знаменує собою радикальніші зміни у глобальному розподілі політичної могутності. Тоді як війни проти Іраку 1991 року і у Косово 1999 року наочно довели першість Америки у застосуванні технологій у військових цілях та її здатність відносно безкарно завдавати ударів по інших країнах, американська перевага дедалі більше сприймалася за кордоном не лише як військова. Ця перевага була принаймні такою ж очевидною у «м'яких» вимірах сили – наукових інноваціях, їх впровадженні у техніку, економічному динамізмі і у менш матеріально вираженому соціокультурному експериментуванні. На початок 1990-х років багато іноземних спостерігачів визнали Америку – іноді з відвертим роздратуванням – не тільки світовим гегемоном, а й унікальною соціальною лабораторією (що часто слугувало приводом для стривоженості). Стрімке поширення інтернету – це тільки один прояв величезного глобального впливу Америки як світового лідера у суспільній сфері.

У цьому процесі роль Америки на світовій арені стала «діалектичнішою», ніж будь-коли раніше: американська держава, покладаючись на свою переважаючу могутність, діє як бастион традиційної міжнародної стабільності, тоді як американське суспільство через свій величезний різноманітний вплив, підсилюваний глобалізацією, долає державно-територіальні бар'єри і підриває традиційний суспільний устрій.

З одного боку, поєднання цих двох моментів посилює укорінену схильність Америки вважати себе зразком для всіх інших, а перевага цієї держави ще більше зміцнює відчуття американцями власного морального покликання. Прагнення Конгресу США уповноважувати Державний департамент виносити оцінки діям інших держав є симптоматичним для сьогоdnішніх настроїв в Америці, дедалі зневажливіших до чужого суверенітету і водночас так само чутливих і протекціоністських щодо власного.

З іншого боку, поєднання американської могутності і глобалізації змінює сутність національної безпеки США. Сучасні технології усувають географічні відстані, водночас збільшуючи різноманітність засобів

ураження і радіус їхньої дії та кількість суб'єктів, здатних використовувати такі засоби. Разом з тим протести проти глобалізації зосереджуються на Сполучених Штатах як на найочевиднішій мішені. Тому глобалізація робить вразливість загальною, навіть зосереджуючи ворожість на Америці.

Технічний розвиток є великим урівнювачем вразливості суспільств. Кардинальне скорочення відстаней за допомогою сучасних комунікацій і квантовий стрибок у радіусі дії засобів знищення ламає традиційний захист національних держав. Крім того, озброєння сьогодні стають пост-національними як у дальності дії, так і у володінні ними. Навіть актори, відмінні від держав, такі як підпільні терористичні організації, поступово поліпшують свій доступ до потужнішої зброї. Здійснення в тому чи тому місці справді високотехнологічного терористичного акту – це тільки питання часу. До того ж цей самий зрівнювальний процес дає біднішим державам на кшталт Північної Кореї засоби завдання ударів у тому обсязі, який раніше був доступний лише кільком багатим і могутнім державам.

У якийсь момент ця тенденція може призвести до апокаліптичних наслідків. Уперше в історії стає можливим розглядати небіблійний варіант сценарію «кінця світу» – не дії Бога, а навмисно запущеної людиною ланцюгової реакції глобального катаклізму. Картина Армагеддону, подана в останній книзі Нового Завіту (Об'явлення, 16), цілком може відповідати планетарному ядерно-бактеріологічному самогубству [2]. Хоча ймовірність такої події може у майбутні кілька десятиліть залишитися низькою, невблаганий факт полягає у тому, що наука і далі посилюватиме здатність людини до актів самознищення, яким організоване суспільство не завжди може запобігти чи стримати їх.

Крім апокаліптичного сценарію, список інших варіантів застосування насильства, які можуть втілитися в життя внаслідок загострення міжнародних суперечностей або як побічний продукт маніхейських пристрастей, неминуче розширюватиметься. До цього списку – починаючи з більш традиційних і закінчуючи новітнішими – входять:

- 1) масштабна нищівна стратегічна війна – можлива, хоча й малоімовірна на поточному етапі – між Сполученими Штатами і Росією, а приблизно за двадцять років – між Сполученими Штатами і Китаєм, а також між Китаєм і Росією;
- 2) великі регіональні війни із застосуванням найнищівнішої зброї, наприклад, між Індією і Пакистаном або між Ізраїлем та Іраном;
- 3) розкольницькі етнічні війни, насамперед у багатоетнічних державах, таких як Індонезія або Індія;
- 4) різні форми «національно-визвольних» рухів пригноблених проти реальної чи уявної расової дискримінації – наприклад, боротьба індіанського селянства Латинської Америки, чеченців у Росії чи палестинців проти Ізраїлю;

- 5) несподівані акти агресії з боку слабких країн, які досягли успіху у створенні озброєнь масового знищення і знайшли способи їх доставки, проти сусідніх держав або, анонімно, проти Сполучених Штатів;
- 6) дедалі нищівніші терористичні атаки підпільних груп проти особливо ненависних для них цілей – повторення того, що відбулося 11 вересня у Сполучених Штатах, але з поступовим застосуванням у них зброї масового знищення;
- 7) паралізуючі кібернетичні атаки, анонімно здійснювані державами, терористичними організаціями чи навіть індивідуальними анархістами проти інфраструктури високорозвинених суспільств з метою занурити їх у хаос.

Загальновідомо, що інструменти насильства стають дедалі різноманітнішими і доступнішими. Вони охоплюють широкий спектр: від дуже складних систем озброєння – зокрема різних типів ядерних озброєнь, розроблених для виконання конкретних військових завдань і доступних лише кільком державам – до менш ефективних, але все ж таки смертоносних ядерних пристроїв, призначених для масового знищення міського населення; від ядерних пристроїв до хімічної зброї (менш ефективної) і бактеріологічних засобів ураження (їх складніше точно скерувати, проте вони відзначаються високою динамічністю). Чим бідніша держава або чим ізольованіша група, що прагне застосувати таке озброєння, тим імовірніше, що вони використовуватимуть менш контрольовані і менш точні засоби масового знищення.

Отже, дилеми глобальної безпеки перших десятиліть XXI століття є якісно відмінними від дилем XX століття. Традиційний зв'язок між національним суверенітетом і національною безпекою виявляється розірваним. Звичайно, традиційні стратегічні пріоритети залишаються центральними для безпеки Америки, оскільки потенційно ворожі до США великі держави – такі як Росія і Китай, – як і раніше, можуть завдати масованих ударів по території США у разі розвалу існуючого міжнародного порядку. Крім того, провідні держави будуть і надалі удосконалювати наявні й розробляти нові озброєння, а утримання технологічної переваги над ними і надалі залишатиметься важливим завданням для національної безпеки США [3].

Водночас великі війни між розвинутими державами вже стали рідкістю. Дві світові війни, що виникли у найпередовішому регіоні світу того часу – Європі, – були «тотальними» у тому сенсі, що вони велися із застосуванням найпередовіших для свого часу засобів, які використовувалися з метою знищення як військових, так і мирного населення. Але кожна сторона, намагаючись знищити супротивника, сама розраховувала вижити. Незважаючи на тотальність мети, ці війни все ж таки не були самогубними.

Після того, як Хіросіма і Нагасакі, надали «тотальності» цілковито нового змісту, і після поширення атомної зброї як серед провідних учасників холодної війни, так і інших держав, поняття перемоги в тотальній війні стало самосуперечливим. Цей факт було визнано й інституціалізовано переходом Сполучених Штатів і Радянського Союзу до стратегії взаємного стримування і залякування. Попри те що держави, які мають у своєму розпорядженні найнищівнішу зброю, найчастіше одночасно виявляються і державами, які найбільше втратили б від її застосування, зараз все ще можна собі уявити тотальну війну між Індією та Пакистаном, але між Францією і Німеччиною вона вже немислима. Буде лише невеликим перебільшенням сказати, що тотальні війни стають необачними актами, які можуть собі дозволити тільки бідніші держави.

Відтепер війни між високорозвиненими державами (що мало ймовірно) і війни розвинутих держав проти менш розвинутих (що більш ймовірно) будуть вестися за допомогою дедалі точніших озброєнь, а їхня мета полягатиме не у тотальному знищенні суспільства супротивника (що загрожувало б нищівним ударом у відповідь), а у його роззброєнні і наступному підкоренні. Військові кампанії США проти «Талібану» наприкінці 2001 року і проти Іраку 2003 року можна розглядати як прототип воєнних дій майбутнього, які відбуватимуться із застосуванням найпередовіших озброєнь, здатних вибірково вражати конкретні особливо важливі військові й економічні об'єкти.

Спорадичні точкові зіткнення стають набагато ймовірнішими, ніж організовані, тривалі, формальні війни. Війна як формально проголошений стан вже відійшла у минуле. Останнє офіційне проголошення майбутньої війни було зроблене на адресу нацистського уряду послами Великобританії та Франції у Берліні 3 вересня 1939 року після нападу нацистів (без оголошення війни) на Польщу. Після Другої світової війни Сполучені Штати брали участь у двох великих війнах, у яких загинуло майже 100 тисяч американців, і приблизно в півдесятку порівняно значних воєнних операцій з меншими жертвами, а також в односторонніх авіаційних ударах принаймні по трьох іноземних столицях – стан війни жодного разу офіційно не оголошувався. Індія і Пакистан також тричі вели криваві війни, формально війни не оголошуючи. 1967 року Ізраїль завдав випереджувального удару по сусідніх арабських країнах, а 1973 року сам був атакований ними також без жодного офіційного попередження. У 1980-ті роки Ірак та Іран вели тривалу кровопролитну війну, не визнаючи цього офіційно.

На відміну від традиційної епохи, коли війни починалися і закінчувалися формальним оголошенням, сьогодні вони розглядаються як така собі ненормальна поведінка, великою мірою схожа на побутову злочинність. Сам по собі цей факт зумовлений прогресом. Однак в епоху глобалізації «війна» поступається місцем неформальній, всепроникній і часто анонімній боротьбі. Такі насильницькі дії можуть породжуватися геополітичною нестабільністю, на зразок тієї, що виникла в результаті розпаду Радянського Союзу. В інших випадках вони стають наслідком

етнічних і релігійних суперечностей, виливаючись в оргію масового насильства – як це ставалося в Руанді, Боснії і на Борнео. Хоч би якими були джерела такого насильства, сьогодні воно є дуже поширеним [4]. Реакцією на нього іноді стають «поліцейські» акції, подібні до операції 1999 року в Косово.

З часом демографічний тиск з боку перенаселених і бідних регіонів на багаті частини світу може набути більш насильницьких форм і перетворити нелегальну імміграцію на войовничіший рух людських мас. В інших випадках акти організованого насильства можуть породжуватися фанатизмом, який підживлюють недержавні угруповання, спрямованим на найочевидніший об'єкт їхньої ненависті, – так, як це відбувається у випадку деяких терористичних організацій, котрі обрали собі мішенню Америку. Багато з вищеназваних явищ також можуть мобілізуватися якоюсь новою об'єднаною ідеологією, якій сприятиме обурення глобальною нерівністю, і, ймовірно, спрямовуватимуться на те, що вважається опорою нинішнього стану речей – на Сполучені Штати (далі про це див. у частині II).

Коротко кажучи, дилеми безпеки Америки у XXI столітті будуть схожими на безладні різноманітні виклики з боку злочинності, з якими вже протягом тривалого часу борються найбільші міста, де поширення підпільного світу насильства стало нормальним явищем. Однак небезпека, притаманна такому становищу, величезною мірою посилюється новітніми технологіями знищення – насильство може несподівано вийти з-під контролю і стати масовим. Крім того, здатності Америки вживати заходів протидії може заважати відсутність легко встановлюваного і самоочевидного джерела загрози. По суті, ізольована національна безпека Америки XIX століття, яка втілилася у систему оборони в рамках союзів із розташованими за океанами державами, сьогодні перетворюється на спільну глобальну вразливість.

За таких обставин, а особливо після 11 вересня цілком зрозумілим є дедалі потужніше прагнення американців до посилення національної безпеки. Прагнення забезпечити захист від реальних, очікуваних, ймовірних і навіть уявних загроз є виправданим не тільки з огляду на унікальну роль Сполучених Штатів у сфері глобальної безпеки після закінчення холодної війни, а й через те, що глобальна соціокультурна репутація Америки робить її центром уваги для всього світу. З цього випливає, що Америка має підстави претендувати на вищий ступінь безпеки, ніж більшість інших держав.

Та навіть якщо погодитися з цим, то наскільки реальною тоді є концепція національної безпеки у її вузькому визначенні – в епоху, коли на зміну міждержавним війнам приходить поширення нових конфліктів? У якій точці навіть обґрунтована занепокоєність заходить за невидиму межову лінію, що відокремлює розумну обачність від параної? Наскільки безпека Америки залежить від багатостороннього співробітництва і наскільки вона може – чи має – бути односторонньою? За цими простими запитаннями стоїть надзвичайно складний і тяжкий вибір курсу

у сфері національної безпеки – вибір, що має велике значення для внутрішнього конституційного устрою країни. У кінцевому підсумку мінливість і динамічність як сучасних технологій, так і міжнародної обстановки неминуче роблять будь-які відповіді на ці запитання залежними від обставин і тимчасовими.

Державна могутність і міждержавне протистояння

Поняття абсолютної національної безпеки сьогодні є міфом. Тотальна безпека і тотальна оборона в добу глобалізації недосяжні. Насправді проблема визначається так: з яким саме ступенем небезпеки Америка може жити, водночас переслідуючи власні інтереси в дедалі сильніше взаємозалежному світі? Відсутність безпеки, хоча це й незручно, є долею багатьох інших країн упродовж століть. Тепер не має вибору і Америка: навіть якщо це викликає невдоволення суспільства, політикам доведеться працювати з цією проблемою.

Міркуючи про вплив нової реальності на сферу безпеки, важливо мати на увазі те, про що йшлося вище. Америка є суспільством, що змінює світ, навіть революціонером у тому сенсі, що вона підриває міжнародну політику, ґрунтовану на суверенітеті. Америка – це також і традиційна держава, яка в односторонньому порядку захищає свою безпеку, разом із тим підтримуючи міжнародну стабільність не тільки у власних інтересах, а й в інтересах світового співтовариства в цілому. Друге завдання змушує американських державних діячів зосереджуватися на традиційнішій для США ролі осердя глобальної стабільності. Незважаючи на нову реальність загальної взаємозалежності і зростання стурбованості міжнародної спільноти такими новими глобальними проблемами, як екологія, глобальне потепління, СНІД і бідність, положення про унікальну роль Америки для миру в усьому світі доводиться простим уявним експериментом: що сталося б, якби Конгрес США ухвалив рішення про негайне виведення американських збройних сил із трьох головних місць їхньої дислокації за кордоном – з Європи, Далекого Сходу і з району Перської затоки?

Поза сумнівом, виведення американських військ майже відразу занурило б світ у хаос політичної кризи. У Європі дехто кинувся б гарячково переозброюватися, але також і шукати угод на особливих умовах з Росією. На Далекому Сході, ймовірно, спалахнула б війна на Корейському півострові, а Японія приступила б до швидкого нарощування озброєнь, зокрема і ядерних. У зоні Перської затоки панівне становище здобув би Іран, змушуючи сусідні арабські держави коритися його волі.

З огляду на сказане вище, довготермінова стратегічна альтернатива Америки полягає ось у чому: або вдатися до поступового, ретельно контрольованого перетворення власної переваги у самодостатню між-

народну систему, або покладатися переважно на свою державну могутність із метою забезпечення ізоляції від міжнародної анархії, яка почнеться після її самоусунення від міжнародних справ. Інстинктивною реакцією більшості американців у ситуації такого вибору є певне поєднання односторонності й інтернаціоналізму. Консервативніші сегменти американського суспільства і його еліт віддають очевидну перевагу збереженню панівного становища Америки, відображаючи фундаментальні інтереси традиційних силових структур і орієнтованих на оборону секторів американської економіки. Готовність передати певні повноваження партнерам-однодумцям у будівництві глобальної системи безпеки більше притаманна тим елементам американського суспільства, які зазвичай асоціюються з ліберальними ідеями і для яких прагнення до соціальної справедливості у самій країні може бути поширеним і на міжнародний рівень.

Однак перевага – це не всемогутність. За будь-якого вибору стратегічної формули Америці доведеться ретельно зважити, які саме регіони світу є найважливішими для її безпеки, як найкраще визначити і ефективно переслідувати свої інтереси та з яким рівнем безладу у світі вона може миритися. Завдання ухвалення цих рішень надзвичайно ускладнюється не тільки подвійністю глобальної ролі Америки, а й постійними змінами в міжнародній політиці. Хоча національна держава формально залишається головним суб'єктом на світовій арені, саме політичні процеси, зумовлені взаємодією держав, дедалі більше стають цілісним і безладним глобальним процесом, у якому часто застосовується насильство.

З вищенаведених аргументів випливають певні висновки щодо безпеки самої Америки. Перший номер у списку головних загроз міжнародної безпеки (див. с. 24), а саме – велика стратегічна війна, все ще становить найсерйознішу загрозу, але вона більше не є найімовірнішим з того, що може статися. У наступні роки збереження стабільного взаємного ядерного стримування США і Росії залишатиметься великим завданням для американського керівництва. Десь за десять років Китай, імовірно, також набуде можливостей завдавати неприпустимої шкоди американському суспільству у разі великої стратегічної війни.

Американська політична еліта добре усвідомлює цей виклик. Тому можна очікувати, що Сполучені Штати продовжать масштабні за обсягом і затратами зусилля, спрямовані на удосконалення свого стратегічного потенціалу. Це, щонайменше, передбачає підвищення надійності, точності і здатності долати оборону супротивника американських стратегічних і тактичних ядерних озброєнь і різних пов'язаних з ними систем.

Однак також слід очікувати, що очолювана Сполученими Штатами і зумовлена науково-технічним прогресом революція у військовій справі буде дедалі більше вести до урізноманітнення засобів ведення війни до ядерного порогу і – загальніше – зменшуватиме центральну роль ядерної зброї в сучасному конфлікті. Ймовірно, що Сполучені Штати підуть – якщо

це буде необхідним, то і в односторонньому порядку – на значне скорочення свого ядерного арсеналу з одночасним розгортанням якоїсь форми протиракетної оборони. Залучення поряд із традиційними союзниками США Росії і Китаю до серйозного діалогу з питань оборони від немасованих ракетних ударів з боку держав, які не мають інших стратегічних засобів, може зменшити їхню стривоженість щодо того, що Америка прагне за допомогою протиракетної оборони відновити стратегічну першість, яка належала їй на початку 1950-х років.

Інші загрози миру – великі регіональні війни, розкольніцькі етнічні конфлікти і народні революції – не обов'язково становлять безпосередню загрозу для Сполучених Штатів. Навіть ядерна війна між, скажімо, Індією і Пакистаном або Іраном і Ізраїлем, незважаючи на всю жахливість такого конфлікту, навряд чи була б серйозною загрозою для території США. У будь-якому разі, Сполучені Штати, ймовірно, скористаються своїми політичними і навіть військовими важелями впливу для відвернення чи стримування таких конфліктів. Здатність Америки вирішувати такі проблеми великою мірою залежатиме від того, наскільки енергійною буде її превентивна дипломатія і наскільки рішучими й реальними будуть попередження про можливість втручання США для припинення насильства у тому чи тому регіоні.

Потреба відігравати вирішальну роль для США є вагомою причиною утримувати військові сили, здатні – під прикриттям стратегічної «парасольки» США – швидко і ефективно втручатися в локальні війни незалежно від віддаленості від Сполучених Штатів. Ключовими тут є слова «швидко» і «ефективно». Справді, здатність до швидкого і ефективного втручання є для безпеки США важливішою за дещо теоретичні наполягання деяких військових на необхідності підтримання здатності США вести одночасно дві локальні війни невизначеної тривалості.

Необхідна передумова здійснення ефективного втручання полягає у поєднанні технологічних переваг революції військової справи, особливо – високоточних озброєнь і вогневої могутності, зі здатністю перекидання військ повітрям, достатньою для швидкого розгортання потужних бойових підрозділів. За виконання такої умови Сполучені Штати, які вже контролюють океани, матимуть змогу реагувати на майже будь-який локальний конфлікт, котрий вважатиметься таким, що загрожує життєво важливим інтересам Америки.

Така можливість для США є реальною – тут слід також зауважити, що жодна інша держава світу не може навіть мріяти про такі глобальні військові можливості. Такий диспаритет сам по собі визначає унікальність сьогоденішнього панівного становища Америки, а геополітичні переваги США, зумовлені цими можливостями, є очевидними.

Проблеми у сфері безпеки, з якими Сполучені Штати стикаються на своїй території, не так чітко окреслені й набагато складніші. З одного боку, ці загрози менш безпосередні й очевидні за згадані вище; з іншого боку, їх тяжко виявити і нейтралізувати, і вони здатні проникати у суспільство. Саме у цій сутінковій зоні стає складно провести межу між

виправданою обережністю і параноєю, саме тут стають складнішими внутрішньополітичні наслідки для Америки.

До 11 вересня Америка була занепокоєна головним чином можливістю ракетного удару або загрози такого удару по Сполучених Штатах з боку «держав-ізгоїв», таких як Іран чи Північна Корея [5]. Наприкінці 2000 року адміністрація Клінтона навіть назвала дату, коли, на її думку, загроза удару міжконтинентальними ракетами з ядерними боеголовками з боку Північної Кореї стане реальною, – 2005 рік, – і оголосила про плани будівництва радіолокаційної станції у рамках розгортання протиракетної оборонної системи, призначеної для відвернення цієї загрози. Пізніше адміністрація Джорджа Буша продемонструвала свою рішучість у створенні навіть ще потужнішої загальнодержавної системи протиракетної оборони, хоча питання її технічних характеристик і зони покриття мали додатково обговорюватися з основними союзниками США, а також з Росією і, можливо, Китаєм.

І адміністрація Клінтона, і наступна адміністрація Буша реагували на щирі стурбованість суспільства тим, що у якийсь момент ворожі Америці держави матимуть зброю масового знищення, а також засоби її доставки. Обидві адміністрації також уважно ставилися і до політичних переваг проектів, котрі, як видавалося, здатні відновити традиційне для Америки почуття особливої захищеності. Технічно інноваційні системи оборони, які здатні зробити не такою похмурою реальність взаємної вразливості, виглядали привабливими вже через саме лише це. Також в Америці існували певні кола, які захищали переваги протиракетної оборони, – від аерокосмічної промисловості до груп виборців, занепокоєних тим, що Ірак або Іран своїми ракетами можуть становити серйозну загрозу для Ізраїлю. Отже, ідея протиракетної оборони виявилася дуже вчасною.

Однак потенційну користь для безпеки будь-якої системи протиракетної оборони слід порівнювати з перевагами, які виникають при створенні захисту від інших загроз. Кожен долар, витрачений на протиракетну оборону, – це долар, не витрачений на протидію іншим загрозам для Сполучених Штатів. Саме по собі це не аргумент проти розробки і розгортання систем протиракетної оборони, – при тому, що між наступальними й оборонними озброєннями існує органічний взаємозв'язок. Утім, це аргумент на користь того, що розгортанню будь-якої системи протиракетної оборони має передувати ретельна оцінка альтернативних потреб США у сфері безпеки. І це тим більш справедливо, що деякі інші загрози можуть виявитися набагато гострішими.

Наприклад, особливо серйозний виклик, що загрожує політичним безладдям, становлять анонімні атаки. Зовсім не очевидно, що навіть якась «держава-ізгой», яка має ракетний потенціал, буде настільки відчайдушною, щоб завдати по Америці удару таким чином, що це розкриє зворотну адресу нападника, – а саме це відбувається у разі запуску ракети. Ракетний напад майже гарантовано викличе нищівний удар

у відповідь з боку США, що також зменшуватиме ймовірність другого удару по Сполучених Штатах.

Навпаки, несподіваний ядерний вибух в якомусь із американських портів на непримітному судні – можливо, на одному з більш ніж тисячі тих, які щодня курсують Атлантичним океаном, – міг би повністю знищити усе прилегле місто без жодних заяв про відповідальність за це і без суб'єкта, на якого можна було б покласти таку відповідальність. Здійснити таку акцію простіше, ніж створювати надійну боєголовку і ракету з можливістю точного наведення, а результат завдасть набагато більшої шкоди моральному станові американців. Об'єкт для удару у відповідь обрати було б зовсім не так легко, як у випадку ракетного удару, а страх перед його повторенням, ймовірно, викликав би паніку у всіх великих містах Америки.

Практично те саме можна сказати і про терористичний акт, організований групою, що має на меті заподіяти шкоду американському суспільству, дезорганізувати і залякати його. Особливо спокусливу ціль для нападу являють собою перенаселені великі міста. За умови анонімності такий напад викликав би паніку і, можливо, спровокував неадекватну реакцію, спрямовану на інші держави, релігійні й етнічні групи; це також могло б поставити під загрозу громадянські свободи у США. Як яскраво показав страх із приводу можливої епідемії сибірки відразу після подій 11 вересня, великомасштабне застосування бактеріологічних речовин могло б викликати смертельну епідемію і масову істерію, попри всі величезні можливості системи охорони здоров'я США. Схожим чином масштабна кібератака на комп'ютеризовані енергетичні мережі США, системи зв'язку й авіалінії здатна буквально паралізувати американське суспільство, спричинитися до соціальної і економічної катастрофи. Коротко кажучи, високий ступінь концентрації і технічної взаємозалежності сучасного суспільства роблять його зручною мішенню для анонімних, проте у край руйнівних нападів, які надзвичайно важко попередити.

Всі ці загрози – від тих, стратегії яких відомі, до найнезвичніших – мають бути предметом пильної уваги при плануванні дій на випадок надзвичайних ситуацій, а можливо, і при плануванні превентивних дій. Готовність системи національної безпеки має бути всеохопною, було би помилкою надмірно драматизувати одну загрозу, нехтуючи іншими. До списку нагальних завдань у сфері національної безпеки, серед іншого, входить підвищення рівня готовності до подолання наслідків значних ударів по великих містах, підвищення ефективності прикордонного контролю для запобігання ввезенню до Сполучених Штатів компонентів зброї масового знищення і удосконалення захисту життєво важливих економічних і військових комп'ютерних систем [6].

Але для справжнього поліпшення оборони території США – замість бюрократичних перетасовок – найвищим пріоритетом має стати отримання надійних розвідувальних даних. Зрештою, неможливо зробити кожен об'єкт, кожен футбольний матч і кожен торговий центр у країні

абсолютно безпечним щодо терористичних нападів. У певний момент всі ці зусилля виявляться марними через тягар управління і надмірні витрати. А терористи можуть досягати своєї мети вже навіть через те, що вони знову і знову організовуватимуть помилкові терористичні тривоги – можливо, це вони роблять вже зараз, змушуючи Америку оголошувати тривогу і порушувати спокій.

Набагато продуктивнішою для національної безпеки була б позиція, яка передбачає значні організаційні й фінансові заходи, спрямовані на посилення розвідки. Таке поліпшення має зосередитися на удосконаленні технічних засобів стеження і швидкого виявлення підозрілої діяльності, на ефективнішому і ширшому використанні агентури для проникнення в уряди ворожих держав і терористичні організації, а також на наступальних таємних операціях з метою зриву і припинення на ранніх етапах змов проти Америки. Кожен долар, витрачений на активну превентивну розвідувальну роботу, ймовірно, коштує десять доларів, витрачених на всеохопне, але по суті сліпе поліпшення захисту об'єктів потенційних терористичних нападів.

Крім того, справжня готовність національної безпеки має посилити усвідомлення суспільством того, що певний ступінь вразливості є фактом сучасного життя. Нагнітання в країні паніки зацікавленими колами американського суспільства, періодичні кампанії у ЗМІ проти якоїсь із «країн-ізоїв» як чергового «ворога року» США – Лівії, Іраку, Ірану, Північної Кореї і навіть Китаю – загрожують формуванням параноїдального уявлення про місце Америки у світі; вони не сприяють втіленню в життя масштабної національної стратегії, покликаної спрямувати глобальні суперечності у стабільніше і контрольованіше русло.

Визначення нової загрози

Дилеми нової для Америки відсутності безпеки вказують на те, що Сполучені Штати підійшли до третьої у своїй історії великої дискусії щодо національної оборони. Перші запеклі дебати, що відбувалися незабаром після набуття незалежності, стосувалися того, чи потрібно новій незалежній американській державі мати в мирний час регулярну армію, і яких застережних заходів слід вжити, щоб сама її наявність не призвела до деспотизму. Конгрес США спочатку не схвалював ідеї створення постійної армії, що змусило Александра Гамільтона попереджувати (на сторінках «Федераліста»), що без такої армії «Сполучені Штати являтимуть собою найдивовижніше у світі видовище – державу, яку власна Конституція позбавляє здатності готуватися до оборони до того, як вона буде завойована ворогом» [7].

Друга тривала дискусія, що мала так само далекосяжні наслідки, відбувалася після Першої світової війни, приводом для неї стала відмова Америки від членства у Лізі Націй. Її кульмінацією майже 30 років потому, вже після Другої світової війни, стало рішення Сполучених Штатів

взяти на себе безстрокові зобов'язання щодо європейської безпеки, що дістало вираження у статті 5 Північно-Атлантичного договору. Схвалення Договору Конгресом означало фундаментальний перегляд змісту і масштабів національної безпеки США: відтоді оборона Європи ставала передній краєм оборони самої Америки. Атлантичний альянс став наріжним каменем американської оборонної політики.

Третя дискусія також, імовірно, буде тривалою і викличе розбіжності як усередині країни, так і за кордом. Ключовим виступає питання, наскільки далеко мають йти Сполучені Штати у максимізуванні власної безпеки, які фінансові й політичні витрати при цьому допустимі та яким є допустимий ризик для зв'язків Америки з її союзниками. Хоча ця дискусія набула вибухового характеру після подій 11 вересня, її ще в середині 1980-х років передвіщали гарячі зіткнення думок в Америці і за кордоном із приводу запропонованої президентом Рейганом «стратегічної оборонної ініціативи» (COI). Проект COI відбивав завчасне усвідомлення того, що динаміка технологічного розвитку змінює співвідношення між наступальними і оборонними озброєннями, а космос стає периметром національної безпеки. Однак COI зосереджувалася головним чином на одній окремій загрозі – з боку Радянського Союзу. Зі зникненням загрози зникла і проблема.

Через десятиліття третій великий перегляд пріоритетів національної безпеки США дедалі більше зосереджується на ширшій проблемі виживання суспільства в умовах майже неминучого поширення та урізноманітнення зброї масового знищення, неспокою у світі і зростання страху перед тероризмом. Сукупний вплив цих факторів робить набагато тіснішою взаємозалежність між безпекою американської території і загальним станом справ на планеті.

Хоча роль Америки в гарантуванні безпеки її союзників і, загальніше, у підтримці глобальної стабільності виправдовує її прагнення до вищого ступеня безпеки порівняно з реальними можливостями інших держав, все ж таки незаперечним залишається той факт, що абсолютна безпека відійшла в минуле. Захист території заокеанських союзників США вже не являє собою щита самої Америки. Хоча військові фахівці вже давно занепокоєні цим новим становищем, широка громадськість усвідомила цю істину саме після подій 11 вересня.

Відтепер безпека Америки має розглядатися у нерозривному зв'язку з обстановкою у світі. Не дивно, що після подій 11 вересня змінилися суспільні пріоритети: помітно знизилася значущість ідеалістичних прагнень, тоді як занепокоєність власною безпекою очевидно посилилася. Разом із тим готовність і наявність планів щодо внутрішньої та міжнародної безпеки самі по собі довгострокової безпеки не гарантують. Підтримання безпрецедентного і всеосяжного військового потенціалу США і підвищення здатності американського суспільства до виживання має підкріплюватися систематичною роботою, спрямованою на розширення зон глобальної стабільності, ліквідацію деяких найбільш кричущих випадків зумовленого політичними причинами насильства і сприяння

політичним системам, які визнають фундаментальні цінності людських прав і конституційних механізмів. Відтепер Америка буде вразливішою, коли демократія за її межами буде змушена переходити до оборони, а демократія за кордоном, у свою чергу, буде вразливішою, коли Америка діятиме нерішуче.

Центральне питання третьої великої дискусії щодо національної безпеки США полягає в тому, як визначати загрозу. Від того, як визначається загроза, великою мірою залежить реагування на неї. Тому проблема визначення є не просто інтелектуальною вправою; це – стратегічно важлива справа, що має кілька вимірів. Визначення загрози має стати плацдармом мобілізації суспільства. Воно має виявити, за що йде боротьба. Визначення має не тільки досягнути суті загрози, а й певним чином показати її складність. Воно має розмежувати невідкладні і довготермінові завдання. Також воно має розмежувати довгострокових союзників, тимчасових партнерів, прихованих опонентів і відкритих супротивників.

З огляду на те що Америка є демократією, визначення загрози також має бути легко зрозумілим для громадськості, щоб вона могла витримати матеріальні жертви, необхідні для протистояння небезпеці. Для цього потрібні ясність і конкретність, що водночас створює спокусу для демагогії. Якщо загрозу персоніфікувати визначити як зло і навіть створити її візуальний стереотип, то це полегшить мобілізацію суспільства на тривалі зусилля. У відносинах між людьми і особливо в міжнародних відносинах ненависть і упередженість – почуття набагато могутніші, ніж співчуття і спорідненість. Їх також набагато легше висловити, ніж дати адекватнішу оцінку неминуче складних історичних і політичних мотивів, які впливають на дії держав і навіть терористичних угруповань.

Громадські дискусії у Сполучених Штатах після 11 вересня підтверджують ці міркування. Реакція суспільства – виражена у виступах провідних політиків, а також у редакційних матеріалах провідних видань – схильна зосереджуватися головним чином на тероризмі як такому, на його злій природі й на горезвісній особистості Усами бін Ладена. Президент Буш (імовірно, через особливості своєї релігійності) тяжів до потрактування загрози ледь не у богословських термінах, вбачаючи у ній битву «добра зі злом». Він навіть вдався до лєнінської формули «хто не з нами – той проти нас», яка завжди відповідає збуреній громадськості, але водночас подає світ у чорно-білому баченні, що ігнорує відтінки сірого, які відіграють визначальну роль у більшості глобальних проблем.

В аналітиці щодо подій 11 вересня, яка претендує на більшу інтелектуальність, найчастіше у нечітких узагальненнях вказується на ісламський світогляд, що тлумачиться як релігійно і культурно ворожий західним (і особливо американським) уявленням про сучасність. Звичайно, адміністрація США розважливо уникала ототожнення тероризму з ісламом у цілому і обачно наголошувала, що іслам як такий не винний. Проте деякі прибічники адміністрації не такі обачні, щоб проводити ці

розмежування. Вони швидко розгорнули кампанію, у якій проводилася думка, що вся ісламська культура настільки ворожа Заходові, що вона створює живильний ґрунт для тероризму проти Америки. Такі аргументи ретельно уникали виявлення будь-яких реальних політичних мотивів, які стоять за явищем тероризму.

Великою мірою теологічний підхід президента Буша давав, крім політичного мобілізаційного ефекту, додаткову тактичну перевагу поєднання в одній простій формулі кількох джерел небезпеки незалежно від їх справжньої взаємопов'язаності. Знамените висловлювання початку 2002 року про «вісь зла» на рівні риторики збило до купи різні загрози, які Північна Корея становить для стабільності у Північно-Східній Азії, довготермінові прагнення Ірану – для району Перської затоки, а також актуальні наслідки кампанії 1991 року проти Саддама Хусейна. Дедалі зловісніші проблеми, породжені намаганнями цих держав мати ядерну зброю, таким чином, було підведено під загальну рубрику морального засудження трьох конкретних режимів, які, проте, не є союзниками (а два взагалі вважають одне одного ворогами); ці режими було пов'язано з болісним для американського народу досвідом безпосереднього зіткнення з тероризмом.

Для американського народу, ймовірно, «осі зла» на якийсь час буде достатньо як приблизного визначення загрози. Тут, однак, постає подвійна проблема: по-перше, оскільки безпека Америки тепер пов'язана з глобальною безпекою, а кампанія проти тероризму вимагає глобальної підтримки, важливо, щоб інші народи, за межами Америки, погодилися з таким визначенням. Та чи зроблять вони це? По-друге, чи є таке визначення адекватним діагнозом і чи забезпечує воно належний фундамент для довготермінової успішної стратегічної реакції на виклик, який кидають як окремо, так і в поєднанні тероризм і поширення зброї масового знищення?

Складність полягає в тому, що запропоноване адміністрацією визначення того явища чи тих сил, з якими американців закликають боротися у «війні з тероризмом», сформульовано надзвичайно нечітко. Справа не прояснилася і після того, як президент понизив (чи то вивищив – залежно від точки зору) терористів до біблійних «зłodіїв», які ніяк інакше не визначаються, і мотивації яких, як то кажуть, просто сатанинські. Визначення як ворога самого тероризму – це також блаженне незнання того, що тероризм являє собою смертоносний метод залякування, використовуваний окремими особами, групами і державами. Війни не ведуться проти методу або тактики. Ніхто, наприклад, на початку Другої світової війни не проголошував, що вона ведеться проти «бліцкригу».

Тероризм як метод ведення збройної боротьби застосовується конкретними людьми зазвичай у політичних цілях, які можна розшифрувати. Тому майже за кожним терористичним актом стоїть певна політична проблема. Терористи умисно здійснюють жорстокі аморальні удари по цивільному населенню, особах, які мають символічну значущість, або по матеріальних об'єктах з метою добитися певного політич-

ного результату [8]. Чим слабкіші й фанатичніші політичні екстремісти, тим більше вони схильні до найбрутальніших форм тероризму як методу збройної боротьби. Їхній жорстокий розрахунок полягає в тому, щоб спровокувати такий удар у відповідь з боку сильнішого супротивника, який надасть терористам більшої підтримки і навіть легітимності. Перефразуючи Клаузевіца, можна сказати, що тероризм є продовження політики іншими засобами.

Отже, для вирішення проблеми тероризму слід протиставити йому продуману кампанію, метою якої буде не тільки ліквідація самих терористів, а і їх виявлення та робота (за допомогою усіх необхідних засобів) з політичними мотивами, які спонукають терористів до їхньої діяльності. Таке твердження – це не виправдання терористів і не заклик до їх умиротворення. Майже вся терористична діяльність виростає на ґрунті якогось політичного конфлікту, вона породжується конфліктом і ним же підтримується. Це справедливо стосовно північноірландської Ірландської республіканської армії (ІРА), іспанських басків, палестинців Західного берега і Гази, російських чеченців і всіх інших груп [9].

Незважаючи на свою новизну для Америки, тероризм не є чимось новим для інших частин світу. Він набув значного поширення у Європі й царській Росії від середини XIX століття і приблизно до Першої світової війни. Здійснювалися тисячі збройних нападів, в тому числі вбивства високопосадових осіб і висадження в повітря будинків. Напевно, в самій лише Росії жертвами терористів стали 7 тисяч державних посадовців і поліцейських, включно з самим царем. Найяскравішим проявом тероризму за межами Росії стало вбивство в Сараєво австро-угорського ерцгерцога Франца Фердинанда, яке стало приводом для початку Першої світової війни.

У ближчому минулому від тероризму ІРА протягом кількох десятиліть потерпали британці – жертвами бомбістів ІРА стали сотні цивільних людей, зокрема навіть представники королівської сім'ї. Протягом останніх десятиліть вбивства високопосадових офіційних осіб відбувалися у кількох європейських країнах – найпримітніші в Іспанії, Італії, Німеччині, приклади можна наводити ще довго [10]. Терористичні угруповання як лівого, так і правого спрямування активно діють у Латинській Америці, кількість їхніх жертв сягає десятків тисяч.

Тероризм, ґрунтований на почуттях етнічного, національного чи релігійного протесту, найживучіший і найменше піддається простому викоріненню. Взагалі тероризм, джерелом якого є соціальне невдоволення, навіть у разі ідеологічного підкріплення певною догмою на зразок радикального марксизму, має тенденцію до зникнення, якщо відповідні суспільства не підтримують справи терористів. Соціальна ізоляція зрештою приводить до деморалізації частини терористів і уможливорює арешт інших. Тероризм, що має своєю опорою певний відчужений суспільний клас, наприклад, селянство, характеризується більшою стійкістю (про що свідчить досвід Китаю і Латинської Америки) – особливо, коли він підтримується партизанським рухом. Але максимальну опірність

фізичному придушенню виявляє тероризм, ґрунтований на спільній етнічній належності; такий тероризм підкріплюється історичними міфами і підігрується релігійним ентузіазмом.

Поза сумнівом, самих терористів виправити неможливо, але це не обов'язково так щодо тих умов, у яких вони з'являються. Це – важлива відмінність. Терористи схильні жити у своєму власному світі, у коконі власної патологічної правовірності. Насильство тут стає не просто засобом досягнення певної мети, а сенсом існування. Саме тому необхідним є їх усунення. Проте для забезпечення того, щоб їхні лави не поповнювалися, потрібна виважена політична стратегія, що має на меті ослаблення усього комплексу політичних і культурних чинників, які породжують тероризм. Політичними засобами необхідно підірвати те, що їх породжує.

Щодо випадку 11 вересня очевидно, що терористичні акти багато в чому пояснюються політичною історією Близького Сходу, особливо це стосується того, що терористи обрали свою ціллю саме Америку. Надто детально аналізувати цю політичну історію не обов'язково – без сумніву, терористи не надто заглиблюються в історичні тексти, щоб розпочати свою терористичну кар'єру. Швидше, саме емоційний контекст політичного невдоволення від того, що вони відчують, бачать і про що їм розповідають, формує їхню ненависть і зрештою штовхає до терору.

Політичні настрої арабського населення Близького Сходу визначаються зіткненням регіону з французьким і британським колоніалізмом, провалом спроб арабів перешкодити створенню держави Ізраїль, поводженням Ізраїлю з палестинцями, а також прямим і непрямим американським втручанням у регіоні. Американська присутність розглядається найбільш екстремістськими політичними і релігійними силами регіону як богохульство, опоганення священної чистоти ісламських святинь (спочатку в Саудівській Аравії, а тепер і в Іраку), як шкода, що завдається добробуту арабського народу, і як упереджена підтримка Ізраїлю у конфлікті з палестинцями. Політичний запал екстремістів живиться релігійними почуттями, але показово, що дехто з терористів, причетних до подій 11 вересня, вели явно нерелігійний спосіб життя. Тому їхній напад на Всесвітній торговий центр, другий протягом п'яти років, мав очевидний політичний відтінок.

Історична реальність неблаганна: головна причина того, що мішенню тероризму стала Америка, поза сумнівом, полягає у діях США на Близькому Сході – так само, як дії англійців у Ірландії призводили до численних терористичних актів ІРА в Лондоні і проти самої королівської сім'ї. Британці визнали цей важливий факт і намагалися врахувати його у своїх діях як на військовому, так і на політичному рівнях. На відміну від цього Америка проявила разюче небажання подивитися в обличчя політичним вимірам тероризму і вписати його у політичний контекст.

Щоб здобути перемогу у війні з близькосхідними терористами, потрібні зусилля у двох головних напрямках: одночасно зі знищенням терористів необхідно налагоджувати політичний процес, спрямований на

подолання тих умов, які приводять до їх появи. Саме так діють британці в Ольстері й іспанці в Країні Басків. Саме так росіян закликають діяти в Чечні. Робота з цими політичними умовами – не поступка терористам, а обов'язкова складова стратегії викорінення та ізоляції терористичного підпілля.

Отже, небажання Америки визнати зв'язок між подіями 11 вересня і новітньою політичною історією Близького Сходу – з її потужними політичними пристрастями, підживлюваними релігійним фанатизмом і ревним націоналізмом, які поєднуються з політичною слабкістю і нестабільністю – є небезпечною формою заперечення очевидного. Про це свідчить хоча б схильність США, виявлена навесні 2002 року, до схвалення найекстремальніших форм придушення Ізраїлем палестинського руху як складової боротьби з тероризмом. Неготовність визнавати історичний зв'язок між піднесенням антиамериканського тероризму і діями Америки на Близькому Сході надзвичайно ускладнює розробку ефективної стратегії реагування на тероризм.

Початкова підтримка світом Америки після нападу 11 вересня була, як вже відзначалося, водночас віддзеркаленням щирого співчуття та прагматичним завіренням у лояльності. Проте ця підтримка не означала згоди з американською інтерпретацією характеру загрози. Мірою того як вона оформлялася у політичній риториці й формулювалася в дедалі суворіших словах, досягнувши кульмінації у формулі «вісь зла», американське уявлення про тероризм ставало все більш відірваним від відповідного політичного контексту.

Тому не дивно, що через півроку після подій 11 вересня майже одностайна підтримка Америки у світі поступилася місцем скептицизму, який набирає сили і далі, щодо офіційних формулювань США щодо спільної загрози. У такому становищі Америка ризикує поступово залишитися в ізоляції у тому, що стосується політичних вимірів небезпеки, яка їй загрожує. Тим часом загроза може стати ще небезпечнішою мірою того, як засоби великої вражаючої здатності стають дедалі доступнішими не тільки для держав, а й для підпільних організацій.

Поєднання тероризму з поширенням зброї масового знищення – перспектива справді зловісна. Але і до цієї проблеми не можна підходити з позицій абстрактних міркувань на тему «зла» чи покладаючися виключно на могутність Америки. Ускладнює справу ще й те, що діяльність самої Америки у сфері поширення ядерних озброєнь не є цілком бездоганною. Сполучені Штати допомагали у розробці ядерної зброї Великобританії; потайки надавали допомогу в цьому Франції; потурали, а можливо, більш ніж просто потурали Ізраїлю; Китай, Індія і Пакистану тепер мають ядерну зброю за мовчазної згоди США; виявили нерозбірливість і брак пильності стосовно власних ядерних секретів. Коли критики звинувачують США у тому, що їхня нинішня занепокоєність поширенням зброї масового знищення надто запізнiла, то вони мають рацію.

Мотиви Америки також ставляться під сумнів поширеними підозрами з приводу того (особливо це стосується Західної Європи), що її раптова глибока занепокоєність розповсюдженням озброєнь масового знищення лише почасти диктується шоком 11 вересня. Однією з причин стурбованості Америки можливістю появи зброї масового знищення і засобів її доставки в Ірані й Іраку, яка яскраво контрастує з її байдужістю щодо ізраїльської ядерної зброї, вважається результат зрозумілої зацікавленості Ізраїлю у роззброєнні цих держав і утримуванні такого становища. Включення Північної Кореї до «осі зла» широко інтерпретується як умисне намагання приховати вужчу упереджену перейнятість Америки поширенням зброї масового знищення саме у близькосхідному регіоні.

Прагнення іноземних держав прив'язати до американської війни з тероризмом свої власні інтереси робить ще більш неясним визначення загрози, таким чином створюючи додатковий ризик того, що на війні Америки з тероризмом можуть пожитися інші держави. Зауважмо, що прем'єр-міністр Аріель Шарон в Ізраїлі, президент Володимир Путін у Росії, колишній керівник Цзян Цземінь у Китаї вхопилися за слово «тероризм», переслідуючи кожен власні цілі. Для кожного з них розпливчасте американське визначення «глобального тероризму» є вчасним і зручним засобом для придушення, відповідно, палестинців, чеченців та уйгурів.

Отже, відправною точкою у розробці ефективної реакції на загрозу терору в поєднанні з поширенням зброї масового знищення має стати усвідомлення того, що обидва ці явища пов'язані з конкретними регіональними проблемами. Жодні розмови про «глобальний тероризм» не здатні усунути національного походження терористів, конкретної спрямованості їхньої ненависті і їхніх релігійних коренів. Схожим чином загроза поширення зброї масового знищення, особливо у зв'язку з тероризмом, який заохочується на державному рівні, є переважно регіональною, а не глобальною.

З цього випливає, що ефективно вирішувати проблему дедалі небезпечніших намагань Північної Кореї заволодіти ядерною зброєю і її схильності до поширення зброї масового знищення можна лише в регіональному контексті Північно-Східної Азії з урахуванням як окремих, так і колективних інтересів Південної Кореї, Китаю і Японії. Незважаючи на формулу «осі зла», будь-яке намагання вирішити цю проблему має виходити з усвідомлення й урахування специфічних інтересів провідних держав регіону. І справді, це підтверджується наполегливістю, з якою Америка намагається залучити Північну Корею – на відміну від Іраку і Ірану – до багатостороннього регіонального діалогу з питань нерозповсюдження зброї масового знищення.

Вирішення проблем тероризму і поширення зброї масового знищення неможливе без Америки, але очевидно, що сама лише Америка також не може цього зробити. Війна проти близькосхідного тероризму приведе до реального знищення терористичних організацій лише тоді, коли

вони втратять соціальну привабливість і, отже, здатність поповнювати свої лави, та коли припиниться їхнє фінансове підживлення. Сьогодні до такої перемоги ще дуже далеко. Поширення зброї масового знищення стане контрольованим, коли діяльність підозрюваних держав або стане об'єктом ефективних міжнародних інспекцій, або вони будуть припинятися силою ззовні. І тут участь Америки буде вкрай необхідною, проте досягти бажаного результату набагато легше, якщо американські ініціативи матимуть щирі міжнародну підтримку.

Звичайно, Сполучені Штати мають достатньо можливостей, щоб розгромити Північну Корею чи будь-яку близькосхідну державу, щоб допомогти Ізраїлю у забезпеченні оборони і збереженні контролю над усім Західним берегом і смугою Газа, щоб підтримувати антитерористичні каральні силові операції проти Сирії та утримувати Єгипет і Саудівську Аравію від антиамериканських чи антиізраїльських дій. Будь-яка додаткова військова операція проти Ірану могла б обмежитися вибірковими ударами по іранських об'єктах, пов'язаних зі зброєю масового знищення, таким чином зменшуючи масштаби необхідних військових зусиль.

Такі кроки могли б завадити поширенню зброї масового знищення – принаймні у короткотерміновій перспективі. Набагато більше сумнівів викликає здатність таких дій усунути причини тероризму. Проте немає сумніву в тому, що вони спричиняться до ще потужнішої хвилі обурення діями Америки і будуть розглядатися як відверто колоніалістське насадження нового порядку в регіоні. Більше того, такі заходи з великою ймовірністю викличуть різке неприйняття на міжнародній арені, особливо в Європі, не кажучи вже про ісламський світ. Таким чином, під загрозою можуть опинитися американські позиції в Європі, а «війна з тероризмом» – перетворитися на суто американську і великою мірою антиісламську справу. Зображене Семюелем Гантінгтоном «зіткнення цивілізацій» стало б у такому разі самосправджуванним пророцтвом.

І останнє за ліком, але не за значенням: політика одностороннього примусу здатна викликати у міжнародному співтоваристві настрої, за яких держави, котрі не бажають піддаватися на залякування, вважали б своїм першочерговим завданням таємне заволодіння зброєю масового знищення. У такому становищі ці держави мали б додатковий стимул підтримувати терористичні угруповання, а ті, прагнучи помсти, зі ще більшою ймовірністю могли б анонімно застосувати зброю масового знищення проти Америки. Виживання найпристосованіших, завжди до певної міри притаманне міжнародній політиці (хоча його роль поступово знизилася через дію міжнародних угод, що регулюють взаємини держав), стало б законом глобальних джунглів. У тривалій перспективі це могло б виявитися фатальним для національної безпеки США.

Саме тому один із аргументів, які звучать під час третьої «великої дискусії» щодо безпеки Америки, – відмовитися від Атлантичного альянсу на користь нової «коаліції переконаних добровольців» – глибоко помилковий. Хоча про це не говорять відкрито, тут ідеться про спробу

певної дуже рішучої групи в адміністрації Буша і частини найконсервативніших політичних кіл здійснити стратегічний маневр, що має на меті зміну фундаментальних геополітичних пріоритетів Америки. По суті, ця група прагне запропонувати обґрунтування, мотивацію і стратегію створення під проводом Америки нової глобальної коаліції замість сформованої США після 1945 року у період холодної війни.

Основою коаліції епохи холодної війни було протистояння радянській силі, ґрунтоване на спільних цінностях і неприйнятті комуністичної диктатури. Найважливішим втіленням коаліції був Атлантичний союз (що отримав юридичне закріплення у НАТО), мета його полягала у стримуванні подальшої радянської експансії; після Атлантичного союзу було укладено окремий оборонний договір і з Японією. Розпад Радянського Союзу 1991 року ознаменував історичний тріумф демократичного альянсу, проте воно також поставило питання про його майбутню місію. Відповіддю протягом приблизно десяти останніх років стало розширення альянсу при одночасних спробах поступово поширити зону його дії за межі Європи.

Терористичний напад 11 вересня став нагодою для тих, хто рішуче переконаний, що держави, які мають конфлікти з мусульманами – Росія, Китай, Ізраїль чи Індія, – повинні тепер вважатися природними і пріоритетними партнерами Америки. Дехто навіть твердить, що метою Америки має стати перебудова Близького Сходу за допомогою своєї сили в ім'я демократії – підкорення своїй волі арабських держав, викорінення ісламського радикалізму і забезпечення регіональної безпеки Ізраїлю. Такої думки в Америці дотримуються різноманітні праві, неоконсервативні і релігійні фундаменталістські групи. Страх перед тероризмом робить такі погляди дуже популярними у суспільстві.

Однак – на відміну від попередньої коаліції – пропонована стратегічна формула має мало шансів на тривале політичне життя. Таке партнерство було б кон'юктурним, ґрунтованим на спільності тактичних цілей, а не на спільних важливих цінностях. У кращому разі воно, ймовірно, буде короткотерміновою організацією – що здатна лише зруйнувати, а не замінити великий демократичний альянс, який Америка успішно зміцнювала понад 40 років.

Ризикованість такої реструктуризації може посилитися через перегляд американської стратегічної доктрини, у якому надто велику роль відіграє риторика. Саме про таку тенденцію свідчила промова президента Буша 1 червня 2002 року у Вест-Пойнті. Прес-служба Білого дому розіслала цей текст електронною поштою представникам зовнішньополітичного співтовариства з таким коментарем: у виступі «формулюється нова доктрина американської зовнішньої політики (превентивні дії у разі потреби захистити нашу свободу і наші життя). ...Промова у Вест-Пойнті віддзеркалює переконання і спосіб мислення президента і його адміністрації...»

У промові президент відкинув традиційну стратегію стримування як неадекватну загрозам тероризму і поширенню зброї масового знищен-

ня, які набули актуальності після закінчення холодної війни, і проголосив про свою рішучість «перенести бій на територію супротивника, зірвати його плани і не чекати виникнення найнебезпечніших загроз». Слід відзначити, що президент так і не назвав «супротивника», залишаючи якнайширший простір для довільного вибору мішеней. У новопроголошеній доктрині превентивного втручання критерії визначення тероризму не конкретизовано, не пояснюється також, за яких обставин поширення зброї масового знищення буде вважатися злом, яке необхідно припинити за допомогою превентивної військової акції Сполучених Штатів.

Власне кажучи, Сполучені Штати безпідставно перебирають на себе право визначати ворога і завдавати першого удару, не шукаючи міжнародного консенсусу щодо спільного визначення загрози. Колишня доктрина «гарантованого взаємного знищення» (відома за аббревіатурою MAD – mutual assured destruction) замінюється новою концепцією «одноосібно гарантованого знищення» (solitary assured destruction – SAD). Не дивно, що перехід від MAD до SAD багато хто сприйняв як стратегічний регрес.

Не поліпшило становища і поєднання двох різних понять – «попередження» і «запобігання». У розділі 5 розробленого Радою національної безпеки 2002 року документа «Стратегія національної безпеки», що має назву «Запобігання загрози використання нашими супротивниками зброї масового знищення проти нас, наших союзників і наших друзів», обидва терміни вживаються як взаємозамінні поняття. Заступник міністра оборони вніс ще більше неясності, заявивши 2 грудня 2002 року у Міжнародному інституті стратегічних досліджень (IISS), що «всі, хто думає, що ми можемо чекати, поки матимемо точну інформацію про неминучість нападу на нас, не засвоїли уроків подій 11 вересня».

Проте відмінність між попередженням і запобіганням є важливою для міжнародного порядку, і її не слід випускати з уваги. Це, наприклад, відмінність між рішенням Ізраїлю в червні 1967 року попередити напад арабів, до якого завершували підготовку їхні збройні сили, і повітряним ударом Ізраїлю 1981 року по атомному реакторі Осірак з метою запобігти створенню в Іраку ядерних озброєнь. Перше була відповіддю на неминучу загрозу; друге запобігало її виникненню. Аналогічним чином, вторгнення США в Ірак 2003 року, можливо, запобігало виникненню якоїсь «серйозної і наростаючої загрози» (вислів президента Буша) у майбутньому, але це аж ніяк не був превентивний удар в умовах невідворотності нападу з боку Іраку.

Випередження може бути виправданим найважливішими національними інтересами за наявності неминучої погрози, а отже, майже за визначенням, здійснюється переважно в односторонньому порядку. Щоб обґрунтувати (хоча б заднім числом) таке вольове рішення, необхідні надзвичайно надійні розвідувальні дані. На відміну від цього, запобігання має, якщо можливо, передувати політичний тиск (в тому числі – міжнародний), що має на меті припинити небажаний розвиток подій; застосування сили є допустимим лише тоді, коли всі інші засоби

вичерпано і покладатися на стримування вже неможливо. Відсутність такого розмежування – тим більше у наддержави, яка має найбільше засобів стримування – може привести до односторонніх «превентивних» війн, які маскуються під «запобіжні» акції.

Зрештою, найгірше, що такі далекосяжні зміни щодо союзників і доктрини можуть позначитися на самій Америці. Вони здатні змінити як її історичну роль у світі, так і її міжнародну репутацію. Переставши бути маяком свободи для народів планети, що набувають політичної свідомості, Америка буде сприйматися як лідер нового «Священного союзу», нездатного знайти баланс між порядком і справедливістю, безпекою і демократією, національною могутністю і соціальним прогресом. Коли Америка зарозуміло налаштує проти себе старих друзів, а нові не матимуть з нею спільних цінностей, не будуть здатними стати справжніми партнерами у боротьбі із джерелами глобального насильства, то це може призвести до ізоляції гегемона. Ізольована ж Америка, попри свою могутність, стала б здобиччю ворожих їй сил, альянсів різноманітних конфігурацій, до яких можуть входити не тільки її вороги, а й колишні покинуті нею союзники і нові, але невірні друзі.

Фундаментальна загроза як Америці, так і світові полягає в політичному безладді, яке дедалі більше супроводжується насильством і яке може закінчитися глобальною анархією. Тероризм є одним із найпотворніших її проявів, поширення зброї масового знищення – однією з найсерйозніших небезпек. Але обидва ці явища являють собою симптоми однієї глобальної хвороби. Тільки наполеглива реалізація глобальної стратегії, спрямованої на усунення глибинних причин ворожнечі у світі, може зміцнити втрачену безпеку Америки. Для цього необхідно мобілізувати міжнародну підтримку, яка своїми масштабами переважатиме навіть союз, який завдав поразки тоталітаризму ХХ століття. Глобальна могутність Америки є необхідною вихідною точкою такої світової стратегії, але не є її історичним призначенням.

ПРИМІТКИ

1. Після Перл-Харбору війна з Японією велася на віддалених островах Тихого океану.
2. І тієї години зчинився страшний землетрус, і десята частина міста того завалилась... І в цім трусі загинуло сім тисяч людських імен, а решта обгорнена жахом була, і вони віддали славу Богу Небесному!.. І засурмив сьомий Ангол, і на небі зчинились гучні голоси, що казали: Перейшло панування над світом до Господа нашого та до Христа Його, і Він зацарює на вічні віки!.. І розкрився храм Божий на небі, і ковчег заповіту Його в Його храмі з'явився. І зчинилися блискавки, і гуркіт, і громи, і землетрус, і великий град...
3. Наприклад, дуже успішна американська революція у військовій справі спонукала Китай до реалізації власної «революції у військовій справі з китайським обличчям», – що пояснюється як «народна війна в умовах високих технологій», – а деякі китайські провідні військові й експерти вбачають у цьому «велику стратегічну трансформацію».

Див. Кун Шаньїн. Забезпечення розвитку за допомогою стрибків і проривів у обороні держави (китайською мовою) // Дагунбао, 31 травня 2003.

4. За даними щорічного звіту щодо конфліктів у світі, підготовленого 2002 року в Лейдені (Нідерланди) в рамках Міждисциплінарної програми досліджень випадків порушення прав людини, 2001 року у світі відбувалося 23 «конфлікти високої інтенсивності», зі 125 тисячами людських жертв, 79 «конфліктів малої інтенсивності» (у кожному з яких загинуло від 100 до 1000 осіб) і 38 «політичних конфліктів з елементами насильства» (кількість жертв яких становила від 25 до 100 у кожному випадку). Відносна відсутність політичної боротьби зі застосуванням насильства констатувалася всього щодо 35 країн.
5. Загалом слід дуже обережно ставитися до так званої розвідувальної інформації щодо розробки озброєнь в інших країнах, особливо коли така інформація надходить із закордонних джерел. Показовим прикладом є матеріал, переданий з Тель-Авіву, під заголовком «Іран може бути здатним за п'ять років створити атомну бомбу – побоюються посадовці США й Ізраїлю», надрукований у «New York Times» 3 січня 1995 року. У матеріалі наводиться твердження «високопосадової офіційної особи» про те, що «якщо якась іноземна держава не перешкодить Ірану у виконанні цієї програми, то він матиме ядерну зброю приблизно за п'ять років». Через сім років, 19 березня 2002 року, директор ЦРУ свідчив у Конгресі, що, «за оцінками більшості розвідувальних відомств, існує велика ймовірність того, що до 2015 року США зіткнуться із загрозою міжконтинентального ракетного удару з боку Північної Кореї та Ірану... Тегеран може виявитися спроможним самостійно отримати достатню для виробництва ядерної зброї кількість розщеплюваних матеріалів до кінця нинішнього десятиліття». Крім того, досвід усіх ядерних держав свідчить, що для створення надійної ядерної боєголовки і достатньо точних засобів доставки потрібні численні випробування. Приховати такі випробування майже неможливо. Єдиний виняток може становити Ізраїль, котрий, як стверджується, має таємний ядерний арсенал, але Ізраїль через неформальні канали мав доступ до технічної інформації, отриманої у результаті випробувань, які проводилися Сполученими Штатами, а до того Францією. Навіть незважаючи на це, існує поширена підозра, що наприкінці 1970-х років Ізраїль здійснив принаймні одне ядерне випробування спільно з тодішнім расистським урядом ПАР.
6. Масштаби проблеми ілюструють дві цитати зі статті Стівена Флінна «Вразлива Америка» (Stephen E. Flynn. "America the Vulnerable", Foreign Affairs (January/February 2002), 63–64): «...більшість промислових підприємств, телекомунікаційних і енергетичних систем, систем водопостачання і транспортної інфраструктури на території США або не захищені зовсім, або забезпечуються захистом, достатнім лише для того, щоб зупинити непрофесійних вандалів, злодіїв чи хакерів... Тільки 2000 року через пункти прикордонного контролю США пройшло 489 мільйонів людей, 127 мільйонів автомобілів і автобусів, 11,6 мільйона морських контейнерів, 11,5 мільйона вантажних автомобілів, 2,2 мільйона залізничних вагонів, 829 тисяч літаків і 211 тисяч суден».

7. Urwin G. "The Army of the Constitution: The Historical Context" // ...to insure domestic Tranquility, provide for the common defence..., ed. by Max M. Manwaring, 45 (Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, 2000).
8. Іншими словами, «тероризм і пов'язана з ним асиметрія з'являються тоді, коли частини маргіналізованої самопроголошеної еліти відчуває такі розчарування і образу, що виправдовує використання насильства; такі почуття породжуються тим, що ці еліти вважають несправедливістю, гнобленням і нерівністю... Ці окремі чоловіки й жінки готові убивати і руйнувати – і, можливо, загинути при цьому, – для досягнення поставленої перед собою мети». Max M. Manwaring, *The Inescapable Global Security Arena* (Carlisle: Strategic Studies Institute, 2002), 7.
9. У дослідженні самогубчого тероризму у період з 1980 по 2001 роки політолог з Чиказького університету Роберт Пейп дійшов висновку, що зі 188 розглянутих терактів «179 можуть бути пов'язаними з масштабними і послідовними політичними або військовими кампаніями». Він також відзначає, що «існує лише незначний зв'язок між діями терористів-самогубців та ісламським фундаменталізмом, як і будь-якими іншими релігійними переконаннями. Насправді головними підбурювачами самогубчих акцій виступають «тамільські тигри» у Шрі-Ланці – марксистсько-ленінська група, члени якої походять з індуїстських родин, але категорично заперечують будь-яку релігію (вони вчинили 75 зі 188 акцій, що розглядаються)». Див. Robert A. Pape, "Dying to Kill Us", *The New York Times*, September 22, 2003.
10. Приклад самої лише Італії: дослідник Франко Ферракуті налічує не менш як 14 569 терористичних актів, учинених в Італії між 1969 і 1986 роками, у яких загинуло 415 осіб. Найбільше терористичних інцидентів – 2513 – відбулося 1979 року. Див. Franco Ferracuti. "Ideology and Repentance: Terrorism in Italy" // *Origins of Terrorism*, ed. Walter Reich, 59 (Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 1998).

Починаючи з останнього десятиліття XX століття конфлікти у Євразії стали центральною проблемою безпеки, що викликає найбільшу стурбованість у світі. Південно-східний край Євразії є ареною небезпечних етнічних і релігійних війн між державами, осередком екстремістських режимів, які прагнуть заволодіти зброєю масового знищення, місцем виникнення найфанатичніших і найвойовничіших рухів, з якими деякі держави можуть у якийсь момент поділитися своєю зброєю. Тут зосереджено більш як половина населення світу (включаючи обидві найнаселеніші країни) і близько трьох чвертей усіх бідних; цей регіон є головним генератором демографічного вибуху на планеті й найважливішим джерелом міграційних процесів, які спричиняються до дедалі інтенсивнішої міжнародної напруженості [1].

Протягом чотирьох десятиліть холодної війни головний геостратегічний виклик для Америки полягав у тому, що ворожа тоталітарна ідеологія, яка контролювала близько двох третин Євразійського мегаконтиненту, могла поширити своє панування і на решту. Євразія була водночас і велетенською ареною цього змагання, і головною ставкою у боротьбі, оскільки саме тут розташована більшість політично найбільш рішучих і динамічних держав світу, а також два з трьох економічно найрозвинутіших регіонів світу – Західна Європа і Далекий Схід. Повне панування над всією Євразією було б рівносильне світовому пануванню.

Рішучість Америки запобігти підпорядкуванню Євразії ворожій державі була пов'язана з ризиком апокаліптичної ядерної війни. Тому пріоритетами політики США у сфері безпеки мали бути гонка озброєнь, змагання у нарощуванні ядерних арсеналів і навіть розробка планів найбільш повномасштабної ядерної війни. Залякування являло собою

організаційний принцип уникнення війни, а стримування – спосіб не дати супротивнику захопити західні й далекосхідні країни Євразії.

Щоб упоратися з новим глобальним безладдям, потрібна гнучкіша стратегія, ніж вона була в часи холодної війни, а підхід тут має бути масштабнішим, ніж в антитерористичній кампанії, розгорнутій після 11 вересня. Війна проти тероризму не може бути центральним організаційним принципом американської політики безпеки у Євразії чи в цілому зовнішньої політики США. Вона надто вузька у своїй спрямованості, надто розпливчата у визначенні супротивника, і, що найважливіше, вона не здатна впоратися з головними причинами інтенсивного політичного сум'яття у критично важливому регіоні Євразії між Європою і Далеким Сходом. Цей украй важливий субрегіон Євразії, дуже щільно населений мусульманами, можна позначити терміном нові «Світові Балкани» [2].

Особливо після 11 вересня Америці дуже потрібно ретельно і спокійно проаналізувати свої складні відносини з надзвичайно мінливим світом ісламу. У цьому полягає необхідна передумова будь-якого варіанта ефективної довготермінової участі США у встановленні миру і спокою мінливих нових Світових Балканів як відповіді на подвійну загрозу тероризму і поширення озброєнь масового знищення. Проте американські державні діячі мають разом з тим бути готовими до посилення ризиків для Америки, пов'язаних з її можливою надмірною активністю і зростанням антиамериканської політичної і релігійної ворожості, спричиненими одноосібним втручанням США.

Крім того, сучасний безлад у світі в ширшому сенсі є наслідком нового факту: сьогодні світ політично пробуджується до усвідомлення нерівності людського існування. Ще порівняно недавно величезна більшість людства фаталістично мирилася із соціальною нерівністю. Хоча селянські повстання часом порушували покірність народу тому, що здавалося назавжди встановленим становищем, вони спалахували переважно тоді, коли умови життя ставали вже цілковито нестерпними. Та навіть у таких випадках люди повставали, переважно не уявляючи того, що відбувається у великому світі, вони були порівняно ізольовані, їхнє обурення не мало ідейної складової.

Тепер становище докорінно змінилося. Поширення грамотності й особливо дія сучасних комунікацій привели до безпрецедентного зростання рівня політичної свідомості мас, їм стало легше сприймати емоційну привабливість націоналізму, соціального радикалізму та релігійного фундаменталізму. Привабливість цих ідеологій підживлюється кращою поінформованістю про відмінності у матеріальному становищі людей, яка збуджує зрозумілі почуття заздрості, обурення і ворожості, що ще більше підсилюються самолюбним культурним і релігійним презирством до того, що вважається гедонізмом привілейованих. У таких умовах мобілізувати за допомогою демагогії слабких, бідних і пригноблених стає щораз легше.

11 вересня 2001 року стало епохальною подією в історії політики, ґрунтованої на факторі сили. Дев'ятнадцять фанатиків з обмеженими ресурсами, не всі з яких мали західну освіту, спричинили паніку у наймогутнішій і технологічно найрозвинутішій державі світу і глобальну політичну кризу.

Наслідками цих терористичних актів стали мілітаризація зовнішньої політики США, прискорення переорієнтації Росії на Захід, поглиблення розколу у відносинах між Америкою та Європою, загострення недугів американської економіки і зміни традиційних американських уявлень про громадянські права. Зброя, з якою терористи всього цього досягли, – це кілька ножів і готовність жертвувати своїм життям. Ніколи раніше настільки слабка і мала група людей не заподіювала такого болю такій могутній більшості.

Саме тут перед єдиною наддержавою світу постає дилема: як боротися з фізично слабким ворогом, який має фанатичні мотиви? Поки ці мотиви не будуть викорінені, усі спроби перешкодити супротивнику і знищити його залишаться марними. Поповнення лав йому забезпечить ненависть. Знищення ворога можливе тільки за умови точного усвідомлення його мотивів і почуттів, які не є точно визначеними і породжуються спільним прагненням слабких знищити – за будь-яку ціну – об'єкт своєї ненависті.

У цій боротьбі – у якій тероризм насправді є безжальною зброєю слабких у їхній війні проти сильних (така оцінка аж ніяк не означає визнання моральної легітимності тероризму), – слабкі мають одну велику психологічну перевагу: втрачати їм маже нічого, а здобути, на їхнє переконання, вони можуть все. Вони можуть черпати сили у релігійних почуттях чи фанатичному утопізмі, виражають свої переконання з енергією, джерело якої – у їхньому пригнобленому становищі. Дехто готовий принести себе в жертву, тому що життя, на їхню думку, набуває сенсу і цінності саме тоді, коли вони виходять за межі свого жалюгідного існування у самогубчих актах заради знищення об'єкта своєї ненависті. Розпач породжує ентузіазм і скеровує терор.

Навпаки, ті, хто мають панівні позиції, втратити можуть все – і насамперед те, що вони цінують понад усе – власний добробут, – і цей страх робить їх слабшими. Сильні тримаються за своє життя і цінують його якість. Тільки-но серед привілейованих починається паніка, вона змушує їх перебільшувати реальний потенціал невідомого і, по суті, слабого ворога, перебільшувати його гадані можливості, підриваючи при цьому почуття колективної безпеки, вкрай необхідне для комфортного суспільного життя. А тільки-но починаються неадекватні, перебільшені заходи протидії, ті, хто посідають панівні позиції, перетворюються на заручників свого слабого супротивника.

Слабкі фанатики не можуть стати іншими, проте вони здатні робити життя своїх супротивників дедалі нестерпнішим. Сила слабкості є політичним еквівалентом того, що військові стратеги назвали асиметричними воєнними діями. Революція у військовій справі, яка максимізує фізичну силу того, хто володіє передовими технологіями, компенсується квантовим стрибком у соціальній вразливості, який збільшує страх сильних перед слабкими.

Сила слабкості відкриває можливості для використання чотирьох нових реалій сучасного життя. По-перше, доступність засобів великої вражаючої сили більше не обмежується організованими і могутніми державами. Як відзначалося у розділі 1, можливості завдавати значної соціальної шкоди і, що особливо важливо, викликати масовий страх стають дедалі доступнішими для порівняно невеликих, але рішучих у своїх прагненнях груп. По-друге, глобальна мобільність людей – підсилювана не тільки швидкісними транспортними засобами, а й зростанням міграції, яка ламає бар'єри між раніше відособленими суспільствами, – і глобальні засоби зв'язку та комунікації полегшують вирішення завдань координування і планування для розпорошених підпільних осередків. По-третє, відкритість демократичних суспільств сприяє проникненню у них ворожих сил, при цьому надзвичайно ускладнюючи виявлення загроз, що в остаточному підсумку призводить до ушкодження самої демократії. По-четверте, системна взаємозалежність у сучасному суспільстві створює сприятливе середовище для ланцюгових реакцій. Навіть якщо вийде з ладу якийсь один ключовий елемент системи, це веде до стрімкого зростання безладдя в суспільстві і вибуху паніки.

Коротко кажучи, шоківій тактиці, на яку покладаються стратеги революції у військовій справі, знайшлася своя протипага у формі паралізуючої паніки, яку слабка сторона може з невеликими витратами викликати серед своїх могутніх супротивників. Доказом цьому є, наприклад, колосальна переоцінка у громадській свідомості можливостей терористичної мережі «Аль-Кайда», яка вважається чудово організованою, високодисциплінованою, здатною дістатися будь-якої точки планети таємною армією терористів, які володіють новітніми технологіями і діють під керівництвом єдиного центру оперативного командування. Часті після 11 вересня згадування про «50 тисяч добре вишколених терористів» «Аль-Кайди» посилюють уявлення, нібито Америка і Захід взагалі пронизані підпільними осередками технічно грамотних бойовиків, готових завдати скоординованих спустошливих ударів з метою руйнування суспільного ладу. Періодичні «кольорові» тривоги, проголошені у Сполучених Штатах, також посилюють такі уявлення, сприяючи перебільшенню потужності примарної організації і наділяючи її лідера Усаму бін Ладена зловісною всепроникністю [3].

Правильніше буде сказати, що «Аль-Кайда» являє собою нетісно пов'язану між собою конфедерацію осередків ісламських фундаменталістів, лідери якої на певний час знайшли собі безпечне пристановище в Афганістані під заступництвом примітивно фундаменталістського режиму талібів. Ісламський фундаменталізм, породжений зруйнуванням афганського суспільства Радянським Союзом і посилений вибуховою наднаціональною реакцією мусульман на радянське вторгнення, пізніше зосередив свою ворожість на Америці, яку фундаменталісти почали зневажати за підтримку Ізраїлю, за підтримку непопулярних режимів близькосхідного регіону, а найбільше – за осквернення священних ісламських місць своєю військовою присутністю. «Аль-Кайда» забезпечила натхненну проповідь, ідеологічну платформу, організацію збору коштів для нових груп, початковий вишкіл бойовиків і широке стратегічне планування діяльності різноманітних терористичних угруповань, що прагнуть війни з «Великим Сатаною» [4].

У результаті в різних частинах світу відбуваються окремі терористичні напади на американські об'єкти, найзухвалішим, найдраматичнішим і найруйнівнішим з яких, безперечно, було 11 вересня. Проте рівень координації одночасних ударів по цілях у Нью-Йорку і Вашингтоні був нетиповим як за масштабністю задуму, так і за несподіваністю результатів (оскільки вкрай неймовірно, щоб навіть самі організатори цих акцій могли передбачати повне руйнування веж Всесвітнього торгового центру). Те, що напади 11 вересня не мали, нехай навіть через значний проміжок часу, продовження у формі такого ж масштабного удару – скажімо, вибуху «брудної бомби» у якомусь із великих міст, що викликає такий страх, – нагадує нам про обмеженість фізичних і організаційних можливостей «Аль-Кайди», які стали ще меншими внаслідок операції США проти її лідерів і баз в Афганістані.

Утім, події 11 вересня показали, як один-єдиний психологічно приголомшливий удар, завданий невидимим супротивником, може змінювати світосприйняття і навіть дії єдиної світової наддержави. Важко уявити, щоб Сполучені Штати почали навесні 2003 року війну проти Іраку без шоку осені 2001 року. Визначення Америкою своєї ролі у світі змінилося не через виклик, кинутий могутнім суперником, а через самогубчі дії нечисленних невідомих фанатиків, підготовлених і підтриманих далекою радикальною підпільною групою, яка не має жодних атрибутів потужної сучасної держави.

Напад «Аль-Кайди» вказує на ще один важливий парадокс, притаманний силі слабкості: слабкі стають сильними, надмірно спрощуючи об'єкт своєї ненависті, тоді як сильні, роблячи те саме, слабшають. Демонізуючи усе, що вони зневажають, слабкі здобувають послідовників, готових жертвувати власним життям. «Великого Сатани» вистачає і на пояснення, і на мотив. Це гасло поповнює лави і підживлює терористичні акти, у яких насильство проти невинних людей саме по собі сповнює злочинців почуттям тріумфу. Перемога полягає не так у результаті,

На відміну від слабких, сильні не можуть дозволити собі розкоші надмірного спрощення. Спрощуючи свої страхи, вони стають слабшими. Через те, що їхні інтереси широкі і взаємозалежні, і через те, що вони мають і об'єктивно, і суб'єктивно різні уявлення про добре життя, сильні не повинні просто демонізувати кинутий слабким супротивником виклик чи зводити його до якогось одномірного явища. У такому разі виникає ризик зосередитися тільки на поверхових проявах виклику і випустити з уваги його складніші компоненти та їх історичні корені.

Тому існують практичні аспекти нерозривно пов'язаних між собою дилем глобального безладу, з якими зараз стикається Америка. Самих лише влади і могутності замало для збереження гегемонії Америки, тому що її вороги сповнені фанатизму, менше цінують своє життя і готові без роздумів використовувати принципи американської демократії у власних цілях. Примус породжує нових недругів, але мало що робить для того, щоб перешкодити їм проникати через тріщини у демократії і завдавати удару зсередини. Якщо Сполучені Штати хочуть зберегти свій життєвий устрій і свободу, які вони так цінують, вони мають підтримувати легітимність свого панування за межами країни. Це вимагає як мінімум справжнього співробітництва з союзниками, а не просто допомоги прохачам, і найголовніше – наполегливих спільних зусиль в осмисленні складної природи сьогоденного глобального безладдя.

Слабкі можуть вести війну з «Великим Сатаною», тому що спрощення ворога служить їм компенсацією власної слабкості. Сильні ж, замість того, щоб просто демонізувати ворога, мають розуміти його складність і протистояти їй.

Неспокійний світ ісламу

Таким чином, нагальна проблема, що постає перед Америкою, полягає в нестабільності її відносин з ісламським світом. Ці відносини ускладнюються сильними емоціями і значною взаємною упередженістю. Терористичні напади, а до того відверто антиамериканська революція в Ірані спричинили до того, що для багатьох американців іслам – це майже точне віддзеркалення ісламсько-фундаменталістського уявлення про Америку як про «Великого Сатану».

Цей страхітливий привид вже навіть персоніфікувався. Усаму бін Ладена часто показують по телебаченню, яке дивляться у своїх домівках багато американців, як втілення зла. Його зовнішність і одяг являють собою певний знак: іслам, араби і тероризм органічно пов'язані між собою [5]. Індустрія розваг схильна подавати громадськості стереотипи щодо зв'язку ісламу, і конкретно арабського світу, з терором. Ще 1995 року, після вибуху в Оклахома-Сіті, головними підозрюваними в очах багатьох стали американці арабського походження. Недвозначні натяки засобів масової інформації на провину мусульман, як вважаєть-

ся, стали причиною близько 200 потворних інцидентів, перш ніж було виявлено справжнього винуватця.

Тенденція розглядати наслідки хвилювань в ісламському світі для безпеки Америки з неадекватною стривоженістю і зводити різні політичні проблеми під одну рубрику надмірно спрощених формулювань було майже неминучим. У результаті Сполученим Штатам стає дедалі тяжче проводити стабільну довготермінову політику, ґрунтовану на ретельних і неупереджених оцінках сучасних настроїв і доктринально-культурних пріоритетів ісламського світу та реальній загрозі, яку вони становлять для глобальної безпеки. А без такого ретельного аналізу Америка не зможе ні працювати зі складними й різномірними силами в ісламських регіонах, ні протистояти їм, ні ефективно боротися з умисним розпалюванням почасти релігійної ворожості до Сполучених Штатів серед значної і політично дедалі активнішої частини населення земної світу.

Дар аль-Іслам – «земля ісламу» – являє собою складний і своєрідний світ. Серед визначальних його ознак – розмаїтість умов існування, політична нестабільність і вибухонебезпечність. Географічно ісламський світ можна приблизно позначити лінією, що веде вздовж узбережжя Індійського океану від Індонезії на захід до Перської затоки, потім на південь до Танзанії, а потім продовжується по Африці центральною частиною Судану до Нігерії і на північ вздовж узбережжя Атлантичного океану до берегів Середземного моря. З Північної Африки лінія перетинає Середземне море і веде на схід до Босфорської протоки, потім продовжується через Чорне море і веде далі до північного кордону Казахстану, а тут знову повертає на південь і проходить через Західний Китай і частину Індії, повертаючись до вихідної точки, обігнувши Борнео. У цьому півмісяці проживає більшість мусульман світу, близько 1,2 мільярда осіб – приблизно стільки ж, скільки становить усе населення Китаю. З цієї кількості приблизно 820 мільйонів осіб мешкає в Азії та 315 мільйонів в Африці, а близько 300 мільйонів зосереджено у геополітично вразливій зоні Леванту, Перської затоки і Центральної Азії. Всупереч поширеним в американських ЗМІ карикатурним образам мусульман – арабів-семітів, найбільша їх частка насправді мешкає у Південній і Південно-Східній Азії: в Індонезії, Малайзії, Бангладеш, Пакистані й переважно індуїстській Індії. Інші великі маси мусульманського населення з чітко вираженою етнічною належністю – це іранські перси, турки (етнічні турки мешкають також в Азербайджані й кількох центральноазіатських країнах), а також єгиптяни і нігерійці.

За останніми даними, у 32 державах – членах ООН мусульмани становлять щонайменше 86 % населення, а ще у 9 – від 66 до 85 %, що в сумі дає 41 країну з переважно мусульманським населенням. Жодної з них немає у щорічному виданні організації Freedom House «Свобода у світі» у списку по-справжньому «вільних» країн, тобто тих, де поважають політичні права і громадянські свободи. Вісім країн перебувають у списку «почасти вільних», всі інші вважаються «невільними»; з останніх 7 належать до 11 «найрепресивніших» держав. Крім того, у 19 державах

мусульмани становлять або незначну більшість населення, або велику меншину (принаймні 16 %), як-от в Індії, де живуть 120–140 мільйонів мусульман. До 35 мільйонів мусульман живуть у Китаї, близько 20 мільйонів – у Росії, близько 11 мільйонів – у Західній і Південно-Східній Європі, від 5 до 8 мільйонів – у Північній Америці та близько 2 мільйонів – у Латинській Америці.

Завдяки високим рівням народжуваності і навернення у мусульманство іслам сьогодні зростає швидше за будь-яку іншу релігію світу. Протягом останніх років Близький Схід обігнав усі інші регіони за темпами зростання населення, які становлять 2,7 % на рік порівняно з 1,6 % в решті країн Азії і 1,7 % у Латинській Америці. Так само ймовірно, що мусульманські держави, які утворюють пояс уздовж південних кордонів Росії і населення яких зараз становить близько 295 мільйонів осіб, до 2025 року досягнуть показника 450 мільйонів. Значну частину мешканців мусульманських країн становить молодь, її частка і далі збільшуватиметься. Від того, наскільки успішно ці люди знаходитимуть своє місце в економічній системі та суспільстві, великою мірою залежатиме їхня політична орієнтація і поведінка.

Майже кожна держава з переважно мусульманським населенням, незалежно від того, проголошує вона себе ісламською чи ні, стикається тими чи тими проблемами, пов'язаними з релігією; часто вони супроводжуються вимогою запровадження шаріату (суворого ісламського кодексу поведінки). Навіть такі формально світські держави, як Єгипет, Алжир і Індонезія, зазнають потрясінь від релігійно забарвлених народних хвилювань. Єгиптові потрібні були тривалі зусилля, щоб придушити рух «Братів-мусульман», у цій боротьбі на страти своїх ватажків організація відповідала вбивствами перших осіб держави, таких як президент Анвар Садат. В Алжирі проти світського військового режиму велася кривава партизанська війна ісламських активістів, прагнення яких запровадити ісламську республіку шляхом виборів наразилися на жорсткий адміністративний диктат. В Індонезії дві великі конкуруючі релігійні партії мають, за деякими оцінками, 70 мільйонів прихильників, багато з яких навчалися у релігійних школах (навчання там часто здійснюється арабською мовою), відкритих цими партіями по всій країні.

Унаслідок крихкості світських політичних інститутів, слабкості громадянського суспільства й інтелектуального обскурантизму значна частина ісламського світу переживає помітний соціальний застій [6]. Почасті таке становище є спадщиною епохи колоніалізму, яка не залишила після себе життєздатних конституційних структур; почасти – це результат постійних труднощів, зумовлених необхідністю співвідносити політику з релігією в умовах, коли політична свідомість має перебуває під сильним релігійним впливом; почасти це продукт зростання соціально-економічних запитів, які не можуть бути задоволеними, і ще почасти – це наслідок конкретних регіональних чи навіть глобальних політичних конфліктів. Однак серйозність цієї проблеми у різних країнах не однакова, а отже, будь-які узагальнення чи детерміністські спрощення

щодо політичного майбутнього ісламського світу в цілому є невиправданими.

До того ж, навіть якщо основним каталізатором політичного неспокою виявляється релігія, то такі світські чинники, як корупція і майнова нерівність, також є головними джерелами політичної нестабільності. Деякі мусульманські країни потерпають від кричущої бідності. ВВП Афганістану у перерахуванні на душу населення не досягає і 200 доларів, Пакистану – ледь перевищує 500 доларів, тоді як у географічно близькому Кувейті цей показник перевищує 20 тисяч доларів на душу населення. Разючий розрив у рівні життя спостерігається не тільки між різними країнами, а й у самих суспільствах – у деяких країнах правляча еліта безсовісно збагачується (і часто приховано користується своїми багатствами), незважаючи на масові злидні та безправ'я.

Крім того, дуже відомі приклади особистого збагачення правителів кількох мусульманських держав – найкричущіші з яких спостерігаються у Саудівській Аравії, Пакистані й Індонезії – приводять до ототожнення політичної влади з доступом до багатства, а така поведінка не дуже узгоджується із суворими ісламськими принципами. У поєднанні з повсюдною слабкістю громадянського суспільства та роздутими і неефективними державними бюрократіями, які поводяться як соціальні паразити, що душать економічний розвиток і увічнюють масову бідність, яскраві приклади ненаситності в особистому збагаченні неминуче породжують народне обурення і посилюють привабливість ісламістського популізму. Суворе дотримання законів шариату, як кажуть народові деякі священики, назавжди покінчило б із таким лицемірством еліти.

Слід визнати, що корупція характерна для більшості країн, що розвиваються, а особливо для держав з так званою нафтовою економікою. У цьому відношенні Нігерія, яка 2001 року в «Індексі корупції», складеному міжнародною організацією Transparency International, посіла дев'яносте місце з дев'яносто одного за рівнем чесності чиновників, Індонезія (88-ме місце) і Пакистан (79-те місце) потрапляють в одну групу з такими немусульманськими країнами, як Росія (поділяє з Пакистаном 79-те місце), Індія (71-ше місце) і деякими нафкорезимами Латинської Америки.

У будь-якому разі можна майже цілком певно твердити, що більшість мусульманських держав і далі залишатимуться слабкими і неефективними, у них часто виникатимуть політичні хвилювання, вони з образою ставитимуться до Заходу, проте найбільше вони перейматимуться своїми внутрішніми проблемами чи відносинами з сусідами. Становище у них загрожуватиме міжнародній безпеці, породжуватиме періодичні вибухи тероризму і створюватиме атмосферу напруженості. Слабкість породжує соціальні негаразди, і тому антиамериканізм у мусульманському світі, судячи з усього, буде не тільки наслідком ворожості на релігійному ґрунті, а й не меншою мірою побічним продуктом невдоволення у тих чи тих країнах або регіональних конфліктів.

Найочевиднішим прикладом такого політичного невдоволення є обурення арабів американською підтримкою Ізраїлю [7]. Це обурення поступово охопило і мусульман-неарабів в Ірані та Пакистані. Останнім часом серед афганців і мусульман Центральної Азії з'явилися підозри, що Америка підтримує зусилля Росії, спрямовані на обмеження поширення ісламу у нових сусідніх державах на півдні. Все це формує транснаціональну мусульманську політичну ідентичність – як усвідомлено, так і підсвідомо антиамериканську.

З погляду міжнародної безпеки ключове для майбутнього питання полягає в тому, як політично буде самовизначатися хвилювання мусульманського світу. Чи одержить перемогу релігійний фундаменталізм? Чи, можливо, гору візьме радикалізм під машкарою ісламу? А можливо, мусульманські суспільства не здатні через свої релігійні традиції і освіту розвинути в демократичні політичні системи? Чи існує фундаментальна несумісність між ісламом і сучасністю – при тому, що зміст цього поняття визначається головним чином сучасними (і привабливими для всього світу) прикладами дедалі відокремленіших від релігії Америки, Європи і Далекого Сходу? Чим більше намагаєшся знайти відповідь на ці питання, тим більше переконаєшся у надзвичайній складності проблеми в цілому.

Протягом двох останніх десятиліть – від моменту теократичної революції в Ірані – ісламський фундаменталізм був предметом серйозного занепокоєння на Заході. З недавнім спадом терористичної діяльності світської Організації визволення Палестини і посиленням терористичних дій підтримуваних Іраном шіїтських організацій та їхніх сунітських колег, що підтримуються ваххабітами (символом яких стала зловісна фігура Усами бін Ладена), західні ЗМІ схильні наголошувати на релігійному фундаменталізмі як дедалі потужнішій силі в ісламському світі. Нестабільність навіть у найблагополучніших мусульманських країнах часто подається як передвісник фундаменталістського перевороту.

Однак у дійсності до американської окупації Іраку 2003 року, яка значно посилила теократичні прагнення шіїтів, фундаменталізм як явище, здається, ішов на спад. Навіть в іранській теократії рішучіше зазвучали помірковані голоси, які критикували суворий догматизм і соціальну цензуру імамів. Через 20 років після фундаменталістської революції домінуючі позиції у громадській думці в цій країні дедалі більше посідають політичні й теологічні реформатори. Теократичні політико-богословські поняття все ще визначають дискусії щодо майбутнього Ірану, проте пафос та ідейний зміст цих дискусій вказує на поступове звуження сфери релігії та розширення меж вільного вибору. Протягом 1999 і 2000 років у громадському житті Ірану значну роль відігравали показові судові процеси над кількома провідними політично активними представниками духовенства, які відкрито виступали за обмеження релігійного контролю над політичним життям і, зокрема, закликали визнати право громадян на критику теократії. Їхні погляди здобули широку підтримку серед іранської інтелігенції.

Насправді поки що неясно, як розвиватиметься Іран далі, але фундаменталістська теократія в цій країні приречена. Вона перебуває у «фазі термідора». А без Ірану фундаменталізму в інших країнах бракуватиме стійкості. Фундаменталізм може становити загрозу (як у Пакистані), може загострювати внутрішні конфлікти (як у Судані), він може бути причетним до окремих терористичних акцій за кордоном (як в Індонезії) чи стати осередком опору іноземній окупації (як у Лівані, а згодом в Іраку). Однак йому бракує динаміки та історичної значущості, необхідних для того, щоб тривалий час зберігати політичну привабливість для сотень мільйонів молодих мусульман, що стають політично свідомими.

Ісламський фундаменталізм є реакційним за своєю суттю, і в цьому джерело як його короткочасної популярності, так і його довготермінової слабкості. Найпотужніший він у найбільш ізольованих і відсталих частинах мусульманського світу – наприклад, у зруйнованому Радянським Союзом Афганістані чи ж у твердині ваххабізму Саудівській Аравії. Та навіть коли молодими мусульманами керують гіркі образи на зовнішніх ворогів чи гнів проти лицемірства власних правителів, вони не мають імунітету проти спокус телебачення і кіно. Розрив із сучасним світом може бути привабливим тільки для фанатичної меншості; він не може бути довготерміновим вибором мас, не схильних жертвувати перевагами сучасного життя. Більшість людей прагнуть змін, але таких, які б відповідали і їхнім власним сподіванням.

Звичайно, ісламський фундаменталізм живить антизахідну ксенофобію, яка становить основне джерело його політичної життєздатності. Слід відзначити, що, крім шиїтського Ірану й окупованого Ізраїлем Південного Лівану з їх дуже специфічними умовами, тільки у зруйнованому радянським вторгненням Афганістані та в частині Судану до влади прийшли радикально антизахідні й реакційні фундаменталісти. Якщо Сполучені Штати не діятимуть обережно, то те саме може статися і в деяких районах Іраку. Спроби ж фундаменталістів взяти владу в таких світських мусульманських державах, як Єгипет, Алжир і Індонезія, були в цілому придушені, а порівняно консервативні режими з яскраво релігійним самовизначенням – наприклад, уряд Марокко чи більш догматичний традиціоналістський уряд Саудівської Аравії – виявилися здатними стримувати політичну привабливість релігійного фундаменталізму.

Більш довготерміновий політичний виклик, насамперед у мусульманських країнах із переважно сунітським населенням, ймовірно, виходитиме від масових рухів, які сповідують «ісламізм» [8] як загальну політичну ідеологію, але не виступають за теократію як таку. Зазвичай очолювані світськими інтелектуалами, ці рухи поєднують войовничий популізм з релігійною риторикою. Ісламісти часто настроєні відверто критично щодо релігійного фундаменталізму, вважаючи його реакційним і в остаточному підсумку приреченим на поразку; вони прагнуть сформулювати свою, мусульманську відповідь на сучасні соціальні й політичні проблеми, які, на їхню думку, майже не беруться до уваги фундаменталістами-теократами. Не дивно, що саме такий популізм, – що поєднує

релігійні почуття із соціально-політичною доктриною, – є суголоснішим із неспокійним молодим поколінням.

Майже в кожній мусульманській країні є сучасна інтелігенція, представники якої нерідко здобували освіту на Заході і яка активно обговорює питання співвідношення між ісламом, демократією і сучасністю. Часто такі дискусії не мають чіткого оформлення, містять посилання на іслам і протиріччя. Політична риторика ісламістів часто має присмак образи на західне панування. Більш орієнтовані на Захід мусульманські інтелектуали схильні з особливою підозрілістю ставитися до таких концепцій, як «конфлікт цивілізацій». Для них такі поняття слугують підтвердженням властивого Європі, Америці й Ізраїлю почуття власної вищості. Не слід залишати поза увагою, що переважна частина ісламського світу вільна від колоніального правління лише протягом життя двох поколінь. Ця історична пам'ять неминуче накладає відбиток на сучасні дискусії і додає їм пристрастності.

Згідно із сучасною модою ідеологи ісламізму часто згадують про «демократію». Проте так само часто цей термін відповідає у них плебісцитарному популізму, визначальну роль у якому відіграють релігійні принципи. Економічні проблеми мусульманських країн, які загострюються зі зростанням кількості населення, також не знаходять гідного місця в ідеології ісламізму, хоча останнім часом очевидний провал етатистської економічної системи підштовхнув деяких поборників ісламізму, – які з релігійних міркувань віддавали перевагу націоналізації економіки, – до вимушеного визнання того, що певний ступінь економічної свободи, ґрунтованої на приватній власності та ринкових механізмах, є необхідною передумовою економічного зростання.

Зв'язок між політичною свободою і релігією є навіть ще складнішим. Для ісламістів особливо складну проблему становить західна світська демократія, тому що для багатьох з них вона означає атеїстичне суспільство. У секуляризаційних процесах на Заході вони вбачають знак занепаду панування релігії. Панівна на Заході тенденція вважати неетичним чи аморальним тільки те, що визнано незаконним, на переконання ісламістів, позбавляє Захід здатності до моральних суджень. Таким чином, їхня відданість принципам шаріату посилюється переконаністю у тому, що відділення церкви від держави рівнозначне знищенню релігійної сфери світською. У результаті ісламістам украй важко визначити, де слід проводити межу між громадянською свободою і релігійністю в ісламській державі. З цього питання ісламісти ведуть напружені й у цілому безрезультатні дискусії [9].

У деяких відношеннях релігійно мотивований соціальний радикалізм ісламістських політичних рухів нагадує ранні етапи розвитку масових народницьких партій як лівого, так і правого спрямування, що набули поширення в Європі півтора століття тому в результаті промислової революції і соціальної несправедливості, загострення якої її супроводжувало. Реакцією на ці негативні соціальні явища було, зокрема, і уявлення про те, що держава має відігравати центральну роль в економіч-

ному житті суспільства з метою захисту соціальної справедливості. Використовувалася також і схожа аргументація: навіть сучасне суспільство має потребу в системі релігійних цінностей, а впроваджувати їх має держава. Проте в Європі гострі проблеми стосунків між церквою і державою християнсько-демократичним партіям вирішувати було легше – оскільки і суспільство, і держава поступово визнавали релігійно нейтральний принцип верховенства права і йому підкорялися. Ісламістські ж ідеї про те, що держава, яка відстоює ісламські цінності, обов'язково буде справедливішою, а суспільство, яке підкоряється законам шаріату, – морально чистішим, посилює ідеологію ісламізму потужнішим релігійним ентузіазмом.

З огляду на потенційну велику привабливість таких ідей для широких мас, ісламістський радикальний популізм являє собою серйозну проблему і для консервативних, формально релігійних режимів – таких, як у Саудівській Аравії, і для більш світських (вони часто спираються на армію) режимів таких держав, як Алжир, Єгипет і Індонезія. Меншою мірою і не так прямо це стосується також і Туреччини. Але ісламізм може бути і чимось більшим за просто успішного суперника ісламського фундаменталізму. Він може виявитися ознакою того, що колись сповнена життя, але зараз пасивна цивілізація починає набувати нової енергії.

Схильність Заходу, і особливо Америки, зосереджувати увагу на кричущих реакційних проявах ісламського фундаменталізму, насамперед в Ірані й Афганістані за правління Талібану, віддзеркалює поширену непоінформованість щодо інтенсивності й масштабності сьогодишніх дискусій серед політично свідомих мусульманських інтелектуалів. Ці дискусії зовсім не відповідають стереотипним уявленням про іслам як про щось застигле у середньовіччі, за визначенням вороже сучасності й не здатне до сприйняття демократії.

Утім, дебати в ісламському світі не завжди відбуваються у формі мирного діалогу. І ісламському фундаменталізму, і ісламістському популізму властиві екстремістські прояви – від узвичаєного насильства у боротьбі за владу до тероризму. Великою мірою цей екстремізм має внутрішню спрямованість і призводить до періодичного кровопролиття в деяких мусульманських державах. Відсутність демократичних традицій у більшості ісламських країн сприяла розквітові там різноманітних таємних товариств і рухів, які займаються вбивствами своїх опонентів. Зростання мусульманської присутності в Західній Європі в останні десятиліття вилилося в експорт тероризму – особливо у Францію, Сполучене Королівство, Німеччину й Іспанію.

Незважаючи на це, в деяких мусульманських країнах відбуваються мирні політичні перетворення – до цих країн належать Індонезія, Бахрейн, Туніс, Марокко і навіть фундаменталістський Іран, не кажучи вже про Туреччину, – а це свідчить, що навіть неспокійні мусульманські маси можуть поступово приймати помірнішу політичну культуру. У цьому нестабільному контексті ісламістський популізм та ісламський фундаменталізм слід розглядати як діалектично пов'язані між собою явища,

які відображають інтелектуальні збурення у мусульманському світі. Ісламський фундаменталізм («теза») являє собою, по суті, домодерний, проте постколоніальний іслам у його реакції на панування світського Заходу; ісламістський популізм («антитеза») – це спроба подолати спадщину західного панування шляхом прийняття деяких його сучасних елементів з одночасною їхньою контрсимволізацією за допомогою ісламістської ідеології.

«Синтезу» поки що немає. Найімовірніше, він матиме багато проявів, і спочатку лише мала їх частка будуть справді демократичними (якщо будуть такими взагалі). Однак різноманітний світ ісламу не має імунітету від впливу глобальних комунікацій і масової освіти. Поступово й часом дуже болісно мусульманські країни, одна за одною, мабуть, все ж таки пройдуть свій власний шлях адаптації ісламських принципів до сучаснішої політики, ґрунтованої на більшій участі суспільства у політичних процесах.

Така адаптація відбуватиметься по-різному, тому що ісламізм, на відміну від марксизму, не є всеохопною ідеологією, яка містить орієнтири і керівництво до дії в усіх сферах суспільного буття. Про економічні невдачі ісламізму вже згадувалося. Бажання використати сучасні технології для нарощування державної могутності обов'язково матиме неочікувані наслідки. Навіть фальшива демократична риторика часом буде працювати на узаконення громадянських прав і відділення їх від релігійної сфери. Отже, рамки світського виміру життя дедалі більше розширюватиметься, а ісламістський популізм буде виступати рушієм суспільно-політичних змін, навіть якщо він і не визначатиме їх остаточного змісту.

Зрозуміло, що процес не буде рівномірним. Часом ісламістський популізм набуватиме ознак фанатичного екстремізму, особливо якщо він надихатиметься конкретними образами етнічного або ксенофобського характеру. Однак із теологічного погляду іслам не більш ворожий демократії, ніж християнство, іудаїзм чи буддизм. Суспільства, які сповідують ці релігії, проходили через власні варіанти фундаменталістського сектантства, але в усіх випадках домінуючою виявлялася тенденція до політичного плюралізму через поступове взаємне пристосування між світською і релігійною сферами.

Отже, Сполученим Штатам не слід створювати враження, що вони вважають іслам таким культурно відмінним, що він не здатний проходити ті самі етапи політичного розвитку, що християнський та буддистський світи. Те, що Німеччина і Японія стануть сьогодні стійкими демократіями, шістдесят років тому аж ніяк не було очевидним. Те, що Південна Корея і Тайвань будуть такими, важко було уявити двадцять років тому. Те, що Індонезія зможе мирним шляхом усунути двох президентів через зловживання, здавалося малоімовірним лише п'ять років тому. Те, що Іран виявиться здатним провести порівняно вільні вибори, здавалося абсолютно неможливим ще зовсім недавно. Потрібен політичний екуменізм – не тільки для подолання антизахідних настроїв у багатьох мусульман-

ських країнах, а й для подолання стереотипів американської суспільної думки, які обмежують гнучкість США у сфері національної безпеки.

Зрештою, в інтересах національної безпеки Америки, щоб віруючі мусульмани почали вважати себе такою самою частиною глобальної спільноти, як і нині більш процвітаючі демократичні неісламські регіони світу. Так само важливо, щоб політично активні елементи ісламського світу не вбачали у Сполучених Штатах фундаментальної перешкоди на шляху до відродження ісламської цивілізації, головної опори своїх соціально реакційних і егоїстичних в економічному сенсі еліт чи джерелом допомоги чужим державам, які намагаються увічнити або відновити напівколоніальний статус різних мусульманських народів. Проте ще важливіше, щоб мусульманські екстремісти були ізольовані завдяки поміркованим мусульманським течіям. Безпечніший світ просто неможливо побудувати без конструктивної участі 1 мільярда 200 мільйонів мусульман світу. Тільки диференційована політика США, що відповідає різноманітності мусульманських спільнот, може наближати досягнення цієї нехай все ще далекої, але бажаної мети.

Сипучі піски гегемонії

У наступні кілька десятиліть найбільш нестабільним і небезпечним регіоном світу – вибухового потенціалу якого може вистачити, щоб занурити світ у хаос, – будуть нові Світові Балкани. Саме тут Америка може непомітно «зісковзнути» в зіткнення з ісламським світом, а розбіжності її політики з європейською можуть навіть розладнати сам Атлантичний союз. А разом ці два сценарії здатні поставити під сумнів і світову гегемонію Америки.

Саме тому необхідно усвідомити, що нестабільність і хвилювання у мусульманському світі мають розглядатися насамперед у регіональній, а не глобальній перспективі і, швидше, через геополітичну, а не теологічну призму. Світ ісламу роз'єднаний як політично, так і релігійно. Політично він нестабільний, а у військовому сенсі – слабкий; ймовірно, таким він залишатиметься ще протягом якогось часу. Ворожість до Сполучених Штатів, незважаючи на те, що вона є дуже поширеною у деяких мусульманських країнах, коріниться не так у загальних релігійних настроях, як у конкретних політичних причинах – наприклад, іранські націоналісти обурюються американською підтримкою шаха, ворожість арабів зумовлюється американською підтримкою Ізраїлю, а пакистанці вважають, що Сполучені Штати віддають перевагу Індії.

Складність виклику, з яким сьогодні стикається Америка, затьмарює проблеми, що стояли перед нею півстоліття тому у Західній Європі. У той час європейська межова лінія, що проходила по Ельбі, була стратегічно найважливішою і найнебезпечнішою лінією фронту – будь-якого дня існувала можливість того, що зіткнення в Берліні потягне за собою ядерну війну з Радянським Союзом. Незважаючи на це, Сполучені Штати усвідомлювали значення регіону і зробили все можливе для оборони,

умиротворення, відбудови і відродження життєздатної європейської спільноти. Роблячи це, Америка здобула природних союзників, що сповідували такі самі, як і вона, цінності. Після закінчення холодної війни Сполучені Штати очолили процес перетворення НАТО з оборонного альянсу на дедалі ширший союз безпеки, – здобувши при цьому нового палкого прихильника в особі Польщі, – а також підтримали розширення Європейського Союзу.

Принаймні протягом життя одного покоління головним завданням, що стоїть перед Сполученими Штатами у справі зміцнення глобальної безпеки, буде умиротворення, а потім реорганізація на засадах співробітництва регіону, в якому сьогодні зосереджено найбільше політичної несправедливості, соціальних і демографічних проблем, і який до того ж може стати ареною жорстокого насильства. Однак водночас саме цей регіон володіє переважною частиною світових запасів нафти і природного газу. 2002 року на регіон, який можна назвати Світовими Балканами, припадало 68 % розвіданих світових запасів нафти і 41 % природного газу; його частка у світовому видобутку нафти становила 32 %, газу – 15 %. Очікується, що 2020 року у цьому регіоні (разом із Росією) щодня буде видобуватися близько 42 млн барелей нафти, тобто 39 % загального обсягу світового виробництва (107,8 мільйона барелей на день). Як очікується, споживачами 60 % всієї світової нафти будуть три ключових регіони – Європа, Сполучені Штати і Далекий Схід (16, 25 і 19 % відповідно).

Поєднання нафти і нестабільності не залишає Сполученим Штатам вибору. Америці кинута дуже серйозний виклик – вона має допомогти зберегти певний ступінь стабільності у нестійких країнах, населення яких стає дедалі політично неспокійнішим, дедалі активніше прагне соціальної справедливості й релігійна свідомість якого є дуже високою. Америка має взятися за вирішення проблеми навіть серйознішої за ту, яку вона вирішувала понад півстоліття тому у Європі – у регіоні далекої для неї культури, політично неспокійному й етнічно складному.

У минулому цей віддалений регіон було кинuto напризволяще. До середини минулого століття переважна його частина перебувала під владою імперій і колоніальних держав. Сьогодні ігнорувати його проблеми і недооцінювати його потенційну здатність викликати світовий хаос – те саме, що проголосити там відкриття сезону зростання насильства, поширення в усьому цьому регіоні терористичних угруповань і змагання за заволодіння зброєю масового знищення.

Отже, перед Сполученими Штатами стоїть монументальне за своїми масштабам і складністю завдання. Не існує очевидних відповідей на такі ключові питання, з ким і як має взаємодіяти Америка у вирішенні проблеми стабілізації цього регіону, утвердженні там миру і, в кінцевому підсумку, його організації на засадах співробітництва. Випробувані у Європі рецепти – на зразок «плану Маршалла» або НАТО, які великою мірою спиралися на культурно-політичну трансатлантичну солідарність, – не зовсім відповідають вимогам регіону, у якому важливу роль

відіграють історична ворожість і культурна різноманітність. Націоналізм у цьому регіоні все ще перебуває на більш ранній і емоційній стадії свого розвитку, ніж це було у стомленій війною Європі (виснаженій двома величезними міжусобними війнами, які відбувалися протягом всього лише трьох десятиліть). Велике значення також мають тут і релігійні пристрасті, що нагадують 40-літню війну між європейськими католиками і протестантами, яка точилася майже чотири століття тому.

Крім того, Америка тут не має природних союзників, пов'язаних із нею спільними історичними і культурними аспектами, на відміну від Європи, де ними є Великобританія, Франція, Німеччина, а пізніше навіть Польща. По суті, Америка має вирушити у плавання в непевних водах без надійних навігаційних карт, у якому вона сама прокладатиме собі курс, йдучи на різні компроміси, проте не дозволяючи жодній регіональній державі диктувати напрямок руху і вибір пріоритетів. Звісно, про кілька держав цього регіону часто говорять як про потенційних ключових партнерів Америки у справі перебудови Світових Балкан – серед них називають Туреччину, Ізраїль, Індію і, на периферії цієї зони, Росію. На жаль, кожна з цих країн має серйозні вади, які підривають їхню здатність сприяти регіональній стабільності, чи то власні цілі, які вступають у суперечність із широкими інтересами Америки в регіоні.

Туреччина є союзником Америки вже протягом півстоліття. Вона завоювала довіру і вдячність Сполучених Штатів прямою участю у війні в Кореї. Вона довела, що є міцним і надійним оплотом НАТО на півдні. Після розпаду Радянського Союзу Туреччина розгорнула активну діяльність, спрямовану на зміцнення незалежності Грузії й Азербайджану. До того ж вона наполегливо пропонує власну модель як зразок політичного розвитку і суспільної модернізації для країн Центральної Азії, значна частка населення яких перебуває у радіусі дії тюркських культурно-лінгвістичних традицій. У цьому сенсі значна стратегічна роль Туреччини доповнює політику Америки, спрямовану на зміцнення незалежності нових пострадянських держав регіону.

Однак роль Туреччини у регіоні обмежується двома серйозними негативними обставинами, пов'язаними з її внутрішніми проблемами. Перша стосується досі невизначених перспектив спадщини Ататюрка: чи вдасться Туреччині трансформуватися у світську європейську державу, незважаючи на те, що мусульмани становлять величезну більшість її населення? Саме в цьому полягала її мета, відколи на початку 1920-х років Ататюрк розпочав свої реформи. Відтоді Туреччина досягла значних успіхів, проте досі її майбутнє членство в Європейському Союзі (якого вона активно домагається) залишається під сумнівом. Якщо ЄС зачинить двері перед Туреччиною, це відкриє значні перспективи для ісламського релігійно-політичного відродження в цій країні і, як наслідок, радикальної зміни її міжнародного курсу (яка, ймовірно, призведе до потрясінь).

Європейці неохоче приймають ідею приєднання Туреччини до Європейського Союзу, і роблять вони це в основному заради того, щоб не допустити серйозного регресу в політичному розвитку країни. Європейські лідери усвідомлюють, що перетворення Туреччини з держави, що керується уявленнями Ататюрка про суспільство європейського типу, на ісламську теократію мало б негативний вплив на європейську безпеку. Однак на противагу таким міркуванням висувається думка, яка підтримується багатьма європейцями і полягає в тому, що розбудова Європи повинна ґрунтуватися на її спільних християнських традиціях. Тому й імовірно, що Європейський Союз буде якомога довше зволікати з прийняттям на себе чітких зобов'язань щодо членства Туреччини в ЄС. Але така перспектива, своєю чергою, викликати в Туреччині невдоволення, посилюючи небезпеку її перетворення на недружню ісламську державу з усіма потенційно згубними наслідками для південно-східної Європи [10].

Друга негативна обставина, яка обмежує роль Туреччини в регіоні, полягає у проблемі Курдистану. Курди становлять значну частину 70-мільйонного населення Туреччини. Їх фактична чисельність, як і сама національна ідентичність турецьких курдів, є предметом суперечок. Офіційна позиція Туреччини полягає в тому, що в країні мешкає не більш як 10 мільйонів курдів, а самі вони є, по суті, турками. Водночас курдські націоналісти заявляють, що курдське населення Туреччини становить 20 мільйонів осіб, і вони, за словами націоналістів, прагнуть жити у незалежному Курдистані, який об'єднав би всіх курдів (а їх, як стверджують, налічується від 25 до 35 мільйонів), що перебувають у даний час під турецьким, сирійським, іракським та іранським пануванням. Хай там як, але курдська етнічна проблема і потенційна проблема, пов'язана з піднесенням релігійної свідомості, роблять Туреччину – попри її конструктивну роль регіонального взірця, – великою мірою схожою на інші країни цього регіону з притаманними їм небезпечними проблемами.

Іншим, здавалося б, очевидним кандидатом на роль американсько-го союзника з виключним статусом у регіоні є Ізраїль. Будучи демократичною країною, культурно спорідненою з Америкою, Ізраїль автоматично викликає її прихильність, не кажучи про значну політичну й фінансову підтримку з боку американської єврейської громади. У момент свого створення Ізраїль служив притулком для жертв Голокосту, і відтоді він викликає симпатії американців. Ворожість арабів стала причиною того, що Америка надає йому перевагу як скривдженій стороні конфлікту. Приблизно від середини 1960-х років Ізраїль є державою-клієнтом Америки з особливим статусом, одержуючи від неї безпрецедентну фінансову допомогу (80 млрд. доларів за період після 1974 року). Ізраїль мав односторонню підтримку від США, незважаючи на осуд і санкції ООН. Як провідна військова держава Близького Сходу, у разі серйозної регіональної кризи Ізраїль здатний не тільки відігравати роль військової бази США, а й суттєво допомагати у будь-яких необхідних діях американських військ.

Разом з тим інтереси США та Ізраїлю в регіоні не цілком збігаються. На Близькому Сході Америка має великі стратегічні й економічні інтереси, які диктуються дуже великими енергетичними ресурсами регіону. Справді, Америка не тільки користується економічними перевагами відносно низьких цін на близькосхідну нафту – її роль у забезпеченні регіональної безпеки надає їй непрямі, але в політичному сенсі надзвичайно потужні важелі впливу на економіки європейських і азійських країн, які також залежать від імпорту енергоносіїв з цього регіону. Тому добрі відносини із Саудівською Аравією та Об'єднаними Арабськими Еміратами – і опора цих країн на Америку у питаннях безпеки – відповідають національним інтересам США. Однак з позицій Ізраїлю такі американо-арабські зв'язки є небажаними: вони не тільки обмежують підтримку, яку Сполучені Штати готові надавати Ізраїлю в територіальних питаннях, а й сприяють тому, що Америку уважніше прислухається до невдоволення арабів діями Ізраїлю.

Головною причиною цього невдоволення є палестинська проблема. Те, що проблема остаточного статусу палестинського народу залишається невирішеною понад три з половиною десятиліття після окупації Ізраїлем сектору Газа і Західного берега – незалежно від того, чия в цьому насправді провина – підсилює і виправдовує в очах арабів поширену серед мусульман ворожість до Ізраїлю [11]. Палестинська проблема також увічніює у свідомості арабів уявлення, що Ізраїль цьому регіону був нав'язаний і що він є тимчасовим колоніальним утворенням. Здатність Америки гасити антиамериканські настрої в регіоні обмежується тим, що араби вважають Америку державою, яка підтримує Ізраїль у його репресивних діях проти палестинців. Це стає на заваді будь-яким спільним конструктивним американо-ізраїльським ініціативам, що мають на меті сприяння розвитку багатостороннього регіонального співробітництва в політичній чи економічній сферах, а також не дає США змоги покладатися на військовий потенціал Ізраїлю у вирішенні хоч якихось серйозних завдань.

Після 11 вересня 2001 року на передній план вийшла ідея регіонального стратегічного партнерства з Індією. Переваги Індії видаються принаймні такими ж переконливими, як позитивні сторони Туреччини чи Ізраїлю. Величезна територія і могутність Індії зумовлюють її вплив у регіоні, а успіхи у розвитку демократії роблять її привабливою і з ідеологічного погляду. Їй вдається зберігати демократію вже понад півстоліття – з самого моменту здобуття незалежності. Робиться це, незважаючи на масову бідність і соціальну нерівність, а також незважаючи на значну етнічну і релігійну різноманітність населення у переважно індуїстській, проте формально світській державі. Тривала конфронтація Індії з її ісламським сусідом Пакистаном, супроводжувана кровопролитними сутичками з партизанами і терактами в Кашмірі, які організовують ісламські екстремістами, підтримувані Пакистаном, змусила Індію після 11 вересня з особливою категоричністю проголосити свою солідарність з Америкою у боротьбі проти тероризму.

Водночас будь-який американо-індійський союз в регіоні, ймовірно, буде обмеженим за своїми масштабами. На його шляху стоять дві головні перешкоди. Перша зумовлюється релігійною, етнічною і мовною мозаїчністю Індії. Хоча Індія намагається об'єднати свій мільярдний культурно різноманітний народ у єдину націю, вона, як і раніше, залишається у своїй основі індуїстською державою, наполовину оточеною мусульманськими сусідами, тим часом як на її власній території мешкає велика і потенційно ворожа мусульманська меншина кількістю близько 120–140 мільйонів осіб. Релігія і націоналізм тут, підживлюючи одне одного, можуть стати джерелом серйозного конфлікту.

Досі Індії вдавалося дуже успішно вирішувати завдання збереження єдиної держави і демократичної системи – і водночас значна частина її населення залишається, по суті, політично пасивною і (особливо у сільських районах) неписьменною. Небезпека полягає в тому, що поступове зростання політичної свідомості й активності виражатиметься у посиленні етнічних і релігійних конфліктів. Піднесення політичної свідомості, що спостерігається останнім часом як серед індуїстської більшості Індії, так і серед її мусульманської меншості, здатне поставити під загрозу нормальне співжиття в країні різних громад. Проблема стримування внутрішніх суперечностей і напруженості може виявитися особливо складною, якщо війна з тероризмом буде визначатися переважно як боротьба проти ісламу, – а саме так її намагаються подавати найрадикальніші індуїстські політики.

По-друге, стурбованість Індії в зовнішньополітичній сфері пов'язана з сусідніми Пакистаном і Китаєм. У Пакистані вбачають не тільки головне джерело тривалого конфлікту в Кашмірі, але і в остаточному підсумку – при тому, що національна ідентичність Пакистану має релігійне підґрунтя – саме заперечення самовизначення Індії. Тісні зв'язки між Пакистаном і Китаєм посилюють відчуття небезпеки, тим більше що Індія і Китай є природними суперниками у боротьбі за геополітичну першість в Азії. Індія і досі потерпає від болісних спогадів про військову поразку, завдану їй Китаєм 1962 року у короткому, проте запеклому прикордонному зіткненні, в результаті якого Китай залишив за собою спірну територію Аксайчин.

Сполучені Штати не можуть підтримати Індію ні проти Пакистану, ні проти Китаю, не платячи неприйнятно високої стратегічної ціни в інших районах: в Афганістані, якщо вони оберуть антипакистанський курс, та на Далекому Сході, якщо виступлять проти Китаю. Ці внутрішні й зовнішні чинники обмежують ступінь того, наскільки Сполучені Штати можуть покладатися на Індію як на свого союзника у процесі сприяння – не кажучи вже про якесь нав'язування – більшій стабільності на Світових Балканах.

І нарешті залишається питання: чи може головним стратегічним партнером Америки у вирішенні євразійських регіональних проблем стати Росія? Поза сумнівом, Росія має і засоби, і досвід для надання в цьому допомоги. Хоча, на відміну від інших претендентів на цю роль,

Росія вже не є по-справжньому частиною цього регіону – часи її колоніального панування в Центральній Азії відійшли в минуле – хоча Москва має значний вплив на всі країни, з якими вона безпосередньо межує на півдні, має тісні зв'язки з Індією й Іраном і, крім того, на її території проживає від 15 до 20 мільйонів мусульман.

У той самий час Росія почала вбачати у своїх мусульманських сусідах джерело потенційно вибухонебезпечних політичних та демографічних загроз, а російська політична еліта стає дедалі сприйнятнішою до антиісламських закликів релігійного і расистського змісту. В таких обставинах Кремль енергійно схопився за події 11 вересня, скориставшись ними як можливістю втягнути Америку у протистояння з ісламом під гаслом «війни з тероризмом».

Крім того, як потенційний партнер США, Росія має недоліки, пов'язані з її минулим – зовсім недавнім минулим. Афганістан було спустошено в результаті 10-річної війни, яку вела в цій країні Росія; Чечня перебуває на межі винищення, а віднедавна незалежні центральноазійські держави дедалі більше схильні визначати свою новітню історію як боротьбу за звільнення від російського колоніалізму. З огляду на такі історичні почуття у цьому регіоні, а також посилення ознак того, що Росія на поточному етапі своїм пріоритетом вважає зміцнення зв'язків із Заходом, ця країна дедалі більше сприймається державами регіону як колоніальна європейська держава минулого і все менше – як євразійський родич. Сьогоднішня нездатність Росії запропонувати сусідам значущу суспільну модель також обмежує її роль у будь-якому міжнародному партнерстві під проводом США, що мало б на меті стабілізацію, розвиток і – зрештою – демократизацію регіону.

У кінцевому підсумку Америка може розраховувати лише на одного справжнього партнера у справі вирішення проблеми Світових Балкан – на Європу. Хоча буде потрібна і допомога провідних держав Східної Азії, таких як Японія і Китай, – а Японія надасть певну, хоча й не значну, матеріальну підтримку і якісь миротворчі сили, – малоімовірно, щоб на поточному етапі вони взяли якусь суттєву участь у цих зусиллях (далі про це йтиметься у розділі 3). Тільки Європа, з посиленням її організації за рахунок Європейського Союзу і військової інтеграції за допомогою НАТО, має потенційні можливості у політичній, військовій і економічній сферах для того, щоб разом з Америкою взяти на себе вирішення завдання встановлення стабільності у регіоні й розбудову дедалі ширшого транс'євразійського співробітництва. Крім того, пов'язаний з Америкою наднаціональний Європейський Союз викликав би менше підозр щодо можливого повернення колоніалізму і ствердження або відновлення в регіоні власних економічних позицій.

Разом Америка і Європа мають матеріальний і нематеріальний потенціал, який дає їм можливість зробити вирішальний внесок у формування політичного майбутнього Світових Балкан. Питання полягає в тому, чи матиме Європа – значною мірою перейнята проблемами формування власної єдності – волю і безкорисливість, достатні для того, щоб

по-справжньому долучитися до спільних з Америкою зусиль, які за складністю і масштабом перевищують попередній успішний американо-європейський проект, спрямований на збереження миру у Європі й на подолання європейської роз'єднаності. Проте співпраця з Європою не відбудеться у тому разі, якщо від неї очікувати тільки простого виконання вказівок Америки. Війна з тероризмом може стати початком активної участі у вирішенні проблем Світових Балкан, але вона не може визначати такої участі. Європейці, для яких трагедія 11 вересня не була такою травмою, розуміють це краще за американців. Зокрема і через це будь-які спільні зусилля Атлантичного співтовариства мають базуватися на широкому стратегічному консенсусі щодо довготривалості вирішуваного завдання.

Подібні міркування можна висловити і про потенційну роль Японії. Японія також може і має стати важливим гравцем, нехай навіть роль її буде і не такою визначальною. Ще протягом певного часу Японія уникатиме значної військової ролі, відмінної від безпосередніх потреб самооборони країни. Але, незважаючи на стагнацію останнього часу, Японія залишається другою державою світу за економічною могутністю. Фінансова підтримка нею зусиль, спрямованих на розширення зони миру у світі, мала б надзвичайно важливе значення і, зрештою, відповідала б її власним інтересам. Отже, Японія у взаємодії з Європою має розглядатися як потенційний партнер Америки у майбутній тривалій боротьбі з численними силами хаосу на Світових Балканах.

Коротко кажучи, для нейтралізації вибухонебезпечного потенціалу регіону Америка потребуватиме стратегії, яка має передбачати широку співпрацю. Як показав успішний досвід євроатлантичного співтовариства, тягар вирішення проблем не можна розділити, не зробивши спільним і ухвалення рішень. Тільки залучаючи своїх основних партнерів до формування всеохопної стратегії, Америка зможе не загрузнути, залишившись на самоті, у сипучих пісках гегемонії.

Спільні стратегічні зобов'язання

Оскільки проблеми Світових Балкан включають у себе майже нероздільне переплетення конфліктів, що перетікають одне в одного, перший крок у реагуванні на них полягає у визначенні пріоритетів. Центральними тут виступають три взаємопов'язані завдання: 1. Врегулювання руйнівного для Близького Сходу арабо-ізраїльського конфлікту; 2. Перетворення стратегічного розкладу в нафтовидобувному регіоні від Перської затоки до Центральної Азії; 3. Залучення до співпраці провідних країн через участь у регіональних угодах з питань нерозповсюдження зброї масового знищення і стримування епідемії тероризму.

Найнагальнішою потребою є встановлення миру між Ізраїлем і арабами, оскільки вирішення цієї проблеми принципово важливе для вирішення двох інших. На безпосередньому рівні ця проблема полягає в ізраїльсько-палестинському конфлікті, конкретно врегулювання якого має становити найближчу мету. Проте існує і проблема ворожості арабів до Ізраїлю у ширшому розумінні, яка породжує напруженість на Близькому Сході й рикошетом спричиняється до ворожості мусульман, спрямованої на Америку [12]. Поліпшити таке становище можна тільки шляхом встановлення чесного і міцного миру, який зрештою став би основою конструктивного співробітництва між Ізраїлем і Палестиною, таким чином долаючи упередженість арабів і підштовхуючи їх до того, щоб визнати Ізраїль як незмінну даність близькосхідного регіону.

Нагальності цій проблемі додає також небезпека того, що євроатлантичний альянс може розбитися об скелю Близького Сходу. Хоча домінуючою зовнішньою силою на Близькому Сході є Америка, її відносини з Європою можуть дуже ускладнитися у разі поглиблення суперечностей між Америкою та Європою щодо шляхів вирішення близькосхідних проблем. Протягом кількох десятиліть після провалу франко-британської операції 1956 року в районі Суецького каналу територія від Суецу до Перської затоки фактично є американським протекторатом. Поступово Америка змінила свої преференції від проарабських на проізраїльські, водночас витіснивши з регіону будь-який значний політичний вплив з боку Європи, а потім Радянського Союзу. Переконливі військові перемоги у кампаніях 1991 і 2003 років проти Іраку утвердили Сполучені Штати в ролі одноосібного арбітра в цьому регіоні.

Після 11 вересня у консервативніших елементів американського політичного істеблішменту, зокрема тих, що віддають свої симпатії частині ізраїльського політичного спектру, пов'язаній з партією «Лікуд», з'явилася спокуса запровадження на Близькому Сході цілковито нового порядку, який Сполучені Штати, як вони вважають, можуть нав'язати регіону в рамках реагування на нові виклики тероризму і поширення зброї масового знищення. Прагнення втілити цю ідею в життя вже привело до повалення диктатури Саддама Хусейна в Іраку, воно також передвіщає можливі дії проти баасівського режиму в Сирії або проти іранської теократії. Водночас лунають голоси, які в ім'я демократії закликають до того, щоб Сполучені Штати дистанціюватися від нинішніх правителів Саудівської Аравії і Єгипту і до здійснення тиску на ці країни з метою їх демократизації, нехай навіть і всупереч якимось американським інтересам у регіоні.

Вже стало очевидним, що Європейський Союз, що починає визначати власні зовнішньополітичні інтереси, не буде тільки пасивним спостерігачем чи догідливим прихильником будь-якої близькосхідної політики США. Насправді саме стосовно Близького Сходу Європейський Союз починає не тільки формувати свою першу об'єднану повномасштабну стратегію, а й кидає виклик американській монополії на роль регіонального арбітра. У Севільській декларації від 22 червня 2002 року

ЄС зробив важливий крок, сформулювавши концепцію мирного врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту, яка суттєво відрізняється від американської концепції [13]. Посилення розбіжностей між США і ЄС щодо наслідків війни в Іраку і можливих політичних перетворень в Ірані можуть додати Європі ще більше рішучості та впевненості у собі.

На найближчу перспективу Америка матиме достатньо сили й волі для того, щоб не зважати на думку Європи. Америка може добитися успіху за рахунок використання своєї військової сили і на якийсь час змусити Європу неохоче пристосовуватися до цього. Але Європейський Союз має такі економічні ресурси і фінансові кошти, які дають йому змогу відігравати критично важливу роль у стабільності регіону на тривалу перспективу. Тому жодне справжнє вирішення проблем регіону неможливе без дедалі вищого ступеня єдності у діях Сполучених Штатів і ЄС. Близький Схід для Європи має принаймні таке саме життєво важливе значення, як Мексика для Америки, і ЄС – мірою того, як він поводить, приходить до власного самовизначення – буде дедалі потужніше домагатися ствердження власних позицій. Справді, саме на Близькому Сході європейська зовнішня політика вперше після Суецької поразки 1956 року може стати виразно антиамериканською.

Водночас розкол у євроатлантичному співтоваристві, який нещодавно з'явився у поглядах на близькосхідні питання, не є чимось незворотним. Існує важливий міжнародний консенсус стосовно сутності майбутнього мирного договору між Ізраїлем і Палестиною. Є навіть проекти можливого мирного договору, які значно виходять за межі розпливчастої «дорожньої карти», неохоче схваленої адміністрацією Буша навесні 2003 року. Насправді питання полягає в тому, як зробити так, щоб ізраїльтяни і палестинці розставили всі крапки над «і», і це дійсно проблема, незважаючи на існуючу підтримку мирного компромісу ізраїльського і палестинського народів. Полишені на самих себе, вони виявилися нездатними ні подолати розбіжності, ні стати вищими своїх глибоко вкорінених підозр.

Тільки разом Сполучені Штати і Європейський Союз здатні по-справжньому прискорити цей процес. Щоб зробити це, вони дедалі більше потребуватимуть докладного визначення змісту, а не лише процедурних аспектів ізраїльсько-палестинського мирного договору. Загалом існує міжнародний консенсус у тому, що його основою мають бути дві держави, території яких визначені кордонами 1967 року, проте зі взаємними поступками, які дозволять включити до території Ізраїлю передмістя Єрусалима; створення двох столиць у самому Єрусалимі; тільки номінальне чи символічне право на повернення палестинських біженців у місця колишнього проживання з розміщенням основної їх маси на території Палестини, можливо, у залишених ізраїльських поселеннях; демілітаризація Палестини і, можливо, розміщення там миротворчих сил НАТО або інших міжнародних миротворчих сил; повне і недвозначне визнання Ізраїлю його арабськими сусідами.

Підтримуване міжнародною спільнотою прийняття життєздатної формули співіснування Ізраїлю і Палестини не стане вирішенням ширших різноманітних конфліктів у регіоні, але матиме потрібну користь: воно дещо послабить зосередженість близькосхідних терористів на Америці; знешкодить найімовірніший детонатор регіонального вибуху; а також відкриє шлях узгодженим зусиллям Сполучених Штатів і Європейського Союзу, спрямованим на вирішення проблем регіональної безпеки без створення враження «хрестового походу» проти ісламського світу. Вирішення арабо-ізраїльського конфлікту також мало б позитивне значення для зусиль Америки, спрямованих на поступову демократизацію прилеглих арабських держав – оскільки такі ініціативи США вже не могли б сприйматися арабами як ще один привід для зволікання зі всеохопним палестино-ізраїльським врегулюванням.

Схожим чином, побудова стабільного Іраку після військового вторгнення 2003 року являє собою тяжке і довготермінове завдання, єдиним способом полегшити виконання якого є співробітництво між США і ЄС. Падіння іракського режиму може привести до загострення латентних суперечок цієї країни з Іраном, Сирією і Туреччиною. Ці суперечності може ще більше ускладнити курдська проблема, а внутрішня ворожнеча між іракськими сунітами і шиїтами здатна призвести до тривалої нестабільності з дедалі інтенсивнішим застосуванням насильства. Крім того, 25-мільйонний іракський народ, який загалом вважається найбільш національно свідомим серед усіх арабських народів, може виявитися менш терпимим щодо іноземного панування, ніж це очікується. Програму тривалого, витратного і важкого відновлення цієї країни потрібно буде здійснювати в нестабільному і потенційно недружньому середовищі.

У загальнішому сенсі співробітництво Америки і Європи у побудові стабільного демократичного Іраку й у сприянні палестино-ізраїльського миру – фактично, «регіональна дорожня карта» – створило б кращі політичні передумови для змін незадовільної стратегічної обстановки у нафто- і газовидобувних районах Перської затоки, Ірану і Каспійського басейну. На відміну від також багатой на енергетичні ресурси Росії, держави цієї зони – від Казахстану й Азербайджану і аж до Саудівської Аравії – є майже винятково експортерами, але не великими споживачами ресурсів, які видобуваються з їхніх надр. Вони володіють набагато більшими запасами нафти і природного газу, ніж будь-які інші країни світу. Оскільки надійний доступ до енергоносіїв за розумними цінами є життєво важливим для трьох економічно найпотужніших регіонів – Північної Америки, Європи і Східної Азії, – стратегічне панування у цьому регіоні, навіть замасковане угодами про співпрацю, було б визначальним для світової гегемонії.

З позицій американських інтересів нинішнє геополітичне становище у найбагатшому на енергоресурси регіоні світу залишає бажати кращого. Кілька ключових держав-експортерів – особливо Саудівська Аравія й Об'єднані Арабські Емірати – є слабкими, у тому числі й політично. Ірак має пройти тривалий період стабілізації, перебудови

і реабілітації. Влада ще в одному великому виробнику енергоресурсів – Ірані є ворожою Сполученим Штатам, вона протидіє зусиллям США, спрямованим на встановлення миру на Близькому Сході. Правлячий режим в Ірані може намагатися заволодіти засобами масового знищення, також його підозрюють у зв'язках з терористами. Сполучені Штати домагаються міжнародної ізоляції Ірану, проте з обмеженим успіхом.

Безпосередньо на північ від цього регіону, на Південному Кавказі й у Центральній Азії, держави-експортери енергоносіїв, які недавно отримали державну незалежність, все ще перебувають на ранніх стадіях політичної консолідації. Їхні структури залишаються слабкими, політичні процеси відзначаються сваволею, а державність – браком міцності. Також вони напівізолювані від світових енергетичних ринків – через те, що американське законодавство забороняє використовувати територію Ірану для прокладання трубопроводів до Перської затоки, а Росія енергійно прагне монополізувати міжнародний доступ до туркменських і казахських енергетичних ресурсів. Лише після завершення через кілька років підтримуваного США будівництва трубопроводу Баку–Джейхан Азербайджан і його транскаспійські сусіди отримають незалежний канал доступу до світової економіки. До того часу ця територія буде вразливою до підступів з боку Росії та Ірану.

Нині потужна й виняткова військова присутність США в регіоні Перської затоки та фактична монополія на здатність вести бойові дії на великих відстанях дають Америці дуже значні можливості для проведення одноосібної політики. У разі потреби усунути потенційний зв'язок між поширенням озброєнь масового знищення і терористичними угрупованнями Сполучені Штати мають можливості діяти самостійно, що було доведено недавнім поваленням іракського режиму. Проблема, однак, ускладнюється, а шанси одностороннього американського успіху стають примарнішими, якщо зважати на більш довгострокові наслідки немирної зміни стратегічного становища.

Складно уявити, як Сполучені Штати в односторонньому порядку могли б змусити Іран до радикальної переорієнтації. Відверте військове залякування може спрацювати на початковому етапі – з огляду на величезний розрив у військовій потужності, але було б величезною помилкою недооцінювати силу націоналістичних і релігійних почуттів 70 мільйонів іранців, до підйому яких може привести застосування такого підходу. Іран – це країна з великою імперською історією і почуттям національної самоцінності. Тим часом як релігійне піднесення, що привело до влади теократичну диктатуру, здається, поступово ослаблюється, пряме зіткнення з Америкою майже напевно приведе до нового спалаху народних почуттів, у яких фанатизм поєднується з шовінізмом.

Незважаючи на те що Росія не чинить перешкод рішучим військовим зусиллям США, що мають на меті змінити стратегічну обстановку в регіоні, геополітичний землетрус, що зараз відбувається в районі Перської затоки, може поставити під загрозу прагнення Америки зміцнити неза-

лежність держав Каспійського басейну. Дії Америки в Іраку, не кажучи вже про зростання американо-іранської напруженості, може викликати в Москві спокусу поновлення тиску на Грузію й Азербайджан з метою змусити їх відмовитися від намірів вступити до Євроатлантичного співтовариства, а також посилення спроб перешкодити довготерміновій політичній і військовій присутності США в Центральній Азії. Це може суттєво ускладнити Сполученим Штатам залучення центральноазійських країн до широких регіональних зусиль, спрямованих на боротьбу з ісламським фундаменталізмом в Афганістані й Пакистані. У такому разі відродження мусульманського екстремізму, подібного до руху «Талібан», може набути загальнорегіональних масштабів.

Ці ризики можна зменшити за допомогою тіснішої стратегічної співпраці між США і ЄС стосовно Іраку й Ірану. Завдання це може виявитися нелегким, беручи до уваги розбіжності поглядів Америки і Європи, однак переваги співробітництва перевищують ціну будь-якого компромісу. Для Сполучених Штатів спільний підхід означав би меншу свободу в одноосібних діях, для Європейського Союзу скорочував би можливості егоїстичної бездіяльності. Але, виступаючи разом – тобто посилюючи загрозу застосування американської військової сили політичною, фінансовою і (до певної) міри військовою підтримкою з боку ЄС, – Євроатлантичне співтовариство може успішно сприяти розвитку справді стабільного, а можливо, навіть і демократичного, постсаддамівського режиму.

Разом Сполученим Штатам і Європейському Союзу було б легше впоратися із широкими регіональними наслідками війни в Іраку. Суттєвий поступ у палестино-ізраїльському мирному процесі заспокоїв би стривоженість і підозри арабів стосовно того, що дії США проти іракського режиму були інспіровані прагненнями Ізраїлю до ослаблення усіх сусідніх арабських держав і увічнення свого панування над палестинцями. Крім того, стратегічне співробітництво між США і ЄС допомогло б Туреччині уникнути болісного вибору між союзницькою вірністю США і сподіваннями на членство в ЄС.

Активне стратегічне партнерство між Сполученими Штатами і Європейським Союзом також збільшило б імовірність того, що Іран зрештою перетвориться з регіонального «зłodія» на оплот регіональної стабільності. Зараз Іран підтримує співробітництво з Росією, але його відносини з усіма іншими сусідами позначені обережністю або й ворожістю. Він підтримує порівняно нормальні відносини з Європою, але його антагоністична позиція стосовно Америки – яка відповідає Ірану ворожими щодо нього економічними законодавчими актами, – не дає можливостей для справжнього процвітання економічних зв'язків Ірану з Європою і Японією. Через те потерпає і внутрішній розвиток Ірану – на тлі загострення соціально-економічних проблем, спричинених демографічним вибухом, у результаті якого населення країни сьогодні перевищує 70 мільйонів осіб.

Стабільність загалом у цьому енергоекспортному регіоні була б міцнішою, якби Іран, його географічний центр, був би знову інтегрованим

у світове співтовариство, а іранське суспільство знову б стало на шлях модернізації. Цього не станеться, поки Сполучені Штати намагатимуться ізолювати Іран. Більше користі приніс би підхід, за якого іранська суспільна еліта дійшла б висновку, що ізоляція країни має внутрішні причини, а не є інспірованою США, і через те вона контрпродуктивна. Європейці давно переконують Сполучені Штати прийняти цей новий підхід. У цьому питанні стратегічним інтересам Америки краще відповідало б наслідування прикладу Європи.

У тривалішій перспективі, всупереч сформованому можновладцями-клерикалами образу суспільства релігійних фанатиків, Іран має найкращі в регіоні шанси стати на шлях, яким раніше вже пішла Туреччина. Іран має високий рівень письменності (72 %), тут існує міцна традиція значної участі жінок у професійному і політичному житті, є справді високоосвічений інтелектуальний клас, іранське суспільство свідоме своєї особливої історичної ідентичності. Коли догматичне правління, встановлене аятолою Рухолою Хомейні, почне сходити нанівець, а іранські світські еліти відчують, що Захід вбачає в Ірані конструктивну регіональну силу, Іран може вийти на шлях успішної модернізації і демократизації.

Така поступова зміна панівної стратегічної рівноваги сил в регіоні дала б змогу впровадити в життя запропонований 2000 року Туреччиною проект Пакту стабільності для Кавказу, який передбачає різноманітні форми регіонального співробітництва [14]. Для того щоб він був дієвим, потрібно буде залучити не тільки Туреччину і Росію, але й Іран. Переорієнтація Ірану також уможливить кращий доступ до енергетичних ресурсів Центральної Азії. З часом поряд з трубопроводами через Іран до Перської затоки можуть бути збудовані трубопроводи з країн Центральної Азії до Індійського океану через Афганістан і Пакистан, з відгалуженнями в Індію. Це принесе значні позитивні економічні (а потенційно – і політичні) результати не тільки Південній і Центральній Азії, а й Далекому Сходу, який потребує дедалі більше енергетичних ресурсів.

Поступ у цих напрямках, своєю чергою, матиме позитивні наслідки для досягнення третього стратегічного регіонального пріоритету, зумовленого необхідністю стримувати поширення озброєнь масового знищення й епідемії тероризму. Жодну з цих проблем неможливо вирішити швидко. Проте помітні досягнення у вирішенні двох перших пріоритетних проблем – примирення між Ізраїлем і Палестиною та перебудова регіонального стратегічного ландшафту – дещо ослабили б масову підтримку антизахідного, і особливо антиамериканського, тероризму. Це також допомогло б у боротьбі проти тероризму на Близькому Сході, водночас зменшуючи небезпеку масштабного культурно-релігійного зіткнення між Заходом та ісламом.

Далі на схід серйозні виклики для регіональної стабільності і нерозповсюдження зброї масового знищення становить тривалий конфлікт між Пакистаном та Індією. Ці проблеми мають вирішуватися активніше.

У нинішній ситуації ні Індія, ні Пакистан не мають жодної мотивації для стримування розбудови своїх ядерних арсеналів – насправді обидві ці країни мають вагомі причини (хоча й не завжди однакові) і далі нарощувати ядерні потенціали [15]. Для Пакистану ядерна зброя відіграє роль могутньої противаги, вирівнюючи його військову потужність з індійською, яка за відсутності ядерної зброї є набагато вищою; для Індії ядерна зброя нейтралізує потенційні загрози з боку Китаю, союзника Пакистану в регіоні, водночас нейтралізуючи і можливі спроби ядерного шантажу з боку Пакистану. І Пакистан, і Індія також відчують символічне задоволення від свого нового статусу ядерних держав.

У поточний момент головні інтереси США полягають у тому, щоб запобігти вибухові ядерної війни між Пакистаном та Індією, а також перешкодити подальшому поширенню зброї масового знищення в регіоні, особливо з огляду на те, що, поза сумнівом, Іран – колишня імперія, яка не втратила національних амбіцій, дивиться зі зрозумілою заздрістю на своїх ядерних сусідів. З цих двох завдань, можливо, дещо легшим для виконання є запобігання ядерному конфлікту, оскільки саме володіння ядерною зброєю змушує як пакистанських, так і індійських військових ретельніше розраховувати потенційні наслідки періодичних прикордонних сутичок.

Проте невирішене питання Кашміру неминуче призводить до постійних зіткнень, кожне з яких розпалює взаємну ворожнечу між мусульманськими і індуїстськими масами. У такому становищі Пакистан може зрештою навіть перетворитися на фундаменталістську мусульманську державу (що, ймовірно, визначить також і долю Афганістану), а в Індії можуть взяти гору фанатичні індуїстські пристрасті. У такому разі ірраціональні почуття можуть переважити стратегічну стриманість, властиву ядерним розрахункам.

Так само, як Захід протягом довгих років був байдужим до невирішеної палестинської проблеми, він ігнорував і проблему Кашміру. Індія наполягала на тому, що кашмірського питання не існує ні в індо-пакистанських відносинах, ні для міжнародного співтовариства в цілому, тобто на тому, що це виключно внутрішня проблема самої Індії. У свою чергу Пакистан робив ставку на погано замасковану державну підтримку дій партизанів і терористів, спрямованих проти контролю Індії над провінцією, як на засіб збереження актуальності проблеми – таким чином провокуючи дедалі суворіші репресії індійської влади проти підозрюваних у нелояльності кашмірців. Тільки-но обидві країни стали володарями ядерної зброї, кашмірська проблема неминуче набула ширшого міжнародного значення.

Кашмірське питання стало сьогодні частиною загальнішої проблеми нестабільності Світових Балкан. Ймовірно, його мирне вирішення буде принаймні так само тяжким, як і врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. У цьому конфлікті беруть участь дві великих держави, сукупне населення яких становить майже 1,2 мільярда осіб – приблизно одну п'яту населення світу, – причому значна частина цих людей зберігає

архаїчний устрій життя, залишається напівписьменною і сприйнятливою до демагогічних закликів (це актуально навіть для еліт). Поступ до компромісу в такій ситуації вимагатиме постійної дієвої уваги міжнародної спільноти, значного міжнародного тиску, великих політичних і фінансових стимулів, а також великого терпіння.

І знову політична солідарність Сполучених Штатів і Європейського Союзу, можливо, із суттєвою підтримкою Японії, зробила б імовірнішим успішне вирішення цієї проблеми. З історичних причин важливий дипломатичний внесок може зробити Великобританія, особливо діючи спільно зі Сполученими Штатами. Свою підтримку можуть надати також Росія і Китай, – особливо з огляду на те, що обом цим країнам була б не вигідною ядерна війна між їхніми сусідами, а також на те, що кожна з цих країн має можливість делікатно впливати на головного покупця своєї зброї (Росія на Індію, а Китай на Пакистан). Реальність, однак, є такою, що значні колективні міжнародні зусилля ймовірні лише у разі виникнення безпосередньої загрози війни, а з послабленням такої загрози міжнародна стурбованість теж швидко зникає.

Відсутність узгодженої волі міжнародної спільноти заважає і створенню ефективної регіональної організації, яка б протидіяла набуттю і поширенню зброї масового знищення в зоні нових Світових Балкан. Життєздатним тут буде тільки загальнорегіональне рішення, уможливлене поступовим вирішенням конкретних конфліктів – тобто це станеться тільки тоді, коли Індія і Пакистан, а також Ізраїль та всі його арабські сусіди залагодять конфлікти між собою [16]. Але навіть у такому разі Іран – з огляду на його ресурси і розміри, а також на вже накопичений з допомогою Росії потенціал, який дає йому змогу виготовляти ядерну зброю – ймовірно, буде наполягати на рівних правах із сусідніми ядерними державами: Пакистаном, Індією та Ізраїлем (не згадуючи про Росію і Китай).

У кінцевому підсумку ефективну перешкоду поширенню ядерної зброї у цьому регіоні з його численними конфліктами можна створити, тільки спираючись на організацію чи домовленості регіонального масштабу. Якщо країни мають відмовитися від ядерної зброї, то їм необхідні альтернативні засоби гарантування безпеки: або альянс із чіткими взаємними зобов'язаннями з союзником – ядерною державою, або надійні міжнародні гарантії. Найкращим варіантом був би загальнорегіональний договір про заборону ядерних озброєнь – на зразок конвенції, ухваленої кілька років тому державами Південної Америки. Але за відсутності регіонального консенсусу єдина реальна альтернатива полягає в тому, щоб Сполучені Штати і, можливо, інші постійні члени Ради Безпеки ООН надали гарантії захисту від ядерного нападу будь-якій державі регіону, яка відмовляється від ядерної зброї.

Зусилля, спрямовані на стабілізацію Світових Балкан, триватимуть кілька десятиліть. Навіть у найкращому разі поступ відбуватиметься повільно і непослідовно, періодично змінюючись відступами назад. Він матиме успіх лише за умови, що два найпотужніших регіони світу – полі-

тично свідома Америка і Європа, яка переживає процес економічного об'єднання, – дедалі більше будуть вважати це предметом спільної відповідальності перед загрозою спільній безпеці.

ПРИМІТКИ

1. Наведені нижче красномовні дані промовляють самі за себе:

Зона найбільшого соціального неблагополуччя. 85 % населення Південної Азії живе на 2 долари на день. У тих районах Євразії, де життя паралізоване регіональними або внутрішніми конфліктами чи негараздами, – у Північній Кореї, Афганістані, Іраку, на окупованих Ізраїлем арабських територіях, – масштаби бідності можуть бути ще більш кричущими. 2002 року рівень безробіття на території Західного берега річки Йордан становив 38 %, а в секторі Газа – понад 46 %; у Чечні – понад 90 %.

Найбільша у світі концентрація перенаселених регіонів. Незалежно від конкретних методик отримання даних загальні тенденції, які вони відбивають, є приголомшливими. Сукупна кількість населення лише чотирьох країн цієї частини Євразії – Індії, Пакистану, Китаю і Бангладеш – зростає до 2050 року на 1,05 млрд осіб. Якщо оцінювати демографічне зростання за той самий період у відносних термінах, то шість із дев'яти країн з найвищими темпами зростання населення – у тому числі і три країни, які посідають перші три місця – формують єдиний масив від Палестини до Перської затоки.

Потенційно найбільш вибухонебезпечні у світі етнічні «бомби уповільненої дії» – зокрема, поділ 25 мільйонів курдів між Туреччиною, Іраком, Іраном і Сирією; панування п'яти мільйонів євреїв-ізраїльтян над більш як чотирма з половиною мільйонами арабів-палестинців; відрізаність близько 15–25 мільйонів іранських тюрків-азербайджанців від Азербайджану; насильницьке розділення між Індією і Пакистаном щонайменше 8 мільйонів кашмірців; здійснюваний Росією геноцид чеченського народу – і це лише кілька прикладів.

Зона найжорстокішого у світі насильства на релігійному ґрунті. Кровопротитні акти взаємної помсти мусульман та індуїстів в індійському штаті Гуджарат чи християн і мусульман в Індонезії; взаємна ненависть, що виливається в насильство, євреїв і мусульман на Близькому Сході; а також, можливо, ворожнеча між шіїтською більшістю і сунітською меншістю в Іраку – все це приклади повсюдності і глибинної напруженості релігійних суперечностей в Євразії.

Зона найдеспотичніших у світі політичних режимів. За даними видання міжнародної організації «Freedom House» «Свобода у світі» (2001–2002), з 10 країн, що мають найгірші показники у сфері політичних прав і громадянських свобод, 7 – це країни між Суецьким каналом і Південно-Китайським морем. 59 % країн цієї євразійської смуги віднесено до рубрики «невільні». Серед інших 28 % класифіковано як «частково вільні» і тільки 13 % вважаються «вільними».

2. Вираз «Світові Балкани» має на меті привернути увагу до геополітичної подібності між традиційними європейськими Балканами ХІХ–ХХ ст.

і нестабільним регіоном, який розташований у наш час приблизно від Суецького каналу до Сінцзяну і від російсько-казахстанського кордону до півдня Афганістану; на карті він має майже трикутну форму. В обох випадках внутрішня нестабільність є магнітом для найпотужніших держав світу, притягуючи їхнє втручання і стаючи ареною їхнього суперництва. (Докладніше про це див.: *Brzezinski, The Grand Chessboard*, chap. 5.)

3. Та мало не панічна атмосфера, що охопила Вашингтон восени 2002 року через постріли двох злочинців-«снайперів» – зокрема й поширення чуток і припущень, що це, можливо, терористичні акти, – свідчить, наскільки страх перед невідомим у поєднанні з істерією в засобах масової інформації здатний створювати настрої, що мимоволі допомагають терористам домагатися своїх цілей.
4. Тверезу оцінку можливостей «Аль-Кайди» див. у: Smith P. “Transnational Terrorism and the al Qaeda Model: Confronting New Realities”, *Parameters* (U.S. Army War College Quarterly) 32, no. 2 (Summer 2002), 33–46. Про міжнародну привабливість «Аль-Кайди» яскраво розповідається на основі захоплених архівів цієї організації у матеріалі газети «New York Times» (17 березня 2002 року). У своїй статті «Виклик нації: розстрільні списки “Аль-Кайди” і настанови для убивць» Д. Роде і К. Чайверс зазначають, що «від середини 1990-х років до Афганістану прибували новобранці з більш ніж 20 країн, зокрема таких різних, як Ірак і Малайзія, Сомалі та Великобританія. Молоді чоловіки прибували до Афганістану за сприяння кількох бойових організацій, кожна з яких мала власні підготовчі табори. Та потрапивши в Афганістан, всі вони проходили різке схожі курси релігійної і бойової підготовки... Різні мусульманські угруповання приєднувалися до проголошеного паном бін Ладеном всесвітньому джихаду. Іноді вони, у свою чергу, шукали в нього допомоги у їхній діяльності на батьківщині».
5. У створення такого стереотипу свій внесок зробили навіть поважні американські газети. Професор Нью-Йоркського міського університету Едвард Абрагам'ян відзначив, що, реагуючи на події 11 вересня, «поважні газети, такі як «New York Times», одна за одною друкували статті під заголовками: «Це релігійна війна»; «Так, це стосується ісламу»; «Мусульманське безумство»; «Гнів ісламу»; «Ісламська лють»; «Сутність ісламської люті»; «Джихад 101»; «Глибинні інтелектуальні корені ісламського терору»; «Віра і світська держава»; «Сила ісламу»; «Кіплінг знав те, про що США можуть дізнатися сьогодні»; «“Аль-Джазіра”: що дивиться мусульманський світ»; «Справжні культурні війни»; «Повстання ісламу»; «Єдина істинна віра»; «Перша священна війна»; «Несамовиті протести проти Заходу коріняться у давніх і новітніх образах». Сучасна політика залишилася поза увагою – дивна річ як для щоденних газет. *Middle East Report*, no. 223 (Summer 2002), 62.
6. Ця сувора оцінка конкретно стосовно арабського світу підтверджується дивовижно чесним «Звітом з питань людського розвитку арабського світу» 2002 року, підготовленим групою провідних арабських громадських діячів та інтелектуалів за фінансової підтримки Арабського фонду економічного і соціального розвитку (Ель-Кувейт) і Програми розвитку ООН. До складу групи входили Торайя Обейд (виконавчий директор Фонду народонаселення ООН), Кловіс Максуд (колишній

- представник Ліги арабських держав в ООН), Мервет Таллаві (глава Західноазійської соціально-економічної ради – комісії ООН), Надер Фергані (директор Дослідницького центру «Аль-Мішкат» у Каїрі, керівник авторського колективу), а також інші провідні науковці. Відзначаючи деякі позитивні моменти (наприклад, рівень кричущої бідності серед арабів є найнижчим у світі), автори гостро критикують становище у сфері інтелектуальної та соціальної творчості, а також інтелектуальну самоізоляцію арабського світу. Наведена красномовна статистика свідчить про малу кількість перекладів іноземних книг арабською мовою. У звіті відзначається, що загальна щорічна кількість таких видань – близько 330, відповідає приблизно одній п'ятій від кількості перекладів книжок, здійснюваних у сусідній Греції грецькою мовою. Доповідь засуджує ностальгію за славним минулим як контрпродуктивну втечу від проблем сучасності.
7. За результатами численних соціологічних досліджень, ця проблема породжує найпотужніші антиамериканські почуття. Цей висновок підтверджується матеріалами авторитетних видань. На початку осені 2002 року Джейн Перлез у своєму доволі докладному матеріалі писала: «Гнів проти Сполучених Штатів, викликаний переконанням у тому, що адміністрація Буша надає будь-яку підтримку Ізраїлю, не зважаючи на палестинців, досягнув безпрецедентного рівня в усьому арабському світі». Див. Jane Perlez, "Anger at U.S. Said to Be at New High", *The New York Times*, September 11, 2002. Схожу думку висловлює Карен Деянґ, яка пише, що ворожість арабів стосовно Америки «значною мірою зосереджена на тому, що вони вважають всеохопною несправедливістю щодо їхнього регіону і браком його розуміння, а також несправедливою прихильністю до Ізраїлю в арабо-ізраїльському конфлікті». Див. Karen DeYoung, "Poll Finds Arabs Dislike U.S. Based on Policies It Pursues", *The Washington Post*, October 7, 2002. Араби також схильні сприймати ворожість Сполучених Штатів щодо саддамівського режиму в Іраку як продиктовану упередженою підтримкою Ізраїлю, про що свідчать результати опитувань, які проводилися у середині березня 2003 року в кількох арабських країнах соціологічною службою Zogby International.
 8. Термін «ісламізм» використовується тут на позначення політичної ідеології, яка базується на ісламі, і тому його слід відрізняти від самих ісламських релігійних віровчень. Ісламісти обстоюють політику, ґрунтовану на ісламі, на відміну від ісламським фундаменталістів, які виступають за пряму теократію. Слід зазначити, що існує й інша оцінка, а саме, що ісламізм – особливо у його радикальній версії – у теперішній момент вже перебуває на стадії занепаду. Такої думки дотримується французький учений Жиль Кепель. Див. Gilles Kepel. *Jihad: The Trail of Political Islam*, trans. Anthony F. Roberts (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002).
 9. Лише небагато західних учених звертають увагу на вплив новаторських і часто сміливих дебатів, які змінюють політичний дискурс в ісламському світі. Західні, а особливо американські засоби масової інформації, їх майже не помічають. Навіть дедалі суперечливішої ролі катарського супутникового телеканалу «Аль-Джазіра», – який надає місце для дискусій з найболючіших проблем, від прав жінок

до демократії і її зв'язків з релігією, – майже ніхто не зауважив. Те саме ще більше стосується публікацій і промов найактивніших провідних ісламістських мислителів та ідеологів. Називаючи лише дуже небагато фактів із цього ряду, можна згадати вчення впливового іранського філософа Абдул-Каріма Соруша, який вважає, що віра має бути предметом вільного вибору; велику популярність праці сирійця Мухаммада Шурура «Al-Kitab wa-al-Qur'an» («Книга і Коран»), який прагне пристосувати релігійні настанови ісламу до сучасного суспільства; вчення єгиптянина Юсуфа аль-Караві, який живе у Катарі, та Рашида аль-Ганнуші у сферах релігії і політики. Варто відзначити, що два провідних популярних ісламістських ідеологи, шейх Мухаммед Хусейн Фадлаллах з Лівану і суданець Хасан Абдаллах ат-Турабі, дистанціюються від іранської теократії (а також від тероризму), водночас засуджуючи релігійне лицемірство саудівського режиму. Видається, що вони, як і інші вищезгадані мислителі, намагаються знайти обриси певної популістської політичної системи, ґрунтованої на релігійних цінностях, у якій би шариат слугував заміником світської конституційної системи.

10. Те, як далеко може зайти Туреччина за таких обставин, можна зрозуміти з промови 7 березня 2002 року генерального секретаря Ради національної безпеки цієї країни генерала Тунчера Кілінча у Військовій академії в Анкарі. Пан Кілінч різко заявив, що «Туреччина наразі не має жодної підтримки з боку ЄС» у її прагненні стати частиною Європи, і що, отже, для Туреччини може бути кращим у прагненні знайти союзників «почати шукати знову, зокрема, звертаючи увагу і на Іран та Російську Федерацію» (див. Nicholas Birch, "Once Eager to Join EU, Turkey Grows Apprehensive", The Christian Science Monitor, March 21, 2002; див. також аналіз впливу цієї промови у: Hooman Peimani, "Turkey Hints at Shifting Alliance", The Asia Times, June 19, 2002).
11. Певну роль тут також відіграє і демографія: той факт, що трохи більше п'яти мільйонів ізраїльських євреїв панують над майже 5 мільйонами арабів-палестинців (з них приблизно 1,2 мільйона – громадяни Ізраїлю), і що чисельність арабів-палестинців набагато швидше зростає, послаблює безпеку Ізраїлю і посилює невдоволення арабів.
12. Див. примітку 7.
13. У Севільській декларації конкретні параметри мирної угоди між Ізраїлем і Палестиною формулювалися набагато чіткіше – особливо з таких питань, як поділ Єрусалима, кордони 1967 року і право палестинців самостійно обирати своє керівництво, включно з Арафатом, – ніж у відповідних американських документах того часу, у яких містилися конкретні вимоги до палестинської сторони, але не згадувалися інші важливіші невідкладні спірні питання.
14. У січні 2000 року президент Туреччини Сулейман Демірель запропонував Пакт стабільності для Кавказу, за основу якого було взято успішний досвід Пакту стабільності для Південно-Східної Європи, ухваленого в червні 1999 року. Ця остання міжнародна угода – за потужної дієвої підтримки США і ЄС та надання гарантій безпеки з їхнього боку – у подальшому виявилася засобом залучення значних коштів, спрямованих на відновлення Балканських країн. Схожа ініціатива щодо Кавказького регіону за участі трьох нових незалежних держав, а також

Сполучених Штатів, ЄС, Росії і Туреччини (на певному етапі також і Ірану) могла б стати важливим чинником у багатосторонніх зусиллях зі стабілізації вибухонебезпечного Кавказького регіону, у врегулюванні його численних етнічних конфліктів, а також у сприянні пошукам мирного вирішення таких трагічних конфліктів, як війна росіян у Чечні.

15. Загалом професійні військові віддають перевагу ядерній зброї із надійними засобами її доставки порівняно з менш ефективною хімічною зброєю і гірше контрольованою бактеріологічною зброєю. Оскільки порівняно легко виявити виробництво і розгортання ядерної зброї, а також визначити імовірний радіус дії систем доставки, і через те, що у разі будь-якого її застосування можна встановити джерело нападу, стратегія ядерного стримування може і далі виконувати функції певного гарантування стабільності, навіть в умовах поширення ядерної зброї серед країн регіону. Цього не можна сказати про бактеріологічну зброю, яка, схоже, може стати найпривабливішим видом зброї масового ураження терористичних угруповань, для яких точність ураження цілі менш важлива, ніж для військових. Отже, у найближчому майбутньому складніші проблеми, пов'язані з бактеріологічною зброєю, вимагатимуть особливої міжнародної уваги.
16. Слід відзначити, що Ізраїль не виключає можливості створення на Близькому Сході у майбутньому зони, вільної від озброєнь масового знищення. «1991 року Ізраїль і арабські держави провели безпрецедентне пряме обговорення проблем контролю озброєнь в цілому та питання про створення на Близькому Сході зони, вільної від озброєнь масового знищення зокрема». Це відбулося відразу після формального досягнення миру і встановлення мирних відносин у регіоні. Див.: Chen Zak, *Iran's Nuclear Policy and the IAEA* (Washington, D.C.: The Washington Institute for Near East Policy, 2002), 63–64.

Події 11 вересня справили значний вплив на міжнародне становище – але більше тому, що ці події змінили Америку, а не тому, що вони змінили світ. Америку шокувало раптове усвідомлення власної вразливості. Негайна військова реакція США розширила безпосередню сферу американської гегемонії, ствердженої після холодної війни на увесь регіон від Іраку й Афганістану до Центральної Азії. Ці події також відбилися у посиленні відчуття небезпеки у суспільстві. І посилення міжнародної ролі Америки, і послаблення безпеки зумовлюють нагальну потребу для Америки у стратегічному консенсусі з Європою і Східною Азією для довгострокової стратегії контролю над складною і мінливою ситуацією на Світових Балканах.

Терористичні напади 11 вересня прискорили розвиток фундаментальних міжнародних тенденцій, які були помітними і до того, а особливо:

1. Збільшення розриву у військових можливостях не тільки між Сполученими Штатами та їх колишніми комуністичними суперниками, а й між Америкою і її основними союзниками.
2. Значне відставання військово-політичного об'єднання Європи від її економічної інтеграції.
3. Дедалі більше усвідомлення Кремлем того, що для збереження територіальної цілісності Росії вона не має іншого вибору, аніж стати молодшим партнером Заходу.
4. Формування у китайському керівництві консенсусу щодо того, що Китай потребує певного спокійного періоду у своїй міжнародній політиці для того, щоб впоратися з наступним етапом важкого перехідного періоду всередині країни.

5. Зростання схильності японської політичної еліти до перетворення Японії на серйозну міжнародну військову державу.
6. Поширення у світі побоювань з приводу того, що Америка, яка діє одноосібно – саме через те, що вона відіграє визначальну роль у колективній стабільності, – може неумисно стати небезпекою для всіх.

У такій обстановці в Америці з'являються певні нові можливості, проте водночас вона має остерігатися і деяких нових спокус. Було б нерозумним зосереджуватися майже виключно на кампанії боротьби з тероризмом, випускаючи з уваги те, що інтерес Америки у довгостроковому плані полягає у формуванні світу, який би діяв за єдиними спільними правилами і щиро – а не тільки на рівні риторичних декларацій – поділяв би єдині демократичні цінності. Війна з тероризмом не може бути самоціллю. Зрештою, ключове стратегічне питання стоїть так: з ким і як Сполучені Штати зможуть ефективніше формувати світ, який поступово ставатиме кращим? Відповідь закликає до історично стійкої трансатлантичної і транстихоокеанської стратегії.

Майже неминучим було те, що події 11 вересня викликали в Америці міркування щодо необхідності стратегічної переорієнтації і перегруповання. Розчарування у європейцях, бажання завдати нищівного удару агентам тероризму, маніакальна перейнятість Іраком і страх перед новими нападами на території США – все це породило заклики до міжнародного розлучення і нового шлюбу. Чому Америці не об'єднатися з режимами, які твердо й рішуче воюватимуть із «тероризмом», навіть якщо при цьому вони матимуть на меті досягнення власних цілей? Як вже коротко відзначалося у першому розділі, саме заклики до створення такої коаліції можна розгледіти у риторичній більш війовничих американських міжнародних коментаторів, насамперед тих, хто належить до крайньої правої частини політичного спектру. На їхній погляд, традиційні союзники Америки стали неспроможними, егоїстичними і не хочуть протистояти суворим реаліям глобальної силової політики, які потребують прямих силових дій.

Об'єднує ці аргументи положення (яке найчастіше виноситься у підтекст, проте іноді проголошується і відкрито), що іслам в цілому є по своїй суті антизахідним, антидемократичним і зіпсутим певною внутрішньою схильністю до фундаменталістського екстремізму. Головна проблема, як ідеться далі, полягає в культурі й філософії у широкому сенсі, а не у складних історичних і політичних дилемах хоча і взаємопов'язаних, проте окремих регіонів. І, таким чином, остання конфронтація Америки з тероризмом має розглядатися насамперед не як політичний виклик, зумовлений недавнім історичним минулим Близького Сходу, а як частина загальнішої, глобальної ісламської загрози західній цивілізації, яка вимагає такої ж глобальної антиісламської реакції. (Читачеві слід мати на увазі, що у другому розділі цієї книжки подається зовсім інший погляд на іслам.)

Будь-яка серйозна перебудова стратегічних союзів, якщо йдеться про щось більше, ніж просто тимчасове тактичне перегрупування, має спиратися на загальніші і стійкіші спільні цілі та цінності. У політиці тактична доцільність є іноді необхідною, але водночас – через свою зумовленість вимогами моменту – вона шкідлива для довготривалої перспективи. У кінцевому підсумку вона може стати причиною невдачі, сприяючи нестабільності й непередбачуваності, які підривають основи вимушеного визнання міжнародним співтовариством американського лідерства. Для того, щоб вважатися законним, воно має всеохопно віддзеркалювати глобальні інтереси; щоб бути ефективним, таке лідерство має спиратися на підтримку союзників, народи яких мають схожі переконання й суспільні цінності.

Тому більш ніж сумнівно, щоб довгостроковим інтересам Америки відповідала заміна давно існуючого альянсу демократичних держав якоюсь новою великою коаліцією антиісламського чи антитерористичного спрямування. У кращому разі така реорганізація могла б стати ліками короткочасної дії. Новому союзу бракуватиме стійкості й сили, необхідних для узгодженої і точно вивіреної реакції на безліч проблем, які постають перед тепер вже політично свідомим світом. Наприклад, незважаючи на стратегічну доцільність і історичну своєчасність поглиблення співробітництва з Росією (докладніше див. наступний розділ), цій країні і досі бракує економічних, фінансових і технічних засобів для протистояння зростанню небезпек широкомасштабних соціальних заворушень і політичних потрясінь у зоні нових Світових Балкан. Те саме стосується й Індії. Жодна з цих країн не здатна замінити Європу чи Японію як партнерів Америки у її тривалих зусиллях, спрямованих на збереження необхідного мінімального рівня порядку у світі.

Така зміна союзників також пов'язана з небезпекою підриву моральної позиції США у світі. Гегемонія Америки багатьох влаштовує, тому що її вважають справді демократичною державою, яка захищає людські права. Невибагливість Америки у готовності включити до кола своїх союзників репресивні держави на підставі просто того, що вони, за їхніми ж заявами, теж ведуть війну проти тероризму, передбачатиме мовчазне схвалення їхніх власних уявлень про тероризм – схвалення, яке не зважає на зв'язок між підтримуваним цими державами етнічним, релігійним або расовим гнітом і піднесенням морально неприпустимого тероризму. Наш вибір союзників у часи холодної війни іноді був саме таким невибагливим, і ця звичка завдала серйозної шкоди нашим моральним позиціям у боротьбі проти комунізму.

Більше того, саме лише загравання з ідеєю такої реорганізації – хай навіть із тактичною метою підштовхнути традиційних союзників Америки до підвищення їхньої активності – пов'язане з небезпекою, що воно перетвориться на самосправджуване пророцтво. Такі ідеї здатні спровокувати європейців і японців на послаблення традиційних зв'язків і пошук інших, невідомих варіантів. Наслідком цього може бути глобальна дестабілізація і повна ізоляція Америки від її багатих партнерів, допомо-

ги яких вона потребує для того, щоб вирішувати мінливі й багатоманітні проблеми Євразійського материка.

У такому контексті слід зупинитися на трьох широких, проте вкрай важливих групах геостратегічних питань.

1. Якщо взяти до уваги серйозне протистояння 2003 року між Сполученими Штатами з одного боку і Францією та Німеччиною – з іншого з приводу війни з Іраком, чи може Європа залишатися ключовим союзником Америки? Якщо так, то якою є найефективніша формула нехай так само асиметричного, але реального партнерства між Америкою і новою єдиною Європою, якій все ще далеко до політичної єдності? Крім того, наскільки глибокою може бути інтеграція Росії у євроатлантичне співтовариство і як ця країна може допомогти у стабілізації Євразії?
2. Як Америка може утримувати рівновагу між дедалі сильнішим Китаєм, Японією, яка залежить від США, але готова до швидкого розвитку власної військової потужності, нестабільним Корейським півостровом, де зростають націоналістичні настрої, і амбітною в міжнародному плані Індією?
3. І нарешті, чи може розширення масштабів європейської стабільності, зумовлене вступом до євроатлантичного співтовариства нових членів і потенційним долученням до нього Росії, згодом бути пов'язаним із вирішенням проблем безпеки Далекого Сходу?

Відповіді на ці питання визначають, чи можна збудувати більш послідовну систему для протистояння новому глобальному безладдю.

Глобальне ядро

Разом Сполучені Штати і Європейський Союз становлять ядро глобальної політичної стабільності й економічного добробуту. Діючи разом, Америка і Європа були б у світі всесильними. Проте між ними часто виникають суперечності. Ще до гучної сварки 2003 року з приводу Іраку, найчастішою з боку Америки була скарга щодо «недостатності» європейських зусиль у сфері колективної оборони. Європа ж найчастіше нарікала на схильність Америки надто багато діяти на власний розсуд. Тому для оцінки трансатлантичних відносин добре почати із запитання: що станеться, якщо європейські зусилля будуть «достатніми», а американці менше діятимуть, не зважаючи на союзників?

Невдоволення Америки підтверджується статистикою. Європейський Союз, до складу якого входять 15 держав з населенням, що становить 375 мільйонів (тоді як населення США становить 280 мільйонів), і сукупним ВВП, яке приблизно дорівнює ВВП Америки, витрачає на оборону трохи менше половини тієї суми, яка витрачається на оборону Сполученими Штатами. Крім того, протягом останніх 50 років у Європі перебували американські війська, розгорнуті тут для захисту Європи від

радянської загрози. Реальність полягає в тому, що протягом усього періоду холодної війни Європа була де-факто американським протекторатом. І навіть після холодної війни саме війська США були авангардом у воєнних операціях, спрямованих на припинення насильства на Європейських Балканах. Європа також користується економічними наслідками стабілізуючої військової і політичної ролі США як на Близькому Сході (від чийої нафти Європа залежить навіть більше, ніж Америка), так і на Далекому (з яким європейська торгівля постійно зростає). Для пересічного американця Європа справді здається дармоїдом.

Але що трапиться, коли Європа перестане ним бути? Чи стане Америка багатшою? Чи стануть здоровішими й тіснішими трансатлантичні відносини? Щоб відповісти на ці запитання, слід уявити, що має відбутися для того, щоб у Європі постала політична воля подвоїти витрати на оборону й побудувати військові сили порівняно з американськими. Для цього потрібне радикальне посилення політичної єдності європейських держав і потужне прагнення суспільств європейських країн зробити Європу – на зразок Америки – самодостатньою у сфері оборони. Після зникнення радянської загрози і перетворення Росії на державу середнього рівня поштовхом до реалізації обох умов може бути лише одностайний висновок щодо того, що американська політика безпеки становить серйозну загрозу для Європи, а також потужне бажання європейської громадськості звільнити Європу від залежності від Америки у сфері безпеки.

Хоча економічний потенціал ЄС вже зрівнявся з американським і ці два суб'єкти часто конфліктують у фінансових і торгових сферах, нова військово потужна Європа може стати для Америки грізним суперником. Вона неминуче буде викликом для американської гегемонії. Випрацювати посправжньому рівноправне партнерство між двома наддержавами буде нелегко, оскільки будь-яке коригування такого плану вимагатиме радикального скорочення американської переваги і такого ж радикального посилення ролі Європи. НАТО перестане бути союзом під керівництвом Америки, а можливо, і зовсім припинить своє існування. Якщо намагання Франції виставити себе великою державою час від часу викликають в Америці подив – попри те що вона має змогу відкидати французькі претензії як ексцентричні, але марні прояви безпідставних амбіцій, – то Європа, яка насправді докладає «достатніх» зусиль для своєї оборони, неминуче дасть Америці відчуті справжні незручності, пов'язані зі становищем колишнього гегемона.

Військово самодостатня Європа, потужна військово-політична світова держава, схожа на Америку, поставила б Сполучені Штати перед болісним вибором: або повністю вийти із союзу з Європою, або розділити з нею відповідальність за світову політику. Відхід Америки із західної периферії Євразійського континенту був би рівнозначний згоді на перетворення Євразії на арену нових непередбачуваних конфліктів між основними євразійськими суперниками. Однак і поділ влади в рамках

симетричного глобального партнерства не був би ні легким, ні безболісним.

Політично потужна Європа, здатна конкурувати зі Сполученими Штатами в економіці і водночас незалежна від них у військовому плані, неминуче б кинула виклик верховенству Америки у двох регіонах, що мають для США життєво важливе стратегічне значення, – на Близькому Сході та в Латинській Америці. Це суперництво дало б про себе знати спочатку на Близькому Сході – не тільки через географічну близькість до Європи, а й насамперед через її більшу залежність від близькосхідної нафти. З огляду на невдоволеність арабів американською політикою, європейські ініціативи сприйматимуться тут із симпатією, у той час як Ізраїль напевно втрачав би своє привілейоване становище як головна держава-клієнт США.

Ймовірно, після цього наступила б черга європейського виклику в Латинській Америці. Іспанці, португальці та французи мають давні історичні й культурні зв'язки з латиноамериканськими суспільствами. Латиноамериканський націоналізм був би готовий вітати зміцнення політичних, економічних і культурних зв'язків зі сповненою рішучості Європою, здатною підірвати традиційне панування США у регіоні. Отже, для Європи, яка одночасно була б економічним гігантом і великою військовою силою, стало б можливим обмежити сферу верховенства США басейном Тихого океану.

Очевидно, що серйозне суперництво між Америкою і Європою було б згубним для них обох. Проте сьогодні європейцям бракує єдності й мотивів, необхідних для створення потужної військової держави. Поки це так, суперечки між Америкою і Європою навряд чи можуть перерости у велике геополітичне змагання. Скаргами і критикою, яким бракує зубів, не вкусиш. І разом з тим, з огляду на взаємні образи на ґрунті трансатлантичних суперечностей із приводу Іраку, для американців було б, мабуть, мудрішим менше докоряти Європі за «недостатність» її зусиль у військовій сфері.

Європейцям також слід бути обережнішими у скаргах на Америку. Крім традиційної для європейської еліти культурної претензійності (яка зараз насправді втрачає свої позиції під тиском поширення в Європі американської масової культури), головною темою європейської критики є те, що Америка на міжнародній арені дедалі більше діє виключно на власний розсуд. Така критика не нова: в часи холодної війни Америці часто дорікали за її буцімто примітивний антикомунізм, небажання йти на компроміс із Радянським Союзом і надмірну увагу до оборонних питань. Те саме було і більш як двадцять років тому: канцлер ФРН Гельмут Шмідт із презирством ставився до політики США у сфері людських прав і потурав комуністичним утискам дисидентів; президент Франції Жіскар д'Естен зневажав войовничість Рейгана, а його наступник Франсуа Міттеран заперечував зусилля Буша, спрямовані на возз'єднання Німеччини.

Після закінчення холодної війни європейська критика Америки, зображуваної світовим ведмедем у міжнародному магазині порцеляни, стає глибшою і вигадливішою. Відсутність радянської загрози робить антиамериканську критику справою доволі безпечною, тоді як поступова інтеграція європейської економіки висунула на перший план трансатлантичні економічні конфлікти. Одностороннє економічне законодавство США, нові дотації фермерам і запровадження мита на імпорт сталі значно зміцнили переконання європейців у тому, що обстоювання Америкою відкритої глобальної економіки є нещирим.

Такі переконання підсилюються ще одним поширеним у Європі уявленням: у глобальних питаннях, від яких залежать перспективи якості життя людства і які через те вимагають розробки загальноприйнятих наднаціональних правил поведінки, Америка поводить себе з кричущою неадекватністю. Особливий гнів європейців викликала несподівана відмова США підписувати Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату (Кіотський протокол) – рішення, яке на поточному етапі гальмує будь-які ефективні дії у вирішенні чутливої для міжнародного співтовариства і політично вибухонебезпечної проблеми глобального потепління. Європейці також вважають відмову Америки визнати Міжнародний кримінальний суд дією, що не відповідає часто проголошуваним Сполученими Штатами заявам про захист людських прав, не згадуючи вже про потужний тиск США на Європу з метою запровадження міжнародних військових трибуналів відразу після югославських конфліктів. Американські економічні санкції проти Ірану, Іраку, Лівії та Куби схожим чином були визнані доказом свавільності і примхливості Америки, чому лише сприяли послідовні поступки уряду США (навіть всупереч своїм більш поміркованим висновкам) тискові американських політичних груп.

Критика односторонності та байдужості Америки до турбот європейців звучала і до іракської проблеми. Навіть зазвичай проамериканська Німеччина іноді приєднувалася до сприйняття Америки як країни, яка діє одноосібно та свавільно – і ця думка не з'явилася тільки після обрання президентом Джорджа В. Буша. Зазвичай поміркована «Франкфуртер альгемайне цайтунг» (у статті під заголовком «Американський кулак», 2 березня 2000 року) відверто засудила Америку за невизнання «політичної ваги Європи». У статті було сказано, що причина полягає в тому, що «два континенти діють згідно з різними системами політичних цінностей; закони ж глобалізації пишуться державою-гегемоном. Тільки Америка може миритися з наростанням соціальних суперечностей і кричущим розривом між бідними і багатими. Політичні переконання нашого континенту, на відміну від цього, вимагають більшого контролю і регулювання, примирення конфліктних інтересів і обмеження права сильного. Європейська політика ґрунтується на повазі та взаємній підтримці партнерів». За тиждень провідний німецький ліберальний тижневик «Цайт» звинуватив американців у тому, що вони віддають пе-

ревагу «закону джунглів», і у тому, що вони вже «заплуталися у своєму пошуку нових ворогів».

Джерело такої критики на адресу Америки полягає не тільки у більшій перейнятості проблемами світу на противагу егоїстичній американській самовпевненості, як це часом схильні пояснювати європейці. В умовах військової слабкості й відсутності політичної єдності Європи осуд Америки забезпечував дуже потрібну європейцям компенсацію атлантичної асиметрії сили. Змушуючи Америку оборонятися в моральному і правовому аспектах, європейці забезпечили собі трохи рівніше ігрове поле і озброїлися таким чином підбадьорливою свідомістю власної правоти.

Однак далі їхні претензії йти не можуть. Європейці знають, навіть краще за американців, що по-справжньому серйозний зрив у атлантичних відносинах був би фатальним для нової Європи. Він не тільки зробив би Європу вразливою до внутрішніх конфліктів і зовнішніх загроз, а й, імовірно, став би джерелом небезпеки для всієї європейської архітектури. Швидко відновилися б традиційні побоювання щодо Німеччини і закоріненена в історії міжнаціональна ворожнеча. Без американської присутності Європа знову стала б Європою, але зовсім не тією Європою, на яку сподіваються її теоретики.

У кінцевому підсумку європейці, що мають стратегічне мислення – навіть незважаючи на суперечки навколо одностороннього рішення США скинути Саддама Хусейна, – чудово розуміють, що американська односторонність у діях почасти є наслідком виняткової ролі Америки у сфері безпеки, і що вимушена згода з цим є тією ціною, яку інші мають платити за збереження готовності Америки до рішучих дій у світі, в якому непросто розділити окремі мотиви безпеки, а також економічного, правового й морального характеру. Така готовність ґрунтується на історично закоріненому уявленні Америки про себе як про світовий зразок свободи. Америка, яка б ретельно дотримувалася міжнародних правил, старанно уникала б демонстрації сили у вирішенні економічних питань, у яких особливо зацікавлені важливі категорії американських виборців, або покірно обмежувала б власний суверенітет і з готовністю підкоряла свої збройні сили міжнародній юрисдикції, та, мабуть, не була б «засобом останньої надії» у запобіганні світовій анархії. Коротко кажучи, європейцям слід дуже добре подумати про наслідки для них самих, як і для інших, перетворення Америки на поступливого партнера, який підпорядковує свій провідний статус найменшому учаснику загального консенсусу.

Існує, проте, і зловісніший урок, який слід винести з полеміки навколо Іраку, що зіштовхнула Вашингтон з Парижем і Берліном 2003 року. Ці розбіжності мають послужити сигналом тривоги, що попереджає про потенційну вразливість трансатлантичних відносин у разі, якщо взаємні докори і брак взаєморозуміння колись стануть для європейців реальним антиамериканським стимулом до створення незалежної військової потужності. Європа, що будує свою політичну єдність на відвертому

самовизначенні як «противаги» Сполученим Штатам, була б тією Європою, що зруйнує Атлантичний союз.

Поки що ні мрії, ні кошмари жодної зі сторін не мають значних шансів стати реальністю. Жодна з них не буде задовольняти сподівань іншої, однак не буде і підтверджувати найгірших страхів. Протягом щонайменше десяти років, а може й довше, Європа не досягне достатнього ступеня політичної єдності та мотивації, щоб піти на фінансові жертви, необхідні для здобуття військової потужності глобального рівня [1]. Європа не загрожуватиме першості Америки з тієї фундаментальної причини, що європейська політична єдність досягатиметься – в найкращому разі – дуже повільно і непросто. Збільшення кількості членів ЄС до 27 країн ще більше ускладнить і без того надмірно складні і вкрай бюрократизовані структури європейської інтеграції, що нагадують гігантський економічний конгломерат.

Конгломерати не мають історичного бачення майбутнього; вони мають матеріальні інтереси. Знеособлені бюрократичні структури Європейського Союзу не можуть запалити почуття народів, необхідні для справжньої політичної єдності. Як убивчо написав один французький коментатор, «першородний гріх Європи, від якого вона досі не очистилася, – у тому, що її зачинили в службових кабінетах. А ще в тому, що вона там процвітає. Спільна доля не будується на таких підвалинах, – це так само неможливо, як закохатися в показники зростання чи квоти на молоко» [2]. Найголовніший інтерес Європи полягає у глобальній стабільності, без неї вся європейська будівля завалиться. Тому з часом Європейський Союз набуде атрибутів військово-політичної держави – так само, як величезні транснаціональні корпорації створюють власні озброєні охоронні служби для захисту своїх найважливіших інтересів. Але навіть тоді військові зусилля Європи ще деякий час будуть головним чином доповнювати військові можливості Америки, а не конкурувати з ними.

Невелика ймовірність того, що майбутня військова доблесть Європи надихатиметься транснаціональним європейським шовінізмом, також дає підстави для оптимізму. Це означатиме, що навіть у політичному і військовому планах потужніша Європа поводитиметься на міжнародній арені стримано, що зумовлюється обмеженнями, притаманними складній природі її континентальної єдності та слабкості її політичної ідентичності. Не маючи ні місіонерського запалу, ні фанатизму правовірності, майбутня Європа могла б стати прикладом – і рушієм – політики відповідальної багатосторонньої взаємодії, якої, зрештою, і потребує світ.

Серйозні трансатлантичні розбіжності, які проявилися у зв'язку з Іраком, не мають завадити усвідомленню того, що сутнісно багатостороння Європа і дещо одностороння Америка ідеально підходять для глобального шлюбу з розрахунку. Діючи окремо, Америка може вести перед, але не бути всемогутньою; Європа може бути багатою, але безсилою. Діючи разом, Америка і Європа можуть досягти справжньої всемогутності. Знають це по обидва боки Атлантики. Америка – навіть

попри її нинішню односторонню зосередженість на тероризмі, нетерплячість щодо союзників, унікальну роль у сфері глобальної безпеки і власне бачення своєї історичної місії – все ж таки мимохіть пристосовується до дедалі більшої ролі, яку відіграють регіональні й міжнародні консультативні механізми. Ні Америка, ні Європа не досягли б успіху одна без одної. Разом вони становлять ядро глобальної стабільності.

Життєздатність цього ядра залежить від кола окреслених Америкою і Європою спільних проблем, яке має виходити за межі питань, що їх розділяють. І таке коло проблем існує – незважаючи на гострі суперечки весни 2003 року. Найнагальнішою тут є проблема забезпечення трансатлантичної співпраці у стабілізації Близького Сходу. Як доводиться у розділі 2, без такої спільної стратегічної ініціативи як американським, так і європейським інтересам у галузі безпеки на Близькому Сході буде завдано шкоди. Спільні зусилля допоможуть забезпечити атлантичні відносини спільною геополітичною метою.

У тривалішій перспективі предметом головного спільного інтересу залишатиметься розширення Європи, якого можна найефективніше досягнути політичним і географічним доповненням структур ЄС і НАТО. Розширення є найкращою гарантією того, що система європейської безпеки розвиватиметься, збільшуючи територію центральної світової зони миру, сприяючи входженню Росії у західний світ і залучаючи Європу до спільних американо-європейських зусиль з метою зміцнення глобальної безпеки.

Розширення ЄС і НАТО є логічним і неминучим наслідком успішного закінчення холодної війни. Після зникнення радянської загрози і звільнення Центральної Європи від радянського панування збереження НАТО як оборонного союзу проти вже неіснуючої радянської загрози не мало б жодного сенсу. Крім того, відсутність розширення на Центральну Європу означало б залишення на самих себе низки справді нестабільних, менш благополучних і менш захищених європейських держав, затиснутих між процвітаючим Заходом і неспокійною пострадянською Росією, з усіма потенційно дестабілізуючими наслідками для всіх сторін.

Отже, Європейський Союз і НАТО не мають вибору: вони повинні розширюватися, щоб не втратити досягнутого у холодній війні, навіть якщо вступ кожного нового члена розмиває політичну згуртованість Європейського Союзу й ускладнює оперативну взаємодію військової організації НАТО. У випадку ЄС розкол між так званою старою Європою, яка у своїй більшості опиралася бажанню адміністрації Буша вести війну проти Іраку, і « новою Європою », яка підтримала Вашингтон, яскраво засвідчив дедалі більші труднощі у визначенні загальноєвропейської зовнішньої політики. У відповідь Франція і Німеччина можуть спробувати організувати всередині ЄС неформальну внутрішню групу, яка говоритиме і діятиме від імені « Європи », але протягом ще деякого часу Європейський Союз як такий залишатиметься набагато більше економічним, ніж політичним фактом.

У рамках НАТО зусилля, спрямовані на зміцнення оперативної взаємодії та інтеграції, також одержать інший зміст. Інтеграція регулярних національних армій для територіальної оборони мала сенс, коли Західній Європі потенційно загрожував напад із боку СРСР. Інтеграція 26 національних армій сенсу не має, коли захист територій не є нагальним завданням. Тому НАТО зосередиться на конкретних зусиллях своїх членів і на розвитку та посиленні посправжньому боездатних інтегрованих сил швидкого реагування для проведення операцій за межами територій членів альянсу.

Розширення як ЄС, так і НАТО триватиме. Після кожної нової хвилі, коли Схід відступатиме, а Захід наступатиме, небезпеки, пов'язані з геополітичною «нічийною землею», просто відсуваються на схід. У той самий час розвиток відносин Заходу з Росією і проголошене Україною бажання з часом приєднатися до євроатлантичної спільноти наочно доводять переваги подальшого розширення. Звідси випливає, що ЄС, який об'єднує 27 держав (після ймовірного приєднання 2005 року нових членів), і НАТО, до якого входять 26 країн (відповідно до рішень про розширення, ухвалених наприкінці 2002 року на Празькому самміті НАТО), навряд чи в остаточному підсумку матимуть саме таку кількість членів.

Проте розширення не означає нескінченного процесу механічного додавання нових членів до самого китайського кордону. У сфері безпеки розширення може передбачати тривалі періоди розвитку співробітництва між НАТО і державами-кандидатами, поглиблення військово-політичних зв'язків і зміцнення регіональних механізмів забезпечення стабільності. У деяких випадках ці процеси можуть вести до приєднання до НАТО нових членів; у інших випадках може мати місце спільна участь деяких членів НАТО і країн, що не входять до його складу, але тісно пов'язані з альянсом, у механізмах безпеки, головну роль в яких відіграватиме альянс. Добрим прикладом тут є участь українських військ 2003 року в діях у польському секторі на території Іраку за матеріально-технічної підтримки НАТО.

У будь-якому разі на другому великому розширенні НАТО не зупиниться. Розвиток співробітництва між НАТО і Росією, значного імпульсу якому надало створення Ради Росія–НАТО, значно ускладнив для Москви можливість заперечувати проти бажання України вступити до альянсу. У травні 2002 року, незабаром після ухвалення юридичного рішення про створення Ради, Україна оголосила про свій твердий намір домогтися в майбутньому членства у НАТО (а також на певному етапі – прийому до ЄС). Хоча вона навряд чи швидко зуміє досягти відповідності критеріям членства, поза сумнівом, для НАТО було б стратегічно нерозумним категорично відкинути прагнення України, таким чином даючи простір імперським амбіціям Росії. Отже, процес цілеспрямованого заохочення України готуватися до вступу в НАТО (можливо, до кінця нинішнього десятиліття) буде наступним логічним кроком.

Схожі міркування застосовні й до неспокійного Кавказького регіону. Раніше Кавказ перебував під виключним імперським контролем Росії. Зараз у регіоні є три незалежних, однак погано захищених країни (Грузія, Вірменія і Азербайджан), а також численні дрібні етнічні анклавні на Північному Кавказі, який досі перебуває під владою Росії. Регіон потерпає не тільки від гострих внутрішніх етнічних і релігійних конфліктів, він також традиційно є центром боротьби за вплив між Росією, Туреччиною та Іраном. У пострадянський період до цих давніх конфліктів додалося інтенсивне суперництво навколо розподілу енергетичних ресурсів Каспійського моря. Крім того, ймовірно, що тільки питанням часу є початок пошуку шляхів возз'єднання дуже численного азербайджанського населення північнозахідного Ірану зі своєю новою незалежною і потенційно благополучнішою батьківщиною, і це може лише додати пального у регіональні пожежі.

Ніхто з трьох традиційних конкурентів у боротьбі за регіональну першість – Росія, Туреччина та Іран – не є зараз таким потужним, щоб нав'язати свою одноосібну волю регіону в цілому. Навіть союз двох із них проти третього – скажімо, Росії й Ірану проти Туреччини – був би недостатнім, оскільки в дію можуть вступити Сполучені Штати (через НАТО, одним із провідних членів якого є Туреччина) і Європейський Союз (вступу до якого домагається Туреччина). Разом з тим без активного залучення зовнішніх сил внутрішні соціальні, політичні, етнічні й релігійні конфлікти не тільки не припинятимуться, а й, імовірно, вибухатимуть спалахами насильства, як це вже кілька разів відбувалося після 1990 року.

Дедалі очевидніша реальність такого становища може навіть спонукати Росію дійти висновку, хай і неохоче, що її інтересам більше відповідає якась форма співробітництва з євроатлантичною спільнотою з метою розвитку стабільнішого, більш дружнього і процвітаючого Кавказу. Дві криваві та жорстокі війни, які протягом десятиліття Росія вела проти чеченської боротьби за незалежність після розпаду історичної імперії, завдали величезної шкоди не тільки моральній репутації Росії, але і продемонстрували фізичні межі її здатності вести імперську війну у постімперську епоху.

У 1990-х роках НАТО виступило у новій ролі гаранта стабільності на охоплених заворушеннями і насильством Балканах. На початку наступного десятиліття стало зрозуміло, що потрібною буде і якась форма Пакту стабільності для Кавказу – за зразком Пакту стабільності для Балкан. Зі зростанням імовірності підтримки з боку Росії, з огляду на її загальну зацікавленість у координації з очолюваним Америкою альянсом, а також на розширення її економічних і політичних зв'язків із Туреччиною, стабілізація Кавказу може – і має – дедалі більше ставати і справою НАТО.

У таких обставинах і Грузія, і Азербайджан, керівники яких вже відкрито висловили зацікавленість перспективами вступу до альянсу, швидше за все, активізують зусилля, спрямовані на набуття офіційного

членства. У такому разі і Вірменія навряд чи залишиться осторонь; вона може подвоїти зусилля, спрямовані на врегулювання вірмено-азербайджанського етнічно-територіального конфлікту, а це, у свою чергу, полегшить нормалізацію турецько-вірменських відносин, а отже, відкриє дорогу встановленню зв'язків Вірменії з НАТО. Додаткового імпульсу такому розширенню географічних рамок стабілізуючої місії НАТО надає, як уже зазначалося, власне стратегічне рішення Росії визнати верховенство атлантичного співтовариства в архітектурі глобальної безпеки. Як тільки Росія змирилася з неминучістю – навіть якщо не з бажаністю – подальшого розширення НАТО і вирішила підсолодити гіркоту, заявивши про своє рівноправне партнерство з альянсом у рамках Ради Росія–НАТО, перешкоди на шляху розширення НАТО на простір колишнього СРСР зникли.

Крім того, військовий стрибок США після 11 вересня у колишні радянські республіки Центральної Азії (Узбекистан, Казахстан і Киргизстан) та спочатку неохоче рішення Москви змиритися з цим фактом полегшили для різних пострадянських держав пошук можливостей встановлення тісніших зв'язків у сфері безпеки з євроатлантичною спільнотою в ім'я спільної боротьби проти тероризму. Держави регіону, поза сумнівом, відзначили для себе те, що російський уряд – напевно, із внутрішнім невдоволенням, але також і зі значним ступенем реалістичності, – не тільки погодився з новою американською роллю у сфері безпеки свого досі недоторканного «ближнього зарубіжжя», а й навіть визнав її у американоросійській Спільній декларації про нові стратегічні стосунки, проголошеній 24 травня 2002 року президентами Бушем і Путіним. Мова документа була недвозначною: «У Центральній Азії і на Південному Кавказі ми визнаємо наш спільний інтерес у сприянні стабільності, суверенітету й територіальній цілісності всіх держав цього регіону», – висновки, що тягне за собою очевидні значні геостратегічні наслідки.

Хоча схильність Кремля до Заходу почала проявлятися до 11 вересня, ці події допомогли виправдати його позицію в умовах критики з боку тих представників російської політичної еліти, які вважали уряд надмірно поступливим щодо Америки. Стратегічне рішення президента Путіна ґрунтується на реалістичних геополітичних розрахунках: в умовах піднесення Китаю на Сході (китайська економіка за своїм обсягом вже перевищує російську вп'ятеро, а населення Китаю у дев'ять разів більше за російське), зростання ворожості понад 300 мільйонів мусульман на Півдні (ймовірно, ця цифра протягом наступних двох десятиліть значно перевищить 400 мільйонів), а також економічної слабкості Росії та демографічної кризи у країні (населення Росії вже скоротилося до 145 мільйонів чоловік і скорочується далі) Росії буквально не має вибору. Суперничати з Америкою не має сенсу, а союз із Китаєм означав би підкорення йому.

Звичайно, абсолютно неймовірно, щоб у найближчому майбутньому – десть протягом десятиліття – Росія стала членом НАТО. Для Росії буде потрібен не тільки час, щоб відповідати демократичним критеріям

членства. Властива Росії ностальгічна гордість і традиційна схильність до секретності також гальмують поступ на шляху до альянсу. Думка про те, що прийом Росії зараз залежить від голосів колишніх підданих, балтійських держав, також надто принизлива для сьогоденної російської політичної еліти, а російським генералам було б важко змиритися з необхідністю допуску перевіряючих із НАТО до їхніх оборонних бюджетів, а експертів – до інспекції озброєнь.

Незважаючи на це, у тривалішій перспективі Росія може усвідомити, що членство в НАТО надасть їй надійніші гарантії територіальної безпеки, особливо на малонаселеному Далекому Сході. Це міркування зрештою може виявитися найпереконливішим. У якийсь момент, залежно від розвитку Китаю, зміцнення співробітництва Росії з НАТО у питаннях протистояння конкретним загрозам глобальній безпеці (як це передбачає Рада Росія–НАТО), може створити основу для транс'євразійської системи безпеки, яка б охоплювала значну частину континенту і могла б включати у себе навіть Китай (докладніше про це нижче).

Навіть ще більше часу Росії потрібно буде для того, щоб підготуватися до вступу в ЄС – хоча це може взагалі ніколи не відбутися [3]. Таке членство вимагатиме масштабних соціально-економічних і правових реформ. Жодні «короткі шляхи» тут неможливі: процес цей водночас всеохопний і багатоплановий, і ні Європейський Союз, ні Росія аж ніяк не готові до справжньої інтеграції. Проте це не заважає попередньому частковому пристосуванню з метою максимізації двосторонніх відносин у торгівлі, інвестиціях і сприянні вільному рухові робочої сили – все це задля поступової інтеграції Росії у європейську систему. Калінінградська область Росії невдовзі буде повністю оточеною територіями членів НАТО і ЄС. Особливі домовленості щодо Калінінграда, особливо у питаннях спрощення для його мешканців перетину кордону, могли б дати позитивний приклад співробітництва Росії із розширеною євроатлантичною спільнотою.

Безперечно, Кремль сподівався, що зближення з Америкою – особливо Америкою, приголомшеною 11 вересня і тому більш схильною уважніше ставитися до інтересів Росії, – буде сприятливим для нього як у матеріальному, так і в геополітичному аспектах. Нові відносини зі США могли б зміцнити позиції Росії у відносинах із Китаєм, допомогти у залученні інвестицій для відродження економіки та дати змогу Росії справляти більший вплив на території її колишньої імперії – все це в умовах втягування Сполучених Штатів у тривалий конфлікт із мусульманським світом, який відверне його ворожість від Росії. Однак навіть такі опортуністичні розрахунки не могли змінити того факту, що зближення з Америкою означає взаємопов'язаність Росії з нею, і слабша сторона тут обов'язково прив'язана міцніше за більш сильного партнера.

Таким чином, єдино можливий вибір Росії – нехай навіть зроблений з тактичних міркувань, – надав Заходу стратегічний шанс. Він створив передумови для поступового геополітичного розширення західної спільноти углиб Євразії. Раніше виключно російське «близьке зарубіжжя»

стало об'єктом проникнення західного, у першу чергу американського, завдяки зміцненню зв'язків Росії із Заходом. Утім, зрештою, Росія має небагато шансів зберегти найцінніші зі своїх територіальних володінь. Саме величезні природні багатства Сибіру є найважливішими для майбутнього, а без допомоги Заходу Росія не може бути цілковито певною щодо збереження тут свого суверенітету [4].

Отже, багатосторонні зусилля, спрямовані на розвиток і заселення Сибіру, могли б сприяти справжньому зближенню Європи і Росії. Для європейців Сибір міг би стати тим шансом, яким Аляска і Каліфорнія разом колись були для американців: джерелом великих багатств, простором вигідного інвестування, своєрідним Ельдорадо для найзавзятіших і найризикованіших поселенців. Для того щоб утримати за собою Сибір, Росія потребуватиме допомоги; вона не зможе зробити цього самостійно в умовах демографічного спаду і того, що відбувається у сусідньому Китаї. Завдяки розширенню європейської присутності Сибір міг би з часом перетворитися на спільне євразійське надбання, яке розроблятиметься на багатосторонній основі (слід нагадати, що Поволжя розвивалося силами запрошених німецьких колоністів), водночас відкриваючи перед пересиченим європейським суспільством хвилюючу перспективу «нових рубежів».

До того часу систематична підтримка зусиль, спрямованих на консолідацію постімперської Росії із дедалі міцнішою демократією, залишатиметься одним із головних завдань євроатлантичної політики. Все ще можливими залишаються значні відступи назад, зумовлені браком у Росії глибоко укоріненої демократичної політичної культури, залишковими імперськими амбіціями значної частини її політичної еліти та схильністю до авторитаризму російських владних інституцій. Досі не виключено повороту до націоналістичної диктатури. Європа має бути особливо обачною, щоб її нове «енергетичне партнерство» з Росією не дало Кремлю нових важелів політичного впливу на сусідів. Співробітництво з Росією має супроводжуватися одночасними зусиллями зі зміцнення геополітичного плюралізму на її колишньому імперському просторі, таким чином забезпечуючи надійні перешкоди будь-яким спробам імперського відродження. Отже, НАТО і ЄС мають гарантувати включення нових незалежних пострадянських держав, і насамперед України, в орбіту дедалі більшої євроатлантичної спільноти.

Ідеться тут про майбутню глобальну роль євроатлантичної спільноти у сфері глобальної безпеки. Включення з часом до євроатлантичної системи Росії як нормальної, середньої європейської держави (яка, однак, не є вже імперським Третім Римом) створило б набагато надійнішу основу для протистояння наростанню конфліктів на Світових Балканах західної і центральної Азії. Завдяки створеній в результаті цього світовій першості євроатлантичних інституцій вдалося б нарешті покласти край запеклій, тривалій і руйнівній боротьбі за панування серед європейських держав.

Проте з посиленням ролі Європи в гарантуванні глобальної безпеки не слід зволікати. Незважаючи на те що нові загрози глобальній безпеці сьогодні більше спрямовані на Америку, особливо у зв'язку з поглибленням усе більш одностороннього залучення США у справи ворожого до неї Близького Сходу, в кінцевому підсумку ці загрози неможливо розділити: небезпека для Америки тягне за собою посилення вразливості Європи. Отже, реакція на ці загрози має бути спільною, і Америка та Європа мають спільний інструмент: НАТО. Питання полягає в тому, як цей інструмент використовувати, беручи до уваги головну місію НАТО, політичні проблеми американо-європейських стосунків і прагнення Європи до отримання певною мірою автономної військової потужності.

У період холодної війни по обидва боки Атлантики існувала згода стосовно природи загрози і усвідомлення взаємозалежності своєї вразливості. Оборона Західної Європи була рівнозначною обороні Америки, і навпаки. Після 11 вересня по обидва боки океану гору взяли ті самі почуття – та ненадовго. Безпосередньою реакцією Європи на напад була повна солідарність із Америкою. НАТО, вперше за всю свою історію, ввело у дію 5-ту статтю, яка проголошує, що всі члени організації беруть участь у спільній обороні проти спільної загрози. Хоча Сполучені Штати вирішили не спиратися на сили НАТО у військовій кампанії в Афганістані, маючи за краще використовувати власні війська й деякі добірні частини союзних англосаксонських держав з високою здатністю оперативної взаємодії, пізніше миротворчі військові частини з країн НАТО у звільненому від талібів Афганістані перевищили за кількістю дислоковані тут американські війська.

У перші місяці після 11 вересня європейські союзники Америки погодилися з позицією Вашингтона також у тому, що тероризм і поширення зброї масового знищення становлять дві головні (і потенційно взаємозалежні) загрози для світової безпеки. Але незабаром виявилось, що тонкі, проте важливі відмінності у поглядах Америки і Європи заважають справжньому трансатлантичному співробітництву у сфері глобальної безпеки. Ці відмінності визначаються двома ключовими питаннями: про природу загрози і масштаб адекватного реагування.

Можливо, через те, що європейці зі своєї історії вже доволі добре знайомі з тероризмом, вони менше вбачають у ньому прояв зла і більше – політичне явище. Відтак боротися з тероризмом слід з огляду на взаємозв'язок між прямими заходами з викорінення тероризму і політичними заходами, спрямованими на знищення його соціально-політичних коренів. Іншими словами, боротьба з тероризмом не може бути центральним організаційним принципом політики Заходу у сфері глобальної безпеки; ця політика має мати ширший соціально-політичний фокус, охоплювати вирішення глибинних проблем, які приводять до виникнення тероризму і експлуатуються терористами. Напевно, найяскравіше розбіжності між представниками континентальної Європи і американцями виявляються в оцінках палестинського тероризму:

багато американців, зокрема і деякі представники адміністрації, бачать у ньому зло, яке переважно не має відношення до окупації Ізраїлем палестинських земель, тоді як багато європейців схильні вважати, що окупація й особливо єврейські поселення є чинниками, що провокують тероризм.

По-друге, як формулював це один із провідних німецьких міжнародних аналітиків, «американці схильні бачити весь світ як поле дії Атлантичної спільноти, європейці ж хочуть діяти у Європі і навколо неї, – що, незважаючи на розпливчастість визначення, набагато вужче» [5]. Розбіжності у поглядах, які ставали дедалі чіткішими після закінчення холодної війни, навіть ще гостріше проявилися після 11 вересня. Сполучені Штати вважають, що з «глобальним тероризмом» слід боротися по всьому світу, і природним завданням для НАТО має бути глобальний захист «самої цивілізації», як полум'яно висловився президент Буш. Для європейців же це скидалося на тиск із метою підкорити спільні європейські інтереси щодо стабільності у світі безпосередній перейнятості Америки «віссю зла», і зокрема Іраком.

Попри повільне просування Європи до політичного об'єднання і поступове (нехай навіть дуже повільне) створення власного військового потенціалу, розрив між європейськими й американськими позиціями щодо глобальної безпеки може збільшуватися – мірою неминучого розширення європейського периметра сфери безпеки в очах нової Європи. Але навіть тоді здатність Європи до виконання серйозних бойових завдань в інших регіонах світу залишиться дуже обмеженою. Ще протягом кількох років планований 60-тисячний європейський корпус швидкого реагування – якщо він не буде суттєво удосконалений – як і раніше, не матиме повного спектру військових засобів, необхідного для масштабних і далекосяжних бойових дій. Отже, суть поступово зростаючої ролі Європи у сфері безпеки можна сформулювати просто: доповнюваність із Америкою, але не автономність від неї.

Найімовірніше, що проблемою, здатною спонукати Європу взяти на себе значніші функції у сфері безпеки за межами континенту і навіть прискорити розвиток відмінного розуміння своєї стратегічної мети, є становище на Близькому Сході [6]. З огляду на близькість цього регіону до Європи та її історично зумовлені політичні й економічні інтереси на Близькому Сході Європейському Союзу доведеться відігравати активнішу роль у підтриманні спокою в регіоні. Проте для утвердження у цій ролі Європа має також бути готовою нести частину тягара спільних з Америкою миротворчих зусиль.

Насправді – як це вже було зроблено в Афганістані і незабаром може бути зроблено на Близькому Сході – європейська роль у глобальній безпеці може поступово зростати, все ж таки залишаючись доповнювальною. Спільне американо-європейське розгортання військ на Близькому Сході, навіть якщо воно частково спиратиметься на європейський корпус швидкого реагування, ймовірно, координуватиметься і керуватиметься через структури НАТО, що чіткіше окреслюватиме нові,

ширші горизонти його завдань у сфері безпеки. Результат європейської участі, а у зв'язку з нею посилення необхідності у кращому взаєморозумінні щодо проблем регіону між Америкою і Європою, зміцнять роль розширеної євроатлантичної спільноти як ядра глобальної стабільності – за умови, що і Вашингтон, і Брюссель навчатися знаходити баланс між потребою нести цей тягар спільно і спільно ж ухвалювати політичні рішення.

Метастабільність Східної Азії

Ще не з'ясовано, чи геополітичне майбутнє Східної Азії буде схожим на Європу першої половини XX століття, чи на Європу другої половини XX століття. У деяких аспектах нинішня Азія викликає похмурі спогади про Європу перед 1914 роком. Це не означає, що регіон приречений на трагічне повторення європейського самознищення. Можливо, Азія уникне повторення нездатності Європи впоратися з міжусобним суперництвом своїх найпотужніших держав. Але слід мати на увазі, що регіон є метастабільним – перебуває у стабільно стійкому стані, доки не зазнає несподіваного удару, який викличе руйнівну ланцюгову реакцію.

Зростання могутності кількох азійських держав загрожує стабільності регіону. У регіоні немає жодних структур стримування, які б спільно опікувалися сферою регіональної безпеки. Гострі взаємні образи найближчих сусідів існують тут в умовах потужних і хворобливих національних почуттів, які стають ще зловіснішими через стратегічну вразливість відповідних країн. Сьогодні азійські держави діють у дуже мінливому і все ще переважно неструктурованому регіональному контексті, якому бракує багатосторонніх механізмів співпраці у сферах політики, економіки і безпеки, що існують у Європі і навіть у Латинській Америці. Тому Азія – це водночас і дедалі потужніший економічний успіх, і соціальний вулкан, і джерело політичної небезпеки.

Китай, що переживає піднесення, змагається за регіональну першість із союзною Америці Японією, Корея протиприродно розділена і готова вибухнути в будь-який момент, навколо майбутнього Тайваню точаться суперечки, Індонезія є внутрішньо вразливою, а Індія вважає Китай загрозою для себе і водночас вбачає у собі рівну йому силу. Китай та Індія (так само як і її антагоністсусід Пакистан) є офіційними ядерними державами. Північна Корея демонстративно прагне стати ядерною державою, а Японія перебуває на межі, за якою – швидке створення власної ядерної зброї. Китай на підйомі нагадує імперську Німеччину, яка заздрила Великобританії, була ворожою до Франції і зневажала Росію; сьогоднішній Китай, незважаючи на дедалі більшу прагматичність щодо ролі Америки в Тихоокеанському регіоні, нервово ставиться до Японії, зверхньо дивиться на Індію і зневажає Росію.

На безпеці світу неминуче відіб'ється те, як розвиватиметься міжнародна обстановка на Далекому Сході. А це, своєю чергою, значною мірою залежатиме від дій двох провідних східноазійських держав – Китаю і Японії, а також від того, як на їхню поведінку впливатиме Америка. Стабільна Східна Азія – гарантована американо-китайсько-японським стратегічним трикутником, що має поступово інституціоналізуватися і бути ретельно збалансований, – забезпечуватиме критично важливу опорну точку на сході для протистояння безладдю у Євразії. Різними способами Індія, Росія і Європейський Союз також можуть долучитися до взаємодії трьох основних учасників, однак цей вплив може бути лише периферійним.

Існують дуже численні взаємні образи і невдоволення, які ускладнюють стосунки азійських держав. Вони зумовлені історично, територіально і культурно. Китайці обурюються збереженням відокремлення Тайваню, покладаючи вину за це на Америку, вони з острахом пильно стежать за переозброєнням Японії, засуджують японців за недостатнє розкаяння у злочинах воєнного часу, також вони не забули про території, які відібрала Росія у часи їхньої слабкості. Японці вбачають у Китаї потенційну загрозу і дедалі потужнішого конкурента у змаганні за економічну і політичну першість Японії в регіоні; утримання Росією південних Курильських островів є таким болісним для японців, що це заважає підписанню російсько-японського мирного договору навіть через більш як 55 років після закінчення Другої світової війни. Також японці дедалі більше розглядають свою залежність від Сполучених Штатів як тимчасову стратегічну необхідність, викликану небезпечною невирішеністю розділення Кореї у результаті Другої світової війни, а не як бажану довгострокову обставину. Індонезійці побоюються зростання могутності Китаю, а індійців обурює зарозуміла відмова Китаю визнавати її рівною собі в Азії, також вони вважають загрозою для себе і неформальний китайсько-пакистанський альянс.

Не полегшує становища і наявність глибоких національних комплексів, які підсилюються болісними історичними спогадами. Японці піднялися до імперської величі і впали у безодню нищівної поразки протягом одного століття. Вони залишаються єдиними жертвами атомної зброї. Вони усвідомлюють брак природних ресурсів і дедалі більше переймаються соціально-економічними наслідками швидкого старіння населення (за темпами старіння Японія посідає друге місце у світі). Китайці з обуренням згадують тривале національне приниження, якого вони зазнавали від японців, американців, росіян, британців і французів (меншу участь у ньому під час «боксерського» повстання брали також німці й італійці). Ймовірно, що посилений націоналізм стане основним джерелом політичної єдності Китаю в умовах послаблення панівної комуністичної ідеології. На периферії регіону індійці стурбовані посиленням внутрішньої міжобщинної боротьби і з ревністю дивляться на те, що Китай набагато привабливіший для прямих іноземних інвестицій. Тим часом

росіян хвилює небезпека у майбутньому поступитися своїми далекосхідними територіями потужнішому і густонаселенішому Китаю.

До цього виру страхів, антагонізмів і комплексів додається стратегічна вразливість кожного. Кожен із головних азійських гравців залежить у своєму економічному виживанні від безперешкодного доступу морських торгових суден всього лише до двох чи трьох головних портів. Блокади лише кількома магнітними мінами Шанхаю, Йокогами чи Бомбею (і ще одного-двох портів) вистачить для того, щоб економіки Японії, Китаю чи Індії буквально заклинило. Їхня економіка майже повністю залежить від вантажів, які доставляються морем – зокрема від імпортованої нафти, яка є для них абсолютно необхідною. Міжнародні залізничні перевезення не придатні не тільки для острівних держав, таких як Японія чи Індонезія, вони також відіграють незначну роль для Китаю та Індії. Особливо важливим морським коридором є Малаккська протока поблизу Сінгапура – тому що через цей вузький прохід здійснюється торгівля далекосхідних країн з Європою і доставка близькосхідної нафти.

Тому недивно, що в Азії поступово набирає обертів гонка морських озброєнь. Тут цілком чітко проглядається паралель з європейським військово-морським суперництвом минулого століття. Без особливого галасу всі основні гравці розбудовують підводні флоти, ставлять на озброєння надводні кораблі, здатні нести ударні вертольоти, вивчають можливості отримання у своє розпорядження авіаносців і прагнуть збільшення дальності дії авіації. Китай та Індія йдуть у напрямку створення потужних військових флотів відкритого моря, кожна з цих країн веде активні переговори з Росією щодо придбання одного з великих авіаносців, недобудованих Радянським Союзом. Обидві держави модернізують парки ескадрених міноносців (включно з сучасними моделями, придбаними в Росії) і нарощують підводні флоти, які розглядаються ключовим засобом перекривання морських шляхів. У роботах з питань стратегії китайські військово-морські фахівці виступають за розширення зони дії флоту на південний схід, тим часом як їхні індійські колеги дедалі більше наголошують не тільки на особливій військово-морській відповідальності в Індійському океані, а й на потребі для Індії утвердитися у східному напрямку – у Малаккській протоці.

Японці теж не гають часу. 2001 року вони повідомили, що Японія розпочне регулярне патрулювання військовими кораблями Малаккської протоки, таким чином беручи участь у захисті японських танкерів і вантажних суден від нападів місцевих піратів. На додачу до свого сучасного флоту ескадрених міноносців, які мають чудові можливості, японці прагнуть збільшити радіус дії своїх військово-морських сил за рахунок придбання так званого десантного кораблядоку (LPD), здатного нести ударні вертольоти, а потенційно – і бойові літаки. Плани Японії щодо будівництва додаткової кількості есмінців, здатних нести вертольоти, водотоннажністю 13 500 тонн, дадуть цій країні кораблі, більші за італійський авіаносець «Гарібальді», здатний нести 16 винищувачів «Гаррієр». За підтримки бойових літаків далекої дії, здатних дозаправлятися у повітрі

(ця здатність в офіційних описах пояснюється неймовірними «гуманітарними» цілями), і сучасного підводного флоту японські військовоморські сили – все ще скромні порівняно з американським військовим флотом – вже є технічно найпередовішими і наймогутнішим серед країн Азії.

Зрештою відповідь на питання про війну і мир на Далекому Сході великою мірою визначатиметься відносинами Китаю і Японії та стосунками цих країн зі Сполученими Штатами. Якби Сполучені Штати вивели свої війська з регіону, повторення сценарію європейської історії XX століття було б дуже ймовірним. Японії майже неминуче негайно розкрила б і прискорила своє переозброєння; Китай, імовірно, почав би стрімко нарощувати свої ядерні сили, які доти відігравали роль мінімального засобу стримування; Тайванська протока стала б місцем національного самоствердження китайців; Корея, найімовірніше, поклала б кровопролитний край своєму розділенню і після возз'єднання, можливо, стала б ядерною державою; а китайсько-індійсько-пакистанський ядерний трикутник міг би забезпечити ризиковане ядерне прикриття для відновлення бойових дій традиційними засобами. Тоді для вибуху вистачить одного сірника.

Однак протягом близько десяти наступних років найімовірніша схема розвитку регіону визначатиметься взаємодією таких фактів, як піднесення Китаю до статусу провідної регіональної держави, постійне, однак двозначне нарощування Японією військової сили і зусилля Америки контролювати зазначені вище процеси. Ці зусилля вимагатимуть стратегічної виваженості та справжнього розуміння сподівань як китайської, так і японської сторін. Китай входить у посткомуністичний період як держава дедалі більше націоналістична, тоді як Японія (все ще економіка номер два у світі) починає щораз сильніше непокоїтися ступенем своєї залежності у сфері безпеки від часом свавільної і переобтяженої Америки.

Китайський погляд на світ – і на роль у ньому самого Китаю – стає набагато прагматичнішим і неідеологічним, особливо після подій 11 вересня. Очевидно занепокоєні ризиком міжнародної ізоляції – при тому, що Росія ухвалила відверте рішення припинити загравання з ідеєю російсько-китайською коаліції, спрямованої проти американського «гегемонізму», – китайці відмовилися від шаленого засудження американської агресивності та від гучних обвинувачень Сполучених Штатів у планах війни проти Китайської Народної Республіки. Якщо ще в першій половині 2001 року подібні погляди все ще часто висловлювалися у китайських ЗМІ [7], то вже 2002-го чорнобіла картина глобальної конфронтації між поборниками миру і паліями війни поступилася місцем набагато витонченішим інтерпретаціям. Цілком показовою у цьому відношенні була виважена оцінка, подана 4 лютого 2002 року виданням «Цзефанцзюнь Бао», офіційним органом Головного політичного управління Народновизвольної армії (НВА) Китаю, яка містила такий висновок: «Головними рисами розвитку міжнародної обстановки на даний момент

і в найближчому майбутньому є: загальний мир з локальними війнами, загальний спокій з осередками локальної напруженості й загальна стабільність з локальними заворушеннями».

Як ідеться в документі далі, «проблеми міжнародної безпеки все більше диверсифікуються, традиційні й нетрадиційні чинники, що впливають на безпеку, переплітаються між собою, а шкода, що є результатом дії таких нетрадиційних проблем безпеки, як тероризм і торгівля наркотиками, стає дедалі більшою». Віддзеркалюючи погляди, зумовлені більше ідеологією, орган НВАК попереджає, що, незважаючи на подане вище, Сполучені Штати дедалі більше схильні надавати союзам, у яких вони беруть участь, насамперед НАТО і оборонному союзові з Японією, наступального характеру, що має викликати увагу і стурбованість Китаю. Немає потреби додавати, що саме альянс між Японією й Америкою викликає найбільшу занепокоєність пекінських стратегів.

Зрозумілим є те, що китайці звертають здорову увагу на потенційну могутність Японії. Не дивує також і те, що вони її навмисно перебільшують, оскільки в цьому знаходять вихід націоналістичні почуття народних мас, не ускладнюючи китайсько-американських відносин. Китайці усвідомлюють, що тривалий приплив прямих іноземних інвестицій і передових технологій до Китаю, а також доступ китайської продукції на один із найважливіших іноземних ринків залежать від неантагоністичних відносин зі Сполученими Штатами. І навпаки, приглушені і ретельно контрольовані ворожість і суперництво з Японією є не тільки історично природними, але й політично доцільними: це мобілізує національну єдність без надмірної шкоди у міжнародному плані.

Тому китайські ЗМІ постійно повторюють народу, а спеціалізовані видання НВАК повідомляють китайській еліті, що Японія знову стала великою військовою державою, а її військові потужності вже є значними і швидко збільшуються. Стверджується, що сила Японії становить дедалі більшу загрозу для безпеки Китаю і регіону в цілому, особливо з огляду на здобуття Японією передових засобів для ведення наступальних операцій. Крім того, войовничі заяви будь-якого японського політика зазвичай широко висвітлюються китайськими ЗМІ, які, крім того, ретельно фіксують кожну ознаку схильності Японії до порушень її формальних конституційних зобов'язань у військовому відношенні дотримуватися суто оборонних і точно визначених позицій.

Якщо вірити китайським політичним і військовим виданням, Японія – на додачу до своїх дуже сучасних військово-морських і військово-повітряних сил та другого місця у світі за обсягом оборонного бюджету – розвиває арсенал балістичних ракет, який вже якісно перевершує ракетний потенціал Франції та самого Китаю і є навіть порівнянним з американським. Стверджується, що розроблена наприкінці 90-х років японська ракета М5 являє собою удосконалений варіант найсучаснішої і наймогутнішої американської міжконтинентальної балістичної ракети МХ. Ще новіша модель, нібито призначена для космічних досліджень, Н2А, має радіус дії 5000 км, даючи Японії можливість, вразити звичайною

двотонною боеголовкою будь-яку ціль на території Китаю. Водночас відвертий інтерес Японії до співробітництва зі Сполученими Штатами у розробці оборонних системи на базі керованих ракет і придбання Японією найсучасніших есмінців протиповітряної оборони класу «Егіс» розглядаються як зумовлені намірами домогтися стратегічної переваги над Китаєм [8].

Висловлюються у Китаї і ще зловісніші погляди: Японія перебуває на межі того, щоб перетворитися на могутню ядерну державу. Доводиться це твердженнями, що Японія має групу висококваліфікованих учених, здатних виготовляти і швидко збирати («всього протягом одного тижня», згідно з одним китайським матеріалом) із готових частин атомні бомби; що Японія, маючи 44 атомні реактори, вже є третьою у світі за обсягами виробництва атомної енергії; що Японія за обсягами переробки ядерного палива – понад 800 тонн – посідає третє місце у світі, поступаючись тільки Америці (2100 тонн) і Франції (1200 тонн); і що планується значне зростання цих обсягів у наступні десять років, протягом яких Японія володітиме найбільшими у світі запасами плутонію, хоча навіть її сьогоднішніх запасів вже достатньо для виготовлення тисяч ядерних боеголовок. Кажучи коротко, Японія подається як «де-факто ядерна держава, що стоїть на порозі створення ядерної зброї» [9].

З огляду на зростання японського військового потенціалу найзагрозливішими китайці вважають два можливі варіанти розвитку подій. За першим сценарієм, Японія стає неконтрольованою (або тому, що домагається незалежності від Америки, або через раптовий вихід США з Далекого Сходу) і, спираючись на свій військово-морський та ядерний потенціал, починає вести відверто ворожу політику щодо Китаю і створює союз з Тайванем. Китайці вважають, що в такому разі Тайвань буде перетворено на новітній еквівалент держави Маньчжоуго, протекторат японського мілітаризму початку XX століття, створений у китайській Маньчжурії. І тоді може настати черга китайсько-японського військового конфлікту.

За другим сценарієм, зв'язки у сфері безпеки між США та Японією, Південною Кореєю і Тайванем – офіційно двосторонні, а у випадку Тайваню і переважно неофіційні – будуть перетворені Сполученими Штатами на союз відверто антикитайської спрямованості. Політичний статус Тайваню буде таким самим, як і в першому сценарії, навіть при тому, що Сполучені Штати можуть менше, ніж націоналістична Японія, сприяти формальному відокремленню Тайваню від Китаю. У будь-якому разі Китай опиниться в геополітичному оточенні, а Індія, імовірно, намагатиметься скористатися становищем і буде тиснути на Китай, вимагаючи повернення територій, за її твердженнями, насильно відірваних від неї у результаті прикордонного конфлікту початку 1960-х років.

Про те, що деякі політично впливові кола Тайваню з готовністю сприяли обидва такі варіанти розвитку подій, більш ніж прозоро натякнув тайванський президент Чень Шуйбянь, який на початку 2002 року закликав до спільної розробки протиракетних оборонних систем силами США,

Японії і Тайваню. Тайванські ЗМІ також зі схваленням цитували коментарі японських і тайванських військових експертів, які висловлювалися на підтримку «мовчазного союзу» між Японією і Тайванем, спрямованого на стримування Китаю. Як зауважив один із тайванських військових експертів, «найважливішим для Японії, ставлячись до Тайваню як до мовчазного союзника, є розглядати його як реального союзника» [10].

З огляду на вищеназвані ризики китайці дуже ретельно оцінюватимуть розвиток американо-японських зв'язків і їхній вплив на традиційну конкуренцію між Китаєм і Японією. Парадоксальним чином може виявитися, що – з поступовим зникненням комуністичної ідеології у Китаї і прагматичним усвідомленням ним своєї зацікавленості у порівняно стабільних відносинах зі Сполученими Штатами – зростання японського військового потенціалу насправді спонукатиме китайців більше цінувати тривалу залежність Японії від США. Тоді практичне значення справді стабільного американо-китайсько-японського зближення переважить колись притаманну китайцям схильність розглядати світ в ідеологічних чорнобілих категоріях.

Існують ознаки того, що така зміна вже відбувається. Останнім часом деякі китайські експерти публічно заявляють, що вміла і тонка політика Китаю, проведена з урахуванням особливостей американо-японських зв'язків, здатна досягти більшого, ніж просто дати змогу уберегтися від розвитку подій, окреслених вищенаведеними сценаріями. Така політика могла б сприяти утвердженню ширшого розуміння азійської ідентичності в самій Японії, що перешкоджало б постійному відчуженню Японії від Азії, за яким стоїть Америка. Китайці побоюються, що таке відчуження може виникнути внаслідок постійних зусиль Америки перетворити Японію з азійської країни на тихоокеанський еквівалент Сполученого Королівства: країну, що керувалася б власною окремою, острівною ідентичністю і слугувала б Америці привілейованим військовим партнером у Тихоокеанському регіоні – ключовим завданням якого була б допомога у стримуванні «китайської загрози». Натомість – для заохочення Японії до ототожнення свого майбутнього з Азією – один китайський фахівець із зовнішньої політики стверджував: «Найідеальнішим результатом поліпшення китайсько-японських відносин для Китаю є розвиток добрих, рівноправних і активних відносин між Китаєм, США та Японією» [11].

Для досягнення цієї мети Пекін докладає все більших зусиль, спрямованих на поліпшення відносин як зі Сполученими Штатами, так і з Японією, незважаючи на розбудову останньою своїх збройних сил. Важливий стратегічний урок, який впливає з такої зміни у китайській політиці, полягає ось у чому: поступове, ретельно виважене зростання ролі Японії у сфері безпеки насправді підвищує зацікавленість Китаю у підтриманні стабільного співробітництва зі Сполученими Штатами, у сприянні постійним американо-японським зв'язкам і збереженні балансу в китайсько-японо-американському трикутнику.

Проте для США помилковим був би висновок, що аналогічне значуще нарощування тайванських збройних сил мало б схожий позитивний ефект. Потужніша у військовому відношенні Японія, якщо тільки вона повністю не віддалиться від США, навряд чи використає свою військову могутність для прямого виклику життєво важливим інтересам Китаю. Випадок Тайваню інакший. Тут існує більша небезпека, що сепаратистські політичні сили Тайваню не втримаються від того, щоб скористатися значним зростанням його військового потенціалу як можливістю проголосити формальну незалежність від Китаю. У такому разі жоден китайський уряд, навіть найавторитарніший, не зможе залишитися пасивним, особливо з огляду на потужніший вплив націоналізму на свідомість китайського суспільства. Спалах народних почуттів міг би в такому випадку стати детонатором військового конфлікту між Китаєм і Америкою з подальшою дестабілізацією цілого регіону.

Крім тайванської проблеми, предметом значної стурбованості китайського керівництва у зовнішньополітичній сфері залишатиметься те, наскільки динамічним, політично мотивованим і міжнародно значущим буде зростання військового потенціалу Японії, – а також те, якою мірою таке нарощування стримуватиметься американо-японськими зв'язками. Тут є підстави для обережного оптимізму. Малоімовірно, що Сполучені Штати чи Японія вдадуться до стрімкої стратегічної переорієнтації. Епізодичні кампанії американських ЗМІ, у яких Китай зображається як наступна наддержава – суперник Америки і основне джерело загрози для неї, не привели до серйозного тиску з боку Конгресу чи громадськості з метою зміни позицій США у відносинах з Китаєм на більш антагоністичні. Немає і закликів до негайного переозброєння Японії, як це було щодо Західної Німеччини у небезпечній «холодній війні» у 1950-ті роки.

Самі японці виявляють високий ступінь розуміння стурбованості Китаю та, ймовірно, і надалі залишатимуться стриманими, навіть за умови постійного посилення свого військового потенціалу. Виглядає на те, що таке посилення диктується зрозумілим бажанням не опинитися цілковито беззахисними у разі несподіваної відмови США від виконання своїх зобов'язань, а не лише прагненням до отримання незалежного військового потенціалу. Підводячи підсумок, можна сказати, що метою Японії є забезпечення надійного запасного варіанта, а не плани раптового розриву союзу.

Насправді те, що демократичні цінності й потужні антимілітаристські переконання глибоко вкорінилися у свідомості японців, робить велику честь японському народу і його політичній еліті. Нинішні дебати в Японії щодо обсягів і геостратегічного значення військових програм країни та незмінна підтримка громадськістю суворих конституційних обмежень щодо дій японської армії за кордоном – все це свідчить про раціональне і відповідальне розуміння Японією своєї міжнародної ролі. Коротко кажучи, сьогодення Японія – справжня конституційна демократія – є добрим громадянином світу.

Звичайно, у Японії лунають голоси за рішучішу позицію на міжнародній арені, особливо гучними вони стали після 11 вересня. Але, за винятком крикливої меншості, що не має значного впливу на громадськість, основна маса тих, хто виступає за активнішу позицію Японії, наголошує переважно на обов'язкові своїй держави як другої економічної держави світу взяти на свої плечі частку відповідальності за глобальну безпеку. В цілому така позиція не пов'язана із закликами до цілковито незалежного військового статусу, що означало б повний розрив зі Сполученими Штатами. Може мати місце зростання схильності до відмови від пацифізму у міжнародній політиці, але це не означає прагнення замінити його націоналістичним мілітаризмом.

Типовими є погляди, висловлені після подій 11 вересня головою постійного комітету із зовнішньої політики і оборони верхньої палати японського парламенту. Він зазначив, що «просте пацифістське уявлення про те, що військова потужність являє собою зло, існувало в післявоєнній Японії як результат трагічного досвіду, пережитого країною у Другій світовій війні. Ця ідея стала перебільшуватися і розвинулася у так званий пацифізм однієї країни, і тут ми маємо критично переосмислити наші позиції». Він також додав, що «Японія має набути здатності відігравати свою роль у реагуванні на нові загрози нової епохи, епохи після закінчення холодної війни, як відповідальний член міжнародного співтовариства. Далі ми маємо створити систему захисту наших життів, нашого майна і нашої землі від традиційних загроз (таких, як збройний напад з боку інших країн)... І нарешті, нам слід скоригувати законодавство, щоб забезпечити нормальне функціонування японо-американського союзу, необхідного для підтримання загального військового балансу у Східній Азії» [12].

Ця і багато інших схожих заяв віддзеркалюють зростання громадської підтримки рішучішої ролі Японії на світовій арені. Очевидно, що Японія відходить від пасивної та пацифістської позиції і рухається у напрямку активнішого залучення у міжнародні справи, – це не тільки миротворчі операції, а й безпосередня участь японських військових у забезпеченні миру (як це відбувається в Іраку). Однак така позиція є дуже далекою від незалежної, націоналістичної і мілітаристської зовнішньої політики – все це може виникнути тільки в результаті далекосяжних загрозливих змін у військово-політичній ситуації навколо Японії.

На відміну від європейських держав напередодні 1914 року, ні Китай, ні Японія не вдаються до націоналістичної риторики щодо свого великодержавного майбутнього. На відміну від радянських керівників, які часто хвалилися, що Росія швидко покінчить зі Сполученими Штатами, китайці схильні наголошувати (справедливо) на своїй відносній відсталості й на тому, що на її подолання піде багато часу [13].

Японці, після короткочасного періоду «нервовості» в 1980-х роках, великою мірою зумовленого побоюваннями Америки щодо Японії як «наступної наддержави», так само скромні в оцінках своїх перспектив на майбутнє. Вони чудово усвідомлюють не тільки вразливість власної

країни у разі глобальних заворушень, а й те, наскільки загрозливими є для них тривалий застій в економіці та старіння населення.

Найважливіше, що китайці краще за будь-кого іншого знають, що їм бракує – і ще протягом певного часу бракуватиме – сил для серйозних військових провокацій. Будь-який військовий сценарій, який передбачає зіткнення зі Сполученими Штатами, був би для Китаю катастрофою. За бажання Сполучені Штати могли б блокувати Китай, таким чином повністю припинивши зовнішню торгівлю Китаю і постачання нафти в країну [14]. Та навіть і без цього, як вже наголошувалося, серйозний конфлікт у регіоні означав би ще один кошмар для Китаю: появу потужної у військовому плані й політично амбітної Японії, незалежної від США.

Набагато кращий курс для Китаю – ощадливо витратити свої сили, розвивати власну економіку, терпляче зміцнювати економічну залежність Тайваню від материка і виважено розвивати окрему азійську політичну ідентичність через розвиток азійської економічної спільноти, до якої з часом увійшла б і Японія. Політична зацікавленість Китаю у формуванні такої окремої спільноти, не пов'язаної з Америкою, очевидно, зростає. У ній, як очікують китайці, їхній політичний голос буде найпотужнішим – і Америці доведеться до нього прислухатися.

Китайці знають не тільки те, що для втілення таких перспектив необхідний мир на Далекому Сході. Вони також знають, що за умови миру Китай має шанси стати буквально світовою фабрикою – світовим центром виробничих інвестицій і головним світовим експортером готової промислової продукції. У цій сфері Китай вже витісняє з бізнесу деякі традиційні сектори промисловості високорозвинених країн – зокрема й Америки – і навіть країн-конкурентів Китаю, що швидко розвиваються, таких як Індія. Крім того, китайські компанії починають скуповувати збанкрутілі японські компанії в Південно-Східній Азії. Китайці розуміють, що років за двадцять кумулятивний ефект цієї тенденції може зробити Китай провідною торговою державою і політичним лідером Азії.

У будь-якому разі 2008 рік може слугувати певною віхою мінімального періоду обережних дій Китаю у зовнішній політиці. Олімпійські ігри 2008 року, які має приймати Пекін, надто важливі для самосприйняття Китаю і надто значущі з погляду соціально-економічного успіху для того, щоб Китай міг допустити якусь загрозу для їх проведення у результаті спровокованої ним самої кризи. Це стосується Тайванської протоки і Північної Кореї.

Крім того, китайська еліта усвідомлює, що всередині країни зростає політична й соціальна напруженість, здатна становити потенційну загрозу стабільності системи в цілому. Серед численних чинників, потенційно здатних викликати політичну і соціальну нестабільність, найважливішими є два: зростання рівня доступу китайської молоді до Інтернету і дедалі помітніші ознаки соціальної нерівності. Перший чинник підриває усталену монополію Комуністичної партії на інформацію. Близько 35 мільйонів китайців користуються Інтернетом; за даними досліджень,

це переважно молоді, відносно заможні освічені чоловіки – люди політично свідомі й потенційно політично активні. Вони схильні покладатися на Інтернет як на основне джерело інформації, і цю інформацію вони воліють діставати із закордонних джерел. Цікаво порівняти: тоді як тільки 4 % японських користувачів Інтернету відвідують неамериканські сайти, серед мешканців Китаю закордонні сайти відвідують 40 % користувачів [15].

По-друге, зростання соціальної нерівності, ймовірно, становитиме дедалі більшу проблему для ідеології режиму, яка формально ґрунтується на рівності. Навіть офіційний друкований орган Комуністичної партії відкрито визнає, що «розрив між багатими і бідними стає дедалі більшим, а невідповідності у розподілі – дедалі очевиднішими... Протиріччя і конфлікти стають щораз непримиримішими» [16]. Інші китайські дослідження зазначають, що соціальна нерівність вже досягла «небезпечного рівня» [17].

Отже, протягом щонайменше найближчого десятиліття, а можливо, і довше, малоімовірно, щоб Китай вважав себе готовим кинути серйозний політичний виклик існуючій міжнародній ієрархії. Це дає Америці час для того, щоб підштовхнути Східну Азію до її власного варіанта європейського успіху після 1950 року і відвернути її від повторення європейської катастрофи, яка почалася 1914 року. Сполучені Штати мають близько десяти років, щоб перетворити нову неформальну політичну рівновагу між ними самими, Японією і Китаєм на структурованіші відносини у сфері безпеки, здатні витримати різноманітні тиски і суперництво, притаманні сьогоднішній вже політично свідомій, проте ще недостатньо розвинутій інституційно Східній Азії. Але потрібні структури і домовленості щодо співробітництва самі собою не постануть. Тільки Сполучені Штати здатні уможливити їх виникнення і спонукати інших – включно з Південною Кореєю, яка динамічно розвивається, – приєднатися до них.

Хоч як парадоксально, проте для того, щоб така тристороння рівновага була стійкою, необхідно, щоб Японія проявляла більшу політичну активність. Поступово Японії доведеться взяти на себе увесь спектр відповідальності у сфері міжнародної безпеки, а це передбачає і більші військові можливості. Японському пацифізму не обов'язково набувати форми невизначеного самоусунення від проблем, які має вирішувати провідна регіональна держава. У тривалішій перспективі для миру на Далекому Сході необхідна Японія, яка – не загрожуючи Китаю – не відчувала б себе ні вразливою перед силою Китаю, ні приниженою через залежність від Америки. Японія як потужний у військовому плані союзник Америки в Тихоокеанському регіоні, а не як американський військово-політичний протекторат, сприятиме зростанню зацікавленості Китаю в мирі у Східній Азії, разом з тим зменшуючи його можливості для використання паназійських настроїв для спрямування японського націоналізму в антиамериканському напрямку.

Таким чином, Сполученим Штатам слід заохочувати обережну і стабільну розбудову японських збройних сил – тісно пов'язаних зі збройними силами США у високотехнологічному вимірі, зосереджених переважно на військово-повітряному й морському потенціалі, а не на великій сухопутній армії. Японію також слід підштовхувати до створення і розвитку елітних ударних підрозділів спеціального призначення та до використання їх у безпосередніх акціях з метою забезпечення миру у світі. Цю миротворчу діяльність слід інтерпретувати як таку, що відповідає конституційним принципам Японії, які обмежують її військову роль самообо-роною.

Водночас – на доповнення до активізації епізодичних, доволі обмежених і головним чином неформальних тристоронніх дискусій між США, Японією і Китаєм щодо безпеки – ці три країни мають організувати офіційний процес регулярних тристоронніх консультацій із військових питань. Якби сторона мала тут можливість вільно висловлювати свої побоювання і запитувати інших про їхні стратегічні погляди, то такий процес поклав би початок створенню необхідного мінімуму взаємної довіри. З часом цей процес можна було б розширити до вирішення загальніших проблем регіональної безпеки і включити в нього також інші азійські країни.

Наприклад, питання безпеки на Корейському півострові могло б передбачати з часом залучення до консультацій військових з Південної і Північної Кореї. Поступово й інші азійські країни могли б приєднатися до ширшого діалогу з більшим ступенем формалізації. Проблема відверто зухвалого ядерного виклику Північної Кореї може бути вирішена мирно через багатостороннє співробітництво, у якому мають брати участь усі сусідні країни. Якщо такої спільної регіональної реакції на проблему не буде, то два інші варіанти майже однаково непривабливі: фактичне потурання Північній Кореї з боку США посилить прагнення японців у сфері безпеки покладатися на власні сили, а одностороння військова реакція Америки, яку відсунула в часі іракська операція США, може втягнути у війну весь регіон.

Не слід недооцінювати такий ускладнювальний чинник, як піднесення корейського націоналізму. Протягом кількох десятиліть цей націоналізм стримувався розділеністю Кореї між двома ворожими блоками. Націоналізм у Південній Кореї природним чином визначався у проамериканських термінах, що, втім, не заважало його різко антияпонському спрямуванню. Але кінець холодної війни і поява нового покоління корейців, для яких війна 1950 року між Північчю і Півднем є вже далеким минулим, посприяли посиленню відчуття корейцями своєї окремої національної ідентичності. Багато хто вважає, що Америка є не так захисницею, як державою, зацікавленою у збереженні розділеності країни. Хоча такі погляди поки що не стали поглядами більшості, їх поява свідчить, що військова присутність США у Південній Кореї стає предметом дедалі більших сумнівів.

Тим часом ядерний виклик з боку Північної Кореї перетворився на вирішальну перевірку можливостей ефективного регіонального співробітництва у Північно-Східній Азії. Невдача Сполучених Штатів у забезпеченні прогресу в цьому співробітництві означатиме поступове посилення напруженості в регіоні, не кажучи вже про подальше розповсюдження ядерної зброї. Очевидно, наскільки важливим є це питання. Нездатність упоратися з цією проблемою може підірвати позиції Америки у Північно-Східній Азії, тоді як успіх у забезпеченні єдиної позиції Китаю, Японії і Росії у цьому питанні створив би прецедент ширшого співробітництва у сфері безпеки, актуальний не тільки для сусідів Північної Кореї.

З часом регіональне співробітництво у Північно-Східній Азії могло б привести до трансформації Організації з безпеки і співробітництва у Європі (ОБСЄ) у міжнародний орган, що охоплює всю Євразію. Незважаючи на обмеженість своїх повноважень, сучасна ОБСЄ відіграла корисну роль у моніторингу виконання кількох миротворчих заходів, здійснення яких розпочалося у відповідь на етнічні конфлікти в Європі після закінчення холодної війни. Розширення географічних масштабів ОБСЄ створило б загальноевразійський форум з питань безпеки, який займався б вирішенням таких нових проблем, як міжнародний тероризм і поширення зброї масового знищення.

У набагато віддаленішій перспективі це могло б привести до створення трансконтинентальної євразійської системи безпеки. З розширенням НАТО, особливо якщо до організації у тій чи тій формі долучиться Росія, можуть скластися умови для створення транс'євразійської системи колективної безпеки, яка також охоплювала б Китай і Японію. Хоча такому форуму неминуче бракуватиме згуртованості НАТО, він може перетворитися на центральний орган забезпечення миру в Євразії. До складу його провідних членів поступово можуть входити й інші держави, такі як Індія. Ще протягом тривалого часу необхідними залишатимуться союзи Америки з Японією і Південною Кореєю, але цей факт дедалі більше визнають і Китай, і Росія.

Продуктивним також було б трансформувати щорічні саміти «великої вісімки» у політико-економічний консультативний процес, який точніше віддзеркалював би нові глобальні реалії. Початково саміт «великої сімки» мав на меті надання главам провідних і найбільш економічно потужних світових демократій можливості радитися одне з одним. Включення Росії (і, таким чином, перехід до «великої вісімки») було зумовлено політичним прагненням дати обтяженій проблемами пострадянській Росії – хоча вона не є ні справжньою демократією, ні провідною економічною державою – відчуття власного статусу і належності до провідних держав світу. З огляду на цей прецедент продовження виключення Китаю і Індії не має сенсу, а із залученням цих двох країн нова «велика десятка» стала б важливим механізмом економічних і політичних консультацій у масштабах всієї Євразії.

У контексті поступового розширення співробітництва і зміцнення інституцій, що його забезпечують, імовірним є поліпшення перспектив конструктивного вирішення і тайванського, і корейського питань. Тільки справді звільнений від комуністичного минулого Китай (який принаймні фактично, якщо не формально розірвав з ідеологічним корінням) здатний зробити возз'єднання привабливим для Тайваню. Але зі швидким розвитком економічних зв'язків між островом і материком, з внутрішніми змінами у Китаї і його поступовим залученням у широку трансконтинентальну систему безпеки ставатиме імовірнішим возз'єднання на основі якоїсь нової формули. Аналогічно Корея возз'єднається лише тоді, коли її возз'єднання вважатиме вигідним для себе Китай, і, у зв'язку з цим, коли він перестане вбачати у Сполучених Штатах таї Японії потенційну загрозу.

Таким чином, на Далекому Сході перед Сполученими Штатами стоять дуже серйозні проблеми, які вимагають від них постійної стратегічної участі. Незважаючи на це, поступова інтеграція Далекого Сходу в ширшу євразійську систему безпеки з часом поліпшить перспективи того, що і знайомі, і нові загрози для Східної Азії можна буде ефективно подолати.

Реванш Євразії?

Цей обнадійливий сценарій базується на припущенні, що трансатлантична і транстихоокеанська стратегії Америки й далі формуватимуться на виваженому визначенні і форми, і змісту глобального лідерства Америки. Якщо становище зміниться, не можна буде виключати небезпеки того, що Америка зіштовхнеться з невдоволенням країн цілого континенту її лідерством у світі і, таким чином, втратить своє стратегічне верховенство в Євразії.

Протягом останніх 60 років Америка відігравала таку важливу роль у світових справах, що сьогодні майже неможливо, щоб як європейські, так і азійські держави припускали якісь міжнародні домовленості без тієї чи тієї політичної участі Америки. Для Європи таке становище було закріплене НАТО; протягом наступних років воно, ймовірно, спиратиметься на взаємопов'язані сфери відповідальності НАТО й нові військові можливості ЄС, які поступово розвиватимуться. На Далекому Сході військові зв'язки Америки з Японією, Південною Кореєю, а також неофіційні взаємини з Тайванем зробили безпеку цих трьох держав невіддільною від безпеки Америки. Навіть сам Китай, який десятиліттями критикував військову присутність Америки в Азії, в останні роки почав визнавати, що (за словами одного з китайських посадовців) «цілі політики Китаю і Сполучених Штатів стосовно підтримання стабільності в Азії загалом збігаються» [18].

Та становище може погіршитися, якщо Європа й Азія піддадуться популістському антиамериканському пориву, котрий визначає себе як

пан'європеїзм на Заході й паназійство на Сході. Кожен із цих рухів має своїх попередників, хоча досі жоден із них ще не завоював сердець і умів більшості населення Європи чи Азії. Обидва вони являють собою форми нового наднаціонального регіоналізму. У Європі пан'європейський рух став помітним після катастрофи Першої світової війни, але він виявився неспроможним подолати настроїв національної виключності європейських народів. У роки Другої світової війни Гітлер, особливо під час нападу на Радянський Союз, намагався завербувати собі в союзники профашистські настроєні французів, бельгійців, голландців і норвежців в ім'я захисту «спільної Європи» від більшовицьких орд. Успіх був мінімальним. На Далекому Сході японські мілітаристи пропагували «Велику південно-азійську сферу спільного процвітання», експлуатуючи паназійські гасла з метою завоювання підтримки антиколоніально налаштованих китайців, тайців, яванців, бірманців та індійців. Однак і тут ці намагання виявилися марними, хоча вони і зробили свій незначний внесок у піднесення антиколоніальних настроїв.

Не можна повністю відкидати можливості – хай зараз і віддаленої – антиамериканської реакції під європейською й азійською масками. Це може статися, якщо пан'європеїзм і паназійство стануть об'єднавчими гаслами для тих, хто вважає Америку спільним ворогом. Тоді антиамериканізм свідомо визначатиметься в термінах регіонального націоналізму, а спільною платформою служитиме прагнення скоротити чи навіть взагалі усунути американську присутність у західних та східних країнах Євразії.

У Європі лідером пан'європеїзму може стати франко-німецький альянс – своєрідне відродження держави Карла Великого, – який самовизначається і політично надихається невдоволенням американською гегемонією в цілому і її роллю на Близькому Сході зокрема. У такій формі можуть поєднатися політичне, стратегічне і культурне роздратування Америкою у великій боротьбі за самостійну «Велику Європу». Перші ознаки такого екстремізму з'явилися у гучних європейських протестах проти війни Сполучених Штатів в Іраку 2003 року [19].

На Далекому Сході, мірою того, як ідеологія занепадає, а націоналізм посилюється, Китай починає перевизначати себе з «революційної держави» у майбутнього лідера Азії. Китай вже домінує в торгівлі більшості держав Південно-Східної Азії; його економічна і політична присутність стає дедалі відчутнішою у раніше підконтрольній Росії Центральній Азії. Китайські офіційні особи говорять про зростання ролі Азії і пов'язують майбутнє Азії із майбутнім Китаю. Новий голова КНР Ху Цзіньтао, що обійняв цю посаду в березні 2003 року, перебуваючи у травні 2002 року з візитом у Малайзії як заступник голови КНР, проголосив, що «Азія не може досягти процвітання без Китаю. Історія вже довела і далі доводитиме, що Китай є активною рушійною силою азійського розвитку». Згадування про місію Китаю в Азії – з наголошуванням на особливості ролі Китаю – все частіше звучать у китайських зовнішньополітичних заявах.

Можливо, самостійний азійський політичний курс вже проявляється у поступовій інституціалізації суто азійського регіонального співробітництва. Китай, Японія і Південна Корея щороку проводять окремі тристоронні зустрічі на вищому рівні; існує тенденція до формування азійського економічного блоку; обговорюються перспективи співробітництва у сфері безпеки на азійській регіональній основі. Деякі азійські лідери не роблять таємниці з того, що все це спрямовано на звільнення з-під американського домінування. Цілком відверто висловлюють свої плани китайці. «...створення організації співробітництва у східноазійському регіоні стало однією з довгострокових стратегічних цілей Китаю... Китай вже усвідомлює, що інтеграція регіону передбачає не тільки соціальну та економічну інтеграцію, але й політичну інтеграцію, а також інтеграцію у сфері безпеки. Водночас він також усвідомлює, що для того, щоб завоювати довіру периферійних держав і відігравати у регіоні роль, гідну великої нації, потрібно в усіх відношеннях злитися з регіональним суспільством і разом з іншими країнами визначати єдиний план гри і діяти згідно з ним» [20].

Цю тенденцію помітили японські спостерігачі. Деякі з них багатозначно пишуть, що китайські зусилля спрямовано на створення «Великої китайської економічної сфери». Також вони попереджають, що «існує небезпека виникнення в Азії зони Великого Китаю, а це, у свою чергу, може привести до регіоналізму, що виключає присутність і вплив інших держав» [21]. Крім того, японські дискусії щодо зовнішньополітичних проблем вказують на те, що японців дедалі більше турбує можливість ослаблення механізмів безпеки, які діють на Далекому Сході, і перспектива, що Японії потрібно буде робити фундаментальний вибір. Як вже зазначалося, найімовірнішою реакцією Японії на серйозний удар по східноазійській метастабільності – наприклад, на невдачу Америки в ефективному вирішенні північно-корейської проблеми в рамках регіонального підходу, – може бути різкий односторонній поворот до ремілітаризації. Саме по собі це підсилює схильність Китаю відкрито виступати в ролі лідера виключного континентального азійства.

Чинником критичної невизначеності виступає мінливість японського і корейського націоналізму. Обидві держави пережили періоди занепаду і піднесення в контексті залежності від Америки після Другої світової війни. Ця залежність знайшла раціональне пояснення як історична і стратегічна необхідність. Та якщо такий погляд поступиться місцем невдоволенню, радикальний націоналізм в обох країнах може набути антиамериканського забарвлення і спричинити до створення регіональної азійської ідентичності, що самовизначається через прагнення до незалежності від американської гегемонії. Такий потенціал існує в обох країнах, і певні несподівані руйнівні зміни можуть спрямувати розвиток подій саме в цьому напрямку [22].

Виникнення антиамериканських пан'європеїзму і паназійства, особливо в умовах односторонніх дій США, може перешкодити ство-

ренню необхідної системи глобальної безпеки. Навіть не ставши домінуючими, вони здатні повернути назад процес глобального будівництва останніх кількох десятиліть. А посівши панівне місце, вони можуть витиснути Америку з Євразії. Усвідомлення цієї небезпеки має спонукати США до подальших зусиль у поглибленні й розширенні стратегічних зв'язків з життєво важливими західними і східними регіонами Євразії.

ПРИМІТКИ

1. Насправді розрив у військовому потенціалі Сполучених Штатів і Європейського Союзу збільшується. Системний порівняльний аналіз витрат США і країн Західної Європи на військові дослідницькі й дослідно-конструкторські роботи, виконаний на початку 2003 року Міністерством оборони Франції, показує, що Європі загрожує «справжнє технологічне роззброєння»: сукупні оборонні витрати європейських країн становили лише 40 % американських 1980 року, 30 % 1990 року і менш як 23 % 2000 року. Див.: Jacques Isnard, "Europe Threatened by Technological Disarmament", *Le Monde*, April 15, 2003.
2. Bertrand Le Gendre, "Tomorrow's Europe Seeks a Past", *Le Monde*, November 23, 2002.
3. На початку 2001 року тодішній голова ЄС і прем'єр-міністр Швеції Горан Перссон усупереч моді беззастережно відкинув навіть можливість членства Росії в Євросоюзі у майбутньому. Він різко заявив, що «Росія – не європейська країна, це – континентальна країна, яка охоплює великі частини Європи, як і Азії... Я можу уявити, що колись ми матимемо дуже масштабне економічне співробітництво з Росією, тому що обидві сторони цього потребують... Але для прийняття Росії потрібно було б змінити фундаментальні принципи ЄС». Див.: Laurent Zecchini, "Relations with Russia Extremely Important", *Le Monde*, March 23, 2001.
4. Якщо провести пряму лінію від Каспію до Сахаліну, то вона розділить територію Євразії на дуже малонаселені Сибір і російський Далекий Схід, де мешкає 30–35 мільйонів осіб, та дуже щільно населений район відразу на південь від неї, де мешкають близько 3 мільярдів китайців, індійців та мусульман.
5. Theo Sommer, "Drafting a Route for the Diplomacy of the Berlin Republic", *Die Zeit*, March 1, 2001.
6. За словами одного французького оглядача, «головною слабкістю зовнішньої політики "п'ятнадцяти" є насамперед безхребетність... Чого бракує "п'ятнадцятьом"? Відповідь очевидна: політичного проекту і спільного бачення» Laurent Zecchini, "The HungUps of 'Europe as a Power'", *Le Monde*, April 20, 2001. Такі нарікання набули значного поширення в Європі після подій 11 вересня, що підкреслює контраст між односторонніми пріоритетами Америки і браком у європейців стратегічної мети навіть щодо Близького Сходу, регіону – безпосереднього сусіда Європи.
7. У типовому різкому осуді Сполучених Штатів в офіційному органі Центрального комітету Комуністичної партії Китаю газеті «Женьмінь жибао»

20 квітня 2001 р. стверджувалося, що «війська США постійно створюють проблеми по всьому світу, становлячи величезну загрозу миру і глобальній стабільності», наспівуючи свої «бандитські пісеньки». Дуже промовистою щодо змін у Китаї є дискусія стосовно американської політики, вміщена в тому самому офіційному органі майже рік потому, 23 березня 2002 року. Коли один з авторів висунув аргумент, що Америка використовує війну з тероризмом для збереження власної глобальної першості, інший різко відповів йому, заявивши, що провідна американська «тенденція спрямована на взаємне співробітництво і довіру» у відносинах між США і КНР. Ще одним прикладом тверезої оцінки взаємин між США і КНР є матеріал під заголовком «П'ять великих розбіжностей між Китаєм і Сполученими Штатами вимагають належної уваги», опублікована 21 лютого 2002 року в гонконзькій щоденній газеті «Веньвей бао», яка належить КНР.

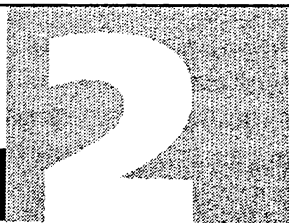
8. Слід наголосити, що Японія зважилася на розгортання дворівневої системи протиракетної оборони, до складу якої входять ракети-перехоплювачі морського (SM3) і наземного базування (PAC3) і для якої необхідно щонайменше вісім есмінців класу «Егіс». Вартість системи може становити від 500 млрд до понад 1 трлн ієн (приблизно від 4,2 до 8,4 млрд доларів). Див. редакційний матеріал "Japan Firms Up Policy to Deploy Missile Defence by Fiscal 2006", *Sankei Shimbun*, June 23, 2003.
9. З-поміж численних прикладів аргументації на користь вищенаведеного можна назвати матеріал про японські ракетні технології у газеті «Цзефанцзюнь бао» від 12 лютого 1999 року; статтю в «Женьмінь жибао» від 11 грудня 2000 року, присвячену загальним розмірам японського оборонного відомства і його бюджету; статтю від 17 червня 2002 року у тижневику «Ляован» (видається офіційним китайським агентством новин і висвітлює широке коло тем), у якій головна увага приділялася ядерній проблемі.
10. Див.: Monique Chu, "Taiwan and Japan 'Silent Allies'", *Taipei Times*, July 24, 2001.
11. Див.: Pang Zhongying, "A Discussion on the U.S. Factor in SinoJapanese Relations (Part 2)", Rentmin Wang [інтернетвидання ЦК КПК], April 23, 2002.
12. Кейзо Такемі (цит. за: *Sankei Shimbun*, December 27, 2001). Конференція представників японського приватного бізнесу рекомендувала – великою мірою співзвучно із заявою Такемі – створити при кабінеті міністрів «Національну стратегічну раду» з метою допомоги у розробці планів ефективнішого реагування Японії на надзвичайні ситуації у світі і паралельно організувати «Японо-американську стратегічну конференцію» з офіційних осіб і провідних представників приватного сектору «з метою розширення японо-американських союзницьких відносин» (див. редакційний матеріал у газеті *Sankei Shimbun*, March 10, 2002). Опитування громадської думки в Японії також вказують на те, що, незважаючи на підтримку внесення деяких змін у конституцію Японії, переважна більшість опитаних (навіть серед тих, хто підтримує деякі зміни), як і раніше, виступають за незмінність 9-ї статті, яка не дає Японії права брати участь у війнах.

13. У дослідженні Китайської академії наук, опублікованому у березні 2001 року, робиться висновок, що до 2050 року Китай стане лише «середньорозвинутою» країною.
14. Починаючи з 1993 року Китай імпортує дедалі більше нафти; сьогоднішні 20 % імпорту до 2010 року, ймовірно, зростуть до понад 40 %, обсяг китайського імпорту нафти переважає японський. Див.: "The Situation Facing China's Petroleum Security", *Ta Kung Pao*, November 10, 2000. Пов'язане з цим відчуття небезпеки привело до розгляду Китаєм планів створення потужної системи стратегічних запасів нафти. Див.: "Invest \$100 Billion in Building Strategic Oil System", *Ta Kung Pao*, November 13, 2000.
15. Див. матеріали у: *South China Morning Post*, July, 27, 2001 та July, 8, 2002. Звичайно, це може зумовлюватися лише браком китайських сайтів або браком китайських сайтів якогось певного різновиду, таких як новинні ресурси, порівнянних з японськими та інтернет-сайтами інших країн.
16. Див. розлогий матеріал «Політичне питання, що заслуговує на серйозне вивчення», *Женьмінь жибао*, 31 травня 2001 року.
17. Див. огляд китайських досліджень у *South China Morning Post*, June, 20, 2001 та January 7, 2002. За коефіцієнтом Джині (міжнародний показник нерівності доходів від 0 до 1.0, чим більше значення, тим більша нерівність), рівень 0,4 є небезпечним; на 2002 рік нерівність між міськими і сільськими жителями досягла в Китаї показника 0,59, який становить загрозу соціальній стабільності. Для порівняння: 2002 року цей показник у Бразилії становив 0,607. Зміна цього показника за останні два десятиліття може пов'язуватися із невдоволенням людей раптовою появою небагатьох заможних у суспільстві з егалітарною ідеологією – особливо за умови загальної поінформованості про поширеність корупції.
18. Fu Jing, "China and Asia in a New Period", *Ta Kung Pao*, January 11, 2003. Авторка, директор департаменту у справах Азії Міністерства закордонних справ КНР, також відзначає, що «присутність США в цьому регіоні є об'єктивною історично зумовленою реальністю».
19. «Протягом кількох тижнів європейська громадськість уголос висловлює свої почуття... Проте громадськість говорить не однією мовою. Вона говорить іспанською, французькою, італійською, англійською, німецькою, польською... переважна більшість доходить одного висновку: іракська війна, що ведеться і спрямовується Сполученими Штатами, є незаконною і небезпечною... Можливо, через 10 чи 20 років згадуватимуть, що саме навесні 2003 року на вулицях і площах Європи була написана преамбула Європейської конституції». Див. редакційний матеріал: "So Students, Come Rally", *Sueddeutsche Zeitung*, March 26, 2003.
20. Zhang Xizhen, Zhuang Jin, "Another Great Move in China's Diplomacy (Specialist Evaluation)", *Renmin Ribao*, October 9, 2003.
21. Див. редакційний матеріал "ASEANPlusThree; Need to Guard against China's Leading Role", *Sankei Shinbun*, November 5, 2002. Далі матеріал містив заклик, щоб Японія «співпрацювала з країнами за межами регіону... з метою недопущення азійського регіоналізму під проводом

Китаю». Див. також редакційний матеріал "Year to Exercise Major Option – Abandon 'Inactivism'", *Sankei Shimbun*, January 1, 2003.

22. Хоча це явище досі стосується лише меншості, в обох країнах наявне посилення почуття спорідненості з іншими країнами Азії і певна занепокоєність нинішнім статусом відповідних країн. У Південній Кореї ці нові настрої проявляються у відвертішому утвердженні загальнокорейської ідентичності; у Японії – через наголошування на необхідності більше спиратися на власні сили і відіграти активнішу роль в Азії. За даними соціологічних опитувань, що проводилися урядом 2001 року і газетою "Асахі" на початку 2002 року, значна більшість японців вважають, що Японія має надавати економічну допомогу переважно іншим азійським країнам. Пізніші регіональні опитування свідчать про перевагу, яку японці, мешканці Південної Кореї і китайці, віддають посиленню регіонального співробітництва. Наприклад, інтернет-опитування 56 «нових азійських лідерів» (за визначенням Світового економічного форуму) свідчить, що більш як половина з них вважають бажаним подальший розвиток економічного співробітництва в Азії, а майже дві третини вважають формули ASEAN+3 (Китай, Японія, Корея) або ASEAN+4 (Китай, Японія, Корея, Індія) найкращими моделями інтеграції. Див.: So Chiyon, "Korea to Become Research Base for Asia", *The Korea Times*, June 21, 2003.

Частина

Американська гегемонія
і загальне благо

Роль Америки у світі визначається двома фундаментальними сьогочасними реаліями: безпрецедентними масштабами американської глобальної сили і безпрецедентною глобальною взаємозалежністю. Перша вказує на монополярність у міжнародних відносинах, при тому що американська гегемонія – чи то гучно проголошувана, чи здійснювана приховано – сьогодні є реальністю, відчутною в усьому світі. Друга підтверджує те, що універсальний (хоча, можливо, і не завжди добровільний) процес «глобалізації» поступово позбавляє національні держави їхнього священного суверенітету. Поєднання цих двох моментів приводить до далекосяжних трансформацій міжнародних відносин, викликаючи не лише відмирання традиційної дипломатії, а й – що важливіше – народження неформальної глобальної спільноти.

Ці трансформації знаходять своє символічне і наочне вираження у появі фактично першої в історії світової столиці. Проте ця столиця не Нью-Йорк, місце періодичних зустрічей всіх національних держав. Нью-Йорк міг би стати цією столицею, якби новий світовий порядок виник на засадах всеосяжного співробітництва національних держав, що спирається на правову фікцію рівного суверенітету. Але цей світовий порядок так і не склався, і насправді саме це поняття стало анахронізмом в умовах транснаціональної глобалізації і унікального для світової історії масштабу суверенної американської сили.

І все ж таки світова столиця з'явилася – але не між Гудзоном та Іст-Рівер, а на берегах Потомака. Вашингтон – ось перша глобальна політична столиця у світовій історії. Ні Рим, ні давній Пекін – столиці регіональних імперій – ні вікторіанський Лондон (можливо, за винятком міжнародних банківських операцій) ніколи навіть не наближалися до того рівня глобальної влади і вирішення справ усього світу, який сьогодні знаходиться у кількох кварталах центральної частини Вашингтона. Рішення, що ухвалюються в межах відносно невеликих трикутників, що частково перекривають один одного, переносять американську владу на весь світ і значною мірою визначають розвиток глобалізації. Лінія,

проведена від Білого дому до монументальної будівлі Капітолію, далі до схожого на фортецю Пентагону і назад до Білому дому, окреслює трикутник сили. Інша лінія, від Білого дому до Світового банку, що знаходиться лише за кілька кварталів, звідти до Державного департаменту і назад до Білому дому (сюди також потрапляють Міжнародний валютний фонд і Організація американських держав), позначає трикутник глобального впливу. Разом ці два трикутники вказують на ступінь, до якого традиційні «закордонні справи» стали справами всередині периметра кільцевої дороги Вашингтона.

Сьогодні подією першорядної ваги у зовнішній політиці більшості держав є візит глави цієї держави до Вашингтона. Ці візити висвітлюються ЗМІ відповідних країн як історичні, а про кожен крок під час візиту посадовця розповідається якнай докладніше. Іноземний посол вважає найвищим досягненням всієї кар'єри, якщо йому вдається влаштувати півгодинну зустріч свого президента із президентом США. Проте найчастіше доводиться задовольнятися п'ятихвилинною зустріччю для фото на пам'ять в Овальному кабінеті, про яку потім можна повідомити у ЗМІ (без зазначення реальної тривалості) як про історичну подію [1]. Таким чином, оскільки в середньому світову столицю відвідує один іноземний лідер на тиждень, більшість візитів взагалі ігнорується американськими загальнодержавними і місцевими вашингтонськими ЗМІ.

Одному видатному італійському другові Америки вдалося передати сутність цього явища, навівши уривок з чудового роману «Спогади Адріана» франко-бельгійської письменниці Маргерит Юрсенар, у якому римський імператор на схилі років згадує про подорож до Греції в юності:

«Серед сповненого наук життя в Афінах, де залишалося місце і для задоволень, я шкодував не за самим Римом, а за атмосферою, що там панує, у якій постійно вирішуються світові справи, де чутний шум привідних ременів і шестерень машини державної влади... Порівняно з цим світом активних дій мила серцю грецька провінція, здавалося мені, дрімає в легкому серпанку ідей, де зміни були рідкістю, а політична пасивність греків здавалася якоюсь рабською формою самозречення».

Італійський спостерігач додає: «Ці слова постійно зринали в пам'яті частих гостей Вашингтона, схожих на автора цієї статті, європейця з Риму» [2].

Відзначити сказане вище – не значить упиватися пихою американської влади. Зауваження це зроблене для того, щоб визнати центральну роль Америки у світових справах і зосередження у Вашингтоні глобальних інституцій, що віддзеркалює історичний зв'язок між глобальною могутністю США і глобальною взаємозалежністю в епоху миттєвих комунікацій. Традиційна дипломатія «надзвичайних і повноважних послів», докладно проінструкованих своїми міністрами закордонних справ (які часто покладалися на елегантних аристократів, вишколених в іноземних мовах), поступилася місцем глобальному інтерактивному процесу, центр якого знаходиться головним чином у Вашингтоні. Прямі телефонні розмови між главами держав і міністрами закордонних справ за допомогою

синхронних перекладачів стали повсякденним явищем. Дедалі звичайнішими стають відеоконференції. Прямий офіційний діалог із широким колом американських і міжнародних установ, розташованих у світовій столиці, став звичною справою для вищих іноземних чиновників з усього світу.

Ця нова реальність також відображається у зміцненні особистих зв'язків іноземних політичних діячів і провідних бізнесменів з Америкою. Багато з них навчалися в американських університетах. Навчання у провідному американському університеті останнім часом стало майже необхідним для представників еліти навіть у таких країнах, як Франція, що мають давні інтелектуальні традиції і сильне почуття національної гідності. Поширення цієї практики на такі донедавна ізольовані суспільства, як Росія і Китай, – лише питання часу. Це явище є навіть ще поширенішим серед міжнародної ділової еліти і керівництва глобальних фінансових інституцій, розташованих у США. Зібрання таких престижних організацій, як Тристороння комісія (збори еліт неурядових організацій Північної Америки, Східної Азії і Європи), дедалі більше нагадують зустрічі випускників коледжів.

Супутнім, але ще поширенішим явищем є поява своєрідної глобальної еліти із глобалістськими поглядами і транснаціональною лояльністю. Ця нова глобальна еліта, що вільно говорить англійською мовою (зазвичай у американському варіанті) і користується цією мовою у своїх справах, характеризується високою мобільністю, космополітичним способом життя і переважною відданістю своєму місцю роботи – це, як правило, якась транснаціональна компанія чи фінансова корпорація. Звичайним явищем у наш час є те, що високі посади в таких корпораціях обіймають представники інших країн, близько 20 % найбільших європейських компаній очолюють особи, які раніше вважалися б іноземцями. Щорічні зустрічі Всесвітнього економічного форуму стали фактично партійними з'їздами нової глобальної еліти: провідні політики, фінансові магнати, великі комерсанти, власники ЗМІ, знамениті вчені і навіть рок-зірки. Ця еліта дедалі більше демонструє власне розуміння інтересів, дружніх стосунків та ідентичності [3].

Ця еліта сприяє появі глобальної спільноти, інтереси якої полягають у стабільності, процвітанні та, можливо, зрештою – у демократії. Її зосередженість на Америці є неявним визнанням того, що навіть глобальна спільнота потребує центру ідей і інтересів, фокусної точки кристалізації певних форм консенсусу, джерела наступної ініціативи й розуміння певного напрямку дії. Навіть якщо все це формально не надає Вашингтону особливого статусу світової столиці, зосередження уваги на Америці є визнанням подвійної реальності нашого часу: могутності однієї держави і транснаціональної глобалізації.

Однак це безпрецедентне поєднання включає в себе два критично важливих, можливо, навіть взаємовиключних протиріччя: по-перше, між динамікою глобалізації і зацікавленістю США у збереженні власного суверенітету та, по-друге, між демократичними традиціями Америки й

обов'язками, які накладає сила. Америка пропагує позитивні результати глобалізації для світової спільноти, але сама виконує ці правила лише тоді, коли це їй вигідно. Вона рідко визнає, що глобалізація розширює і зміцнює її власні національні переваги – навіть незважаючи на те, що глобалізація породжує потенційно небезпечне невдоволення у світі. Схожим чином американська глобальна могутність діє проти американської демократії як усередині країни, так і проти її поширення у світі. Внутрішня американська демократія ускладнює реалізацію національної могутності за межами країни, і навпаки – глобальна могутність Америки може стати загрозою демократії всередині США. Крім того, Америка вважає себе історичним провідником демократії і підсвідомо експортує демократичні цінності каналами глобалізації – але це водночас породжує у світі очікування щодо Америки, які погано узгоджуються з ієрархічними вимогами держави-гегемона. У результаті дії цієї подвійної діалектики Америка і сьогодні потребує осмисленого визначення власної ролі у світі – визначення, яке могло б подолати суперечності між глобалізацією, демократією та американською гегемонією.

У недалекому минулому роль Америки було легко визначити так, щоб це було політично чітким і привабливим. З руїн Другої світової війни ця країна постала неушкодженою і могутнішою, ніж будь-коли в історії. Серед держав-переможців тільки вона не зазнала руйнувань і стала економічно потужнішою, ніж до війни. Але Америка ще не була панівною державою у світі. У військовій та у ще важливішій – політичній сфері США мали грізного супротивника: такого самого переможця – військово потужний і ідеологічно активний Радянський Союз.

Через це відносини з Радянським Союзом стали визначальними для американської зовнішньої політики. Спочатку це не було самоочевидним для американської зовнішньополітичної еліти, яка протягом кількох років продовжувала зберігати ілюзії щодо стійкої післявоєнної коаліції переможців. Крім того, занепад Британської імперії спочатку затінявся спогадами про переможну «Великому трійку» Тегерана і Ялти, яка ділила воєнні трофеї у Потсдамі після поразки Німеччини. Однак незабаром стало очевидним, що основною післявоєнною проблемою є питання, чи будуть відносини Америки з Росією визначатися духом партнерства, чи виродяться вони у відкриту ворожнечу.

На 1950 рік неясним залишалося лише одне: чи вибухне політичний конфлікт із Радянським Союзом тотальною війною. У результаті протягом наступних чотирьох десятиліть міжнародна діяльність Америки мала чітку мету: не допустити військової експансії Радянського Союзу і завдати йому ідеологічної поразки. Така політика була глобальною за масштабами, але локальною за місцем реалізації – основний наголос у ній робився на Атлантичному альянсі, який мав стримувати комуністичну імперію.

Така стратегія була всеосяжною і реалістичною, оскільки у ній зберігалася рівновага політичних і військових аспектів. Вона наголошувала на політичній єдності демократій і військовому стримуванні супротивника.

Вона наголошувала на свободі (на певному етапі навіть «звільненні») як ключовому моменті, а заклики до дотримання людських прав зрештою стали потужним засобом підривання комуністичного суперника зсередини. Ця стратегія поєднувала лідерство Америки з визнанням важливості ролі союзників. У конфліктному світі національних держав вона сприяла розвитку політичної взаємозалежності, усвідомлюючи нову реальність конкурентних транснаціональних ідеологій і глобальної економіки, у якій дедалі важливішими ставала взаємозалежність її елементів. Найважливішим є те, що вона перемогла.

Від 1990 року, всього лише протягом десятиліття, Сполучені Штати проголосили три основні теми, які визначають принципи їхньої діяльності у світі. За президентства Джорджа Буша-старшого ці принципи виражалися у трьох словах: новий світовий порядок. У певному сенсі це поняття нагадувало ілюзії, які були потужними протягом короткого часу після 1945 року – про те, що союзники у Другій світовій війні стануть основою більш мирного і дружнього світу під егідою тоді нещодавно створеної Організації Об'єднаних Націй. «Новий світовий порядок» 1990-х років схожим чином ґрунтувався на помилкових засадах: що перемога Америки в холодній війні означатиме появу нової світової системи, базованої на праві й «ланцюговій реакції» демократій. У деяких випадках – таких як звернення до Конгресу 6 березня 1991 року – слова президента Буша звучали майже як поезія: «І ось ми бачимо, як перед нами постає новий світ. Світ, у якому існує дуже реальна перспектива нового світового порядку... Світ, у якому Об'єднані Нації, звільнені від тягара холодної війни, зможуть втілити історичний задум своїх засновників. Світ, у якому свобода і повага до людських прав знайдуть собі дім у кожній країні».

Хоча президент Білл Клінтон і поділяв ці оптимістичні погляди, він наголошував на головній ролі революції в економіці та технологіях у формуванні світу з менш численними та проникнішими кордонами, з вищим ступенем економічної взаємозалежності й меншою опорою на політичну могутність. Для нього питання полягало не так у новому світовому порядку, як (можна припускати) у позитивній динаміці глобалізації і її добрих результатах. «Це – основоположний факт нашого часу», – проголосив Клінтон у зверненні до Конгресу 27 січня 2000 року. У цьому новому явищі він вбачав головну надію для людства і величезну можливість для Америки як його лідера, основного рушія і пропагандиста та головного одержувача вигоди від процесу. Глобалізація стала для Клінтона улюбленою темою.

Однак і Буш-старший, і Клінтон недооцінили ступінь поширення і посилення невдоволення й безладдя у світі, які дещо затьмарювалися тривалим конфліктом із Радянським Союзом. Це безладдя – джерелом якого є національні і релігійні конфлікти, що посилюються наростанням нетерпимості в суспільстві до різноманітних форм нерівності і гноблення, – протягом тривалого часу визрівало, особливо себе не проявляючи, і вийшло назовні тільки після закінчення холодної війни. Оптимістичні

надії на новий світовий порядок чи то плідну глобальну співпрацю померли насильницькою смертю 11 вересня 2001 року.

Вже за рік наступний президент, Джордж Буш-молодший, сформулював зловісніше бачення майбутнього зі ще новішим керівним принципом американської зовнішньої політики: глобальна гегемонія у війні з тероризмом. Уявлення про світовий порядок, ґрунтований на співробітництві, поступилися місцем стурбованості проблемами «глобального тероризму». Очолювана Америкою глобалізація поступилася місцем «коаліції охочих» під маніхейським гаслом «хто не з нами, той проти нас», яким було проведено межу між «своїми» і «чужими». У заяві адміністрації з питань національної безпеки 2002 року проголошувалися як рішучість підтримувати військову перевагу США порівняно з будь-якою іншою державою, так і особливе стратегічне право протидіяти загрозам випереджувальними військовими діями.

І все ж таки президент Буш, навіть відкидаючи багатосторонність і приділяючи менше за своїх попередників уваги становищу у світі, змушений визнавати, що американська могутність сьогодні реалізується в умовах нової світової спільноти. Він більше наголошує на глобальних загрозах Америці, проте водночас визнає фундаментальний факт світової взаємозалежності. Отже, те, як зберігати баланс між суверенною гегемонією і світовою спільнотою і як вирішувати небезпечні суперечності між демократичними цінностями та імперативами світової держави, залишається дилемами Америки в епоху глобалізації.

ПРИМІТКИ

1. Кожен американський президент вносить щось своє у процедуру прийому важливіших відвідувачів. Неофіційний протокол, що встановився в період президентства Джорджа Буша, мав такі градації: 30-хвилинна зустріч в Овальному кабінеті свідчила про серйозне ставлення до гостя і його країни; державний обід означав особливі державні відносини (у перші два роки адміністрації Буша було тільки два державних обіди – один для президента Мексики, а другий – для президента Польщі); зустріч у Кемп-Девіді (з її показною неофіційністю) означала особисту близькість до американського президента (наприклад, прем'єр-міністра Блера); запрошення в гості на ранчо Буша в Кроуфорд, штат Техас, було знаком як визнання важливості країни, котру представляє гість, так і його особистої важливості для президента США (крім Блера там побували голова КНР Цзян Цземінь, принц Абдулла з Саудівської Аравії і президент Росії Путін).
2. Cesare Merlini, "US Hegemony and the Roman Analogy: A European View", *The International Spectator*, – no. 3 (2002), 19.
3. За деякими оцінками, лідери глобального бізнесу, що збираються на цьому форумі, контролюють загалом понад 70 % світової торгівлі. Див.: Jenny Russell, "Where the Elite Preens Itself", *New Statesman*, January 28, 2002.

4

ДИЛЕМИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Для Америки мудроване слово «глобалізація» має суперечливі значення. Воно стало позначати настання нової ери глобального доступу, прозорості і співробітництва – і в той самий час символізує моральну глухоту й байдужість до соціальної несправедливості, які вважаються характеристиками найбагатших країн світу, зокрема і Сполучених Штатів.

Спочатку термін «глобалізація» виник як нейтральне позначення процесу, притаманного глобальним наслідкам технологічної революції. Продуктивне визначення запропонував 2000 року професор Чарльз Доран, який визначив це явище як «взаємодію інформаційної технології і світової економіки. Глобалізацію визначають показники інтенсивності, масштабу, обсягу і вартості міжнародних трансакцій в інформаційній, фінансовій, комерційній, торговій та адміністративній сферах у глобальному масштабі. Різке зростання обсягів цих операцій протягом останнього десятиліття і внаслідок цього – зростання їхнього рівня є проявом глобалізації, який найкраще піддається виміру». Слід відзначити вказівку «вимірювані» аспекти глобалізації – це означає, що принаймні частина цей процес є об'єктивним.

Однак до 2001 року цей позірно нейтральний економічний термін вже став емоційно навантаженою політичною установкою. Спочатку глобалізація означала макроекономічну реструктуризацію, яка у світовому масштабі відображала основний досвід промислової революції на рівні національних держав: спеціалізація й економія на масштабі породжують відносну перевагу, яка спонукає до перенесення виробництва будь-куди, де виробництво, що вимагає великих затрат праці, дає найбільший прибуток, або туди, де є відносно дешева кваліфікована робоча сила, або ж туди, де існують найкращі умови для розвитку інновацій. Не

дивно, що Китай став улюбленим прикладом прихильників глобалізації.

Проте в період промислової революції ефективність, пов'язана з масштабом і відносною перевагою, діяла в економіках, які не мали внутрішніх обмежень. На відміну від такого становища, світ досі є політично розділеним на національні держави, що можуть або погоджуватися з вимогами глобалізації, або намагатися їх відкидати. Глобалізація пропонує національним державам різноманітні мотиви. З одного боку, вона створює можливості для економічного зростання, припливу іноземного капіталу і поступового скорочення дуже поширеної бідності. З іншого боку, вона часто загрожує великим безладдям, втратою національного контролю над основними економічними активами і соціальною експлуатацією. Для групи обраних вона забезпечує вихід на нові ринки і можливість політичного панування. Чим технологічно розвинутішою є країна, чим більший її капітал та інноваційніша економіка, тим більший ентузіазм викликає в еліті цієї країни поширення глобалізації.

Отже, поняття глобалізації має кілька значень і слугує кільком цілям. Цей термін одночасно являє собою нібито об'єктивний діагноз становища у світі; віддзеркалює ідеологічні преференції; викликає до життя контрсимвол (чи антитезу), що заперечує ці преференції; генерує політично-культурну критику, спрямовану на зміну існуючої у світі ієрархії влади. У кожному з цих проявів поняття глобалізації є визначальною рисою певного емпіричного факту чи нормативного припису. Для когось це поняття слугує для аналізу того, що є; для інших визначає те, що має бути; ще для інших – чого не має бути; а для багатьох – все це водночас.

Природна доктрина глобальної гегемонії

З падінням комунізму і пов'язаною з цією подією ілюзією про те, що це кінець ідеологічних конфліктів, глобалізація стала для Америки зручним поєднанням і привабливою інтерпретацією нового становища у світі. Глобалізація віддзеркалювала нову реальність зростання глобальної взаємозалежності, великою мірою зумовленої новими комунікаційними технологіями – тут національні кордони є не так реальною перешкодою для вільної торгівлі і руху капіталу, як демаркаційними лініями на картах. У цьому сенсі глобалізація стала таким собі «індивідуальним промислом» написання книжок, що прославляють нову славу епоху (часто забуваючи, що світ перед 1914 роком був принаймні так само вільним від торгових і фінансових бар'єрів та ще більш відкритим для міграції), і вбачають у глобалізації головну суть того, що визначатиме світ у XXI столітті.

Отже, для більшої частини американської політичної й економічної еліти глобалізація – це не просто очевидним фактом, а чітко виражена норма. Вона забезпечує і інтерпретативний механізм, і нормативний

припис. Вона не тільки діагностичний інструмент, а й програма дій. Разом, у певній систематизованій формі, ці аспекти глобалізації становлять доктрину, ґрунтовану на моральному переконанні і ствердженні історичної неминучості глобалізації.

Симптоматично, що глобалізація як у її діагностичному, так і в доктринальному значенні з найбільшим ентузіазмом приймається великими глобальними корпораціями і фінансовими інститутами, що донедавна мали за краще називати себе «транснаціональними». Для них це «спеціальне слово» означає велике благо: подолання традиційних обмежень на економічну діяльність у цілому світі, притаманних для національної епохи новітньої історії. Деякі ідеологи глобалізації роблять пафосні заяви не тільки щодо економічних, але й начебто політичних переваг, які автоматично несе з собою цей процес [1].

Не дивно, що у 1990-ті роки глобалізація з економічної теорії перетворилася на національний символ віри. Її переваги роз'яснювалися у розлогіх академічних працях, проголошувалися на міжнародних економічних конференціях, рекламувалися світовими фінансовими й торговими організаціями. Діагностична функція поняття глобалізації та її позірна об'єктивність отримували свою вигоду з американської антиідеологічної традиції – великою мірою це скидалося на раніші зусилля, спрямовані проти комунізму: заперечення доктрини було вивищене до альтернативної доктрини. Таким чином, глобалізація стала неофіційною ідеологією політичної і ділової еліти США, визначаючи роль Америки у світі й ототожнюючи Америку з благами, які несе з собою проголошувана нова ера.

Особливо невтомним у пропаганді історичної неминучості, соціальних переваг і потреби людства в американському політичному лідерстві на шляху до нової ери глобалізації був президент Клінтон. Перед такими різними аудиторіями, як російська Дума і В'єтнамський державний університет, не кажучи вже про незліченні американські зібрання, Клінтон проголошував:

Глобалізацію не спинити й не повернути назад. Це економічний еквівалент природної стихії – як вітер і вода... її не можна ігнорувати – вона нікуди не подінеться (В'єтнамський державний університет, 17 листопада 2000 року). Сьогодні ми маємо прийняти невблаганну логіку глобалізації: все, від сили нашої економіки до безпеки наших міст, до здоров'я наших людей, залежить від того, що відбувається не тільки в межах наших кордонів, але й за півсвіту від нас (Сан-Франциско, 26 лютого 1999 року).

Ті, хто бажає повернути назад сили глобалізації, тому що вони бояться їхніх руйнівних наслідків, на моє переконання, грубо помиляються. Досвід 50 років свідчить, що більша економічна інтеграція і тісніше політичне співробітництво є позитивними силами. Ті, хто вважає, що глобалізація стосується тільки ринкової економіки, помиляються теж... Ми маємо усвідомити, що глобалізація зробила нас усіх більш вільними і взаємозалежними (Світовий економічний форум, 29 січня 2000 року).

Перед Росією, як і всіма країнами, – світ, що дуже змінився. Визначальною його рисою є глобалізація (Державна Дума Росії, 5 червня 2000 року).

Поїзд глобалізації не повернути назад... Якщо ми хочемо, щоб Америка була на правильному шляху... нам не залишається нічого іншого, як керувати цим поїздом (Університет штату Небраска, 8 грудня 2000 року).

Тільки-но «глобалізацію» почали популяризувати як ключ до розуміння змін нашого часу, до осмислення їхньої історичної спрямованості, і тільки-но це поняття стало сприйматися як щось, що відповідає американським інтересам, стало легше сприймати глобалізацію одночасно як позитивний і неминучий процес. Можливо, і не таким складним і догматичним чином, як марксистська ідеологія у її реакції на розвиток промислового капіталізму, глобалізація стала модною ідеологією постідеологічної доби. Вона має всі риси ідеології: вона є історично своєчасною, апелює до провідних владних еліт з їхніми спільними інтересами, пропонує критику того, що потрібно заперечувати, і обіцяє краще майбутнє.

Глобалізація заповнила основний пробіл у новому статусі Америки як єдиної світової наддержави. Міжнародна сила у її політичному й економічному вимірах – навіть коли вона концентрується в одній конкретній національній державі – потребує соціальної легітимності. Ця легітимність необхідна як керівній, так і підлеглий сторонам. Перші прагнуть визнання, тому що воно дає їм почуття впевненості, відчуття місії і моральну силу для досягнення власних цілей і захисту своїх інтересів. Другим це необхідно для виправдання своєї підпорядкованості, для полегшення пристосування до цього статусу і перебування в ньому. Доктринальна легітимність знижує витрати на здійснення влади, приглушує протест з боку тих, хто є об'єктом цієї влади. У цьому сенсі глобалізація – природна доктрина глобальної гегемонії.

Це аж ніяк не зменшує привабливості глобалізації для ідеалістичної традиції американської політики. Незважаючи на захист власного суверенітету як національної держави, американське суспільство завжди відчувало певну антипатію до міжнародної силової політики. Глобалізація з її утопічними уявленнями про всесвітню відкритість і співпрацю ефективно використовує ці почуття, створюючи політичну протипагу настроям більшої частини організованої робочої сили в Америці. Опозиція організованої робочої сили глобалізації – зумовлена зрозумілими побоюваннями з приводу того, що місцеві виробництва будуть виведені за кордон, деіндустріалізуючи таким чином Америку [2], – дедалі більше сприймається як егоїстичний анахронізм, приречений згаснути по закінченні переходу Америки у постіндустріальну технотронну добу.

Ворожість до глобалізації з боку профспілок, а також деяких галузей американської промисловості, таким чином, почала розглядатися як недалеко, егоїстична і короткозора порівняно з уявленням про світ без кордонів, світ, у якому мирний пошук власного економічного достатку не заступається вузьким націоналізмом і державними кордонами, що дедалі більше перетворюються на анахронізм. У такому варіанті національний американський досвід – з його мінливими, не зв'язаними географією моделями економічної діяльності – сприймається як універсальний

і просто екстраполюється на всю земну кулю; парадоксальний ефект полягає в тому, що послідовно і наполегливо суверенна американська національна держава стає пристрасним пропагандистом економічної доктрини, яка перетворює суверенітет на архаїку.

Крім того, ідеалістичні аргументи на користь глобалізації посилюються деякими її безперечними позитивними наслідками. У цілому транснаціональні корпорації з розумінням ставляться до неприпустимості експлуатації дитячої праці, традиційно поширеної у багатьох слаборозвинених і найбідніших країнах. Незважаючи на привабливість ринків з дешевою робочою силою, західні компанії не можуть не звертати увагу на ризик публічного осуду їхньої діяльності з боку споживачів з розвинутих країн. Тож вони практично відмовилися від використання дитячої праці. До того ж, пропонуючи трохи краще оплачувану – за місцевими стандартами – роботу, глобальні компанії зробили певний внесок у боротьбу з бідністю, особливо в Китаї, який залучає найбільше прямих іноземних інвестицій. Деякі з транснаціональних корпорацій пішли ще далі у взятті на себе соціальних зобов'язань. У деяких випадках відкриття кордонів для іноземних компаній до певної міри сприяло зростанню уваги до проблем охорони довкілля, байдужість до яких стала вже укоріненою місцевою традицією.

З усього сказаного вище найістотнішим у своїх соціальних і політичних наслідках є питання, чи сприяла глобалізація помітному скороченню бідності у світі. І хоча щодо цього серед економістів точаться суперечки, схоже, що частка дуже бідних (людей, котрі живуть на долар на день чи й менше) останнім часом трохи скоротилася як у відносних, так і в абсолютних цифрах. Проте, знову ж таки, ця позитивна тенденція деформується особливим випадком Китаю, а інші великі регіони «третього світу» виграють менше [3].

Навколо питання про те, чи приводить скорочення кричущої бідності до згладжування нерівності у світі, чи глобалізація, навпаки, загострює цю нерівність, приносячи непропорційні блага найбагатшим країнам, точаться гострі суперечки. У кінцевому підсумку той аргумент, що глобалізація допомагає скорочувати розрив між багатими і бідними чи принаймні якимось поліпшує становище бідних порівняно з тим, в якому вони могли бути, є основним моральним аргумент на її користь. З цього також випливає (про що йдеться в наступному розділі), що супротивники глобалізації відкидають ці аргументи у самій їх суті, вважаючи глобалізацію дуже неоднозначним процесом або заявляючи, що вона – це не що інше, як доктрина експлуаторського західного, а конкретно – американського, імперіалізму.

Хай там як, для Сполучених Штатів у їхній новій ролі домінуючої світової держави доктрина глобалізації являє собою корисну систему координат для визначення сучасного світу і взаємин Америки з цим світом. Вона має силу інтелектуальної простоти, пропонуючи зрозумілі пояснення складностей постіндустріальної і постнаціональної доби: вільний доступ до світової економіки вважається природним і неминучим на-

слідком нових технологій, а Світова організація торгівлі (СОТ), Світовий банк і Міжнародний валютний фонд (МВФ) виступають інституціональним втіленням цього факту у світовому масштабі. Вільний ринок має бути глобальним за своїми масштабами, і тут нехай змагаються між собою сміливі і працьовиті. Країни мають оцінюватися не лише за ступенем їхньої внутрішньої демократизації, але і в тому, наскільки вони глобалізовані.

Привабливість ідеології визначається не тільки пропонованим нею баченням майбутнього, а й переконливістю міфів щодо сьогодення. Останнє тут слугує виправданням першого, підсилюючи його і надаючи йому переконливості. Глобалізація пропонує кілька таких міфів. Один із них стосується пострадянської Росії. Політика США щодо Росії у період адміністрації Клінтона великою мірою була сповнена механістичних і навіть догматичних уявлень, виведених з доктринального визначення глобалізації. Американська адміністрація часто заявляла про свою впевненість у тому, що чим скоріше Росія прийме принципи ринкової і взаємозалежної глобалізованої економіки, тим скоріше її політика відповідатиме «універсальним» стандартам, що відмірюються західним досвідом.

Отже, майже в дусі марксистського детермінізму очікувалося, що розвиток демократії у Росії буде в основному результатом дії ринкових сил, а не пов'язаним із глибиннішими філософськими й духовними цінностями. «Обрання» президента Путіна було навіть проголошене головними експертами Клінтона з російських питань найбільшим доказом того, що демократія в Росії стала dokonаним фактом. На жаль, подальший відступ Росії від стандартів відкритого суспільства і справжньої демократії став доказом ризиків, притаманних зведенню складних процесів глобалізації до наперед заданих формул.

Ще один міф пов'язаний із Китаєм як взірцевим прикладом глобалізації. На відміну від Росії, очікування Америки щодо Китаю обмежуються переважно економікою. Не було жодних офіційних заяв щодо того, що автоматичний зв'язок між глобалізацією і демократією введе Китай на рубіж демократичної епохи. Незважаючи на це, Китай постійно згадують як приклад успіху глобалізації – зразок швидкого економічного розвитку, досягнутого через внутрішню лібералізацію і відкритість для зовнішнього капіталу. Поєднання цих чинників справді викликало дуже значне і стійке економічне зростання, яке створило передумови для вступу Китаю у Світову організацію торгівлі – великий крок на шляху Китаю до глобалізації. Проте цих результатів було досягнуто в державі з високим ступенем авторитаризму, з економікою, у якій досі дуже переважає державний сектор, а державні кордони тільки в найкращих випадках є вибірково прозорими. Своїм економічним успіхом Китай завдячує не так глобалізації, як освіченій диктатурі.

Мабуть, найпоширенішим аргументом прихильників глобалізації у світі бізнесу є твердження про те, що вона забезпечує відкритість і рівність для конкурентної економічної діяльності. Так само як міф

про безкласове суспільство був складовою комуністичної ідеології (незважаючи на строго стратифіковану реальність радянського суспільства), уявлення про те, що глобалізація сприяє створенню рівних конкурентних умов для всіх гравців, виступає важливим джерелом легітимації нової доктрини – незалежно від реальності.

Реальність же, безумовно, є неоднозначною. Деякі держави є очевидно рівнішими за інших. Багатші, сильніші й розвиненіші країни – особливо Америка – неминуче перебувають у вигіднішому становищі для того, щоб домінувати у цій грі. У СОТ, Всесвітньому банку чи МВФ США мають набагато потужніший голос за всіх інших [4]. Таким чином, глобальна гегемонія і економічна глобалізація чудово підходять одна одній: США можуть обстоювати відкриту глобальну систему, водночас в основному визначаючи правила цієї системи і самостійно вирішуючи, наскільки залежними від цієї системи вони бажають бути.

Америка має численні переваги. Вже сам масштаб американської економіки, при тому, що США як споживач далеко випереджають всі інші країни, дає американцям на торгових переговорах потужні важелі. Водночас американська економіка є і найбільш конкурентною та інноваційною у світі (2002 року вона знову посідала перше місце за Індексом зростання конкурентності й за Індексом макроекономічної конкурентності, які щорічно визначаються Всесвітнім економічним форумом). Сполучені Штати витрачають більше на науково-дослідні розробки і займають значно більший сегмент глобального ринку високих технологій, ніж будь-яка інша держава. Американські транснаціональні корпорації безпосередньо контролюють кілька трильйонів доларів іноземних активів, в той час як американська економіка – набагато більша за своїми масштабами і більш диверсифікована, ніж будь-яка інша, – виступає локомотивом світової економіки.

Тому недивно, що Сполучені Штати можуть офіційно стверджувати, що не збираються змінювати свої закони, знижувати торгові бар'єри чи компенсувати іншим країнам збитки згідно з правилами СОТ [5]. Виходячи з внутрішньополітичних міркувань, США послідовно зберігали високі протекціоністські бар'єри для сільськогосподарської продукції і встановлювали суворі квоти на імпорт сталі й текстилю з бідніших країн, які завзято домагалися виходу на американський ринок. Країни, що розвиваються, продовжують просити Америку знизити торгові бар'єри, але їм бракує сили, щоб бути почутими.

Про рівні можливості реально можна говорити тільки щодо Сполучених Штатів і Європейського Союзу. Коли обидві ці сторони доходять згоди, вони здатні диктувати всьому світові власні умови фінансової діяльності й торгівлі. У разі незгоди це стає справжнім змаганням великодержавників. Наприклад, в один із таких моментів ЄС висунув звинувачення, що правила Податкового управління США забезпечують американським бізнесменам невинуваті переваги. Спочатку США просто проігнорували цей протест, але коли ЄС пригрозив вжити заходів у відповідь і скасувати переваги, які означали для американців втрату

майже 4 млрд доларів, Сполучені Штати негайно зажадали арбітражу СОТ. Суперничаючи з ЄС, Сполучені Штати можуть використовувати свої відносини з торговими партнерами в Азії як важіль тиску, щоб змушувати європейців іти назустріч своїм інтересам.

Як бачимо, «рівний» ігровий майданчик перекошується щоразу, коли йдеться про інтереси США. Крім того, Америка, на відміну від рівного їй в економічному аспекті ЄС, володіє потужним військовим потенціалом, а поєднання військової й економічної сили породжує величезний політичний вплив. Цей вплив може використовуватися для переслідування американських інтересів таким чином, що це поєднує відданість справі економічної глобалізації (тому що це економічно вигідно) і послідовне відстоювання американського державного суверенітету (коли це є вигідним політично). Могутність дозволяє Америці – має вона рацію чи ні – долати це очевидне протиріччя.

Зрозуміло, що егоїстичні доктрини застосовуються вибірково, і ця непослідовність поширюється на пов'язану з нею проблему багатосторонності. Адміністрація Клінтона, незважаючи на прихильність до концепції глобалізації як до ключової для Америки доктрини, з політичних міркувань вирішила відмовитися від виконання Кіотського протоколу, який вона підписала 1998 року. Зрештою так і не було досягнуто згоди щодо стримування глобального потепління, адміністрація Клінтона також підписала політично суперечливу угоду про Міжнародний кримінальний суд – із застереженнями, що вимагають поправок Сенату. Наступна адміністрація – Буша – перетворила ці коливання на відверту опозицію. Для цілого світу це було чітким сигналом: коли міжнародні угоди суперечать інтересам американської гегемонії і можуть завадити американському суверенітету, відданість США справі глобалізації та багатосторонності має чіткі межі.

І, нарешті, сам масштаб американського домінування означає, що нові явища, пов'язані з економічною глобалізацією, майже автоматично сприймаються у світі як зворотний бік універсальної привабливості американської масової культури. Насправді глобалізація є радше результатом некерованого додання сучасними технологіями традиційних бар'єрів часу і простору, ніж умисним результатом реалізації американських доктрин. І разом з тим історичний збіг нової інтерактивної глобальної спільноти і політично домінуючої, економічно динамічної і культурно привабливої країни сплавляє воєдино глобалізацію й американізацію.

Таким чином, на глобалізації чітко і неминуче проступає марка «Зроблено у США». Глобалізація як національна доктрина світового гегемона в кінцевому підсумку є віддзеркаленням і проекцією свого національного походження. Без цієї національної бази глобалізація – навіть якщо цей термін подобався б комусь як аналітичне поняття – не могла б стати політично потужною і суперечливою на міжнародному рівні доктриною. Вона стає такою тільки після інституціалізації – так само, як релігія стала силою, втілившись у церкві,

чи комунізм, ототожнившись із радянською системою. Симбіоз із вже наявною і могутньою реальністю – на краще чи на гірше – стає органічною складовою цієї доктрини.

Мішень контрсимволізму

Отже, глобалізація породжує потужний анти-американізм, головню через поширені уявлення про те, що вона є інструментом не тільки для здійснення соціально-економічних змін, а й для культурної гомогенізації і політичного домінування. Доктрина глобалізації породжує власну антитезу, у якій сплав глобалізації з американізацією сприймається як контрсимвол, що є одночасно антиглобалістським (власне кажучи, спрямованим проти американського політичного верховенства) і антиглобалізаційним (критичним щодо економічних та суспільних наслідків глобалізації як такої).

Перемога в холодній війні вивела Америку на перше місце у світі. Вона здобула не тільки панівне становище – американській системі не виявилось жодного привабливого у світі та інтелектуально всеохопного заперечення. «Історичну неминучість поступу людства до комунізму» – марксистське гасло, яке звучало упродовж переважної частини безладного ХХ століття, – наочно спростував розпад радянського блоку. Популярні аргументи проти капіталізму зазнали краху: капіталізм довів, що він водночас і продуктивніший за соціалізм, і вигідніший для людей. Сьогодні навіть комуністичний Китай намагається зберегти політичний режим «комунізму» завдяки капіталістичній практиці. Демократія і вільний ринок не мають рівних. Дехто стверджує, що настав кінець історії.

Але історія закінчилася не надовго. Саме тому, що моральний зміст глобалізації у найкращому разі розпливчастий, а чутливість її найгарячіших прихильників до питань соціальної справедливості не завжди очевидна [6], невдовзі для декого виникла спокуса затаврувати глобалізацію як нову універсальну доктрину експлуатації. Глобалізація, яку її критики вважають морально байдужою і духовно порожньою, звинувачується як ідеологія верховенства матеріалізму, що перевершує в цьому навіть марксизм. Вона висміюється як своєкорислива ідеологія членів рад директорів корпорацій, позбавлена будь-якої думки про соціальну справедливість, патріотизм, мораль і етику.

Це звинувачення додало сил розчарованим марксистам, виявилось привабливим для народників і анархістів, захисників довкілля і учасників екологічних рухів, привернуло увагу представників духовних культур і правих шовіністів, не кажучи вже про серйозніших скептиків – на економічному й навіть теологічному рівнях, – до нібито неминучих благ глобалізації. Вибухи насильства у перші роки ХХІ століття під час конференції СОТ у Сіетлі, засідань Світового банку у Вашингтоні та МВФ у Празі, а також і в інших місцях стали першими ознаками того, що з'являється контрсимвол, контркредо.

Контрсимволізм – явище в політиці відоме. Він виникає, коли слаба сторона приймає (принаймні зовні) правила гри сильнішої сторони, – а потім обертає їх проти неї. Класичним прикладом є успіх мобілізації мас індуїстів партією Махатми Ганді «Індійський національний конгрес», який використовував тактику мирної громадянської непокорі і заклики до британського лібералізму з метою завоювання політичних симпатій у Великобританії і нейтралізації опору британських правителів проти незалежності Індії. Рух за громадянські права в Америці зрештою переміг за рахунок використання тактики, пов'язаної з американськими конституційними традиціями. У Польщі «Солідарність» скинула нав'язаний Радянським Союзом комуністичний режим, мобілізувавши «пролетаріат» на захист прав робітників, а вже потім «Солідарність» відкрито взяла курс на національне визволення. Однією з головних помилок Організації визволення Палестини є те, що вона ніколи послідовно не дотримувалася тактики контрсимволізму для того, щоб викликати в Ізраїлі симпатії до її зусиль, спрямованих на досягнення незалежності Палестини від Ізраїлю.

Схожим чином заперечення глобалізації включає в себе зусилля, спрямовані на перетворення на контрсимволи ключових з історичного погляду постулатів глобалізації. До них належать: моральне підґрунтя глобалізації, до якої міри вона насправді має на меті (чи не має) поліпшення умов життя людей; її економічні досягнення у сфері соціальної політики і виконання ролі соціального регулятора у світі, де економічна нерівність, незважаючи на осуд, стає усе більш виразною. Коротко кажучи, антиглобалізація в інтелектуальному аспекті розвивається від нечіткого почуття до контркредо, емоційно підсилюваного антиамериканізмом.

Будучи такою, вона заповнює порожнечу, що виникла після падіння комунізму. Нове контркредо зосереджує увагу одночасно на головних політичних і економічних реаліях сучасного світу, а саме на гегемонії та глобалізації, і критикує їх. Воно також поєднує в собі різні мотиви протесту, особливо ті, що спрямовані проти Америки, і неясно натякає на певне альтернативне бачення майбутнього. Хоча це контркредо і не таке систематичне та всеосяжне, як марксизм, воно успішно апелює і до почуттів, і до розуму.

Однією з рушійних сил нового контркредо є фундаментальна суперечність між зазвичай прагматичними прихильниками глобалізації і їхніми загалом пристраснішими опонентами. Соціально-політична войовничість зазвичай менше приводиться у дію матеріалістичними імпульсами, а більше – гострим відчуттям соціальної несправедливості. Комунізм отримав свій перший поштовх саме від таких відчуттів, і потрібно було сімдесят років радянського лицемірства, щоб дискредитувати його привабливість. Тією мірою, якою глобалізація сприймається як така, що рухається силами вільного ринку, вона інтерпретується її супротивниками як своєкорислива й антигуманістична. В екстремальніших випадках це контркредо приваблює до себе тих, чий самовдоволення догматизм

і безоглядний ідеалізм здатні забезпечити раціональне обґрунтування екстремістським політичним пристрастям [7].

Для виправдання свого гніву критики глобалізації іноді прагнуть експлуатувати обережні й морально мотивовані застереження стосовно необмеженого капіталізму, які висловлювалися римським папством з кінця XIX століття. Пізніше, 1961 року, папа Іоанн XXIII у своїй енцикліці «*Mater et Magistra*» зосередився на «зростанні значення соціальних відносин», притаманному сучасному світу, яке, на його переконання, вимагає більшої уваги до «соціалізації». Цей момент у папському посланні (і особливо саме слово) широко тлумачилося як фундаментальна критика капіталізму. Через сорок років папа Іоанн Павло II у своєму виступі 27 квітня у Папській академії соціальних наук наголосив, що «глобалізація, як і всяка інша система, має служити людині, вона має служити солідарності й загальному благу». Він застеріг, що «зміни технологій і трудових відносин відбуваються надто швидко, щоб культура могла їх наздогнати», і закликав людство «поважати розмаїття культур». Разом із тим папа обережно відзначив, що «сама глобалізація а priori не є ні доброю, ні поганою. Вона буде такою, якою її зроблять люди», – його стурбованість яскраво продемонструвала поширену тривогу щодо головних рушійних сил глобалізації.

Новопосталому контркредо, хоча воно й надихається різноманітними поганими передчуттями і побоюваннями, досі бракує головного теоретика і офіційної доктрини. Отже, це ідеологія у процесі створення, але вже зараз можна виокремити загальні її положення. Крім серйозної академічної критики глобалізації як економічної теорії дуже великий вплив справили погляди видатного французького соціолога П'єра Бурдьє, який помер 2002 року; Бурдьє належить систематизація антиглобалістських поглядів. Французький соціолог ґрунтує своє обвинувачення глобалізації на певному центральному положенні – «об'єднання вигідне домінуючому», – і стверджує, що світовий ринок є політичним утворенням – «продуктом більш чи менш свідомо спланованої політики». Він не залишив своїм прихильникам сумнівів у тому, хто розробляє ці плани.

«Модель економіки, яка має свої історичні корені у традиціях конкретного суспільства, а саме американського, стає неминучою водночас як доля і як проект загального визволення, як кінець природної еволюції і як громадянський та етичний ідеал, який, в ім'я проголошеної взаємозалежності між демократією і ринком, обіцяє політичне визволення народам в усіх кінцях світу. Те, що пропонується і нав'язується усім як універсальний стандарт будь-якої раціональної економічної діяльності, насправді є універсалізацією конкретних характеристик однієї економічної системи, що постала в конкретній історії і соціальній структурі Сполучених Штатів Америки» [8].

З цього прихильники нового кредо висновують, що глобалізація «не є вираженням еволюції» і продуктом сучасної технології, – вона «спланована і створена людьми з конкретною метою – поставити економічні – тобто корпоративні – цінності вище від всіх інших цінностей» [9].

Отже, глобалізація являє собою універсальний імперіалізм економічно найбільш конкурентоспроможних і політично наймогутніших: перш за все Сполучених Штатів.

Утім, не тільки Сполучених Штатів. Опозиція глобалізації на тій підставі, що вона є вигідною сильним і привілейованим, може також базуватися і на специфічних обставинах, характерних для деяких частин слаборозвиненого світу, а саме на економічному і фінансовому домінуванні багатих меншин. За словами одного з проникливих коментаторів процесу глобалізації, досі ще не приділяється достатньої уваги тому, що у певних країнах «ринки зосереджують величезні багатства в руках “не-місцевих меншин”... що викликає етнічну заздрість і ненависть хронічно бідних більшостей» [10]. Ці меншини через кращу освіту і ширші зв'язки перебувають у набагато кращому становищі для того, щоб залучати іноземні інвестиції і ставати партнерами для іноземного бізнесу. Таким чином, глобалізація допомагає отримати максимум зі свого привілейованого становища. Наслідком цього є подальше поглиблення етнічної нерівності й виникнення міжетнічної напруженості. Гірка правда полягає в тому, що економічні привілеї етнічної меншості створюють вкрай вибухонебезпечну політичну ситуацію; етнічна заздрість може стати могутнім чинником ксенофобії, викликаючи ворожість до несправедливості, яка, на думку пригноблених, зумовлюється глобалізацією.

Не дивно, що атаки на глобалізацію і особливо на її пов'язаність з Америкою мають важливий культурний аспект. На думку критиків, просуваючи глобалізацію з економічних і політичних міркувань, Америка також переслідує своєкорисливі цілі культурного імперіалізму. Справді, для цих критиків глобалізація є синонімом американізації: нав'язування іншим американського способу життя, що викликає поступову культурну гомогенізацію світу за американським зразком. Таке політично демонізує обвинувачення нагадує гасло французьких комуністів, за яким США займаються «кокаколонізацією» світу.

Це обвинувачення культурного характеру вносить у дискусію дуже гостре ідеологічне питання. Воно не тільки об'єднує широку коаліцію теоретиків-антиглобалістів, а й забезпечує важливу підтримку еліт деяких ключових держав, передусім Франції і Росії.

Для французької політичної і культурної еліти нинішня американська глобальна першість – котру вимушені зносити як неминуче зло заради міжнародної безпеки – являє собою форму культурної гегемонії. Багато представників цієї еліти розглядають глобалізацію як американський план поширення всеохопної масової культури, що згубно діє на національну культурну спадщину конкретних країн. Така перспектива викликає глибоке неприйняття в еліті, що не тільки безоглядно пишається власною культурною спадщиною, а й вважає її значущою для світу. Саме тому її самооборона проти, на її думку, вульгарного гомогенізуючого впливу наслідків глобалізації майже неминуче набуває ознак антиамериканізму.

Французи часто і відкрито заявляють, що глобалізація означає гомогенізацію. Майже на всіх суспільних щаблях прояви глобалізації розглядаються через ступінь їхнього збігу із небезпекою зараження американською культурою. Кажуть, що ця небезпека охоплює спектр від використання англійської мови як засобу міжнаціонального спілкування у глобалізованому світі – чи то в управлінні повітряним рухом, чи як робочої мови міжнародних бюрократів – до загрози французьким кулінарним традиціям з боку широко використовуваної в Америці буцімто небезпечної генної інженерії у сільському господарстві.

Звичайно, Франція і Америка цінують свою історичну дружбу, ґрунтовану на справжніх (і перевірених) спільних демократичних цінностях. Незважаючи на це, на зміну відмираючому виклику марксизму прийшла нова напруженість у франко-американських культурних стосунках, яка знайшла своє віддзеркалення навіть на офіційному рівні. Наприклад, 2000 року на організованій Сполученими Штатами зустрічі у Варшаві «Спільноти демократичних держав» (за участю міністрів закордонних справ понад 100 країн) чинний міністр закордонних справ Франції категорично заявив, що американський спосіб просування демократії у світі не відповідає принципу поваги до міжнародної культурної багатоманітності. Він закликав учасників зібрання не піддаватися спокусі «прирівнювати універсалізм до насильницької вестернізації» і висловив жаль з приводу «домінування англо-американської версії вільноринкової політики» [11].

Така критика з боку французів додала антиглобалізові певного елегантного інтелектуального відтінку. Тим часом російська еліта дедалі частіше пропонує більш антагоністичне політичне визначення нового контркредо. Більшість цієї еліти є антиамериканською на рівні інстинктів, проте їй бракує послідовних формулювань, які могли б виправдати і каналізувати її ворожість. Російська еліта, зрозуміло, шкодує, що Москва вже не перебуває на вершинах світової ієрархії, і не задоволена тим, що це місце тепер беззастережно за Америкою. Комунізм дискредитований, і вороття до нього немає; цей елементарний факт усвідомлює більшість російської еліти. Ставка на націоналізм, не кажучи вже про шовінізм, може сприяти внутрішньополітичній мобілізації, але не дасть Росії зовнішніх союзників. Було б тяжко – насправді, марно – змагатися з Америкою, спираючись на націоналізм, який за своєю природою привертає увагу до жахливих умов життя всередині Росії. Для опору американській «гегемонії» Росія потребує мобілізації міжнародної підтримки, а це, у свою чергу, вимагає переконливого інтелектуального обґрунтування.

Тому уявлення про те, що глобалізація – це пряме продовження американської глобальної політичної першості забезпечує вкрай своєчасну ідеологічну можливість. Воно дає підставу для всеосяжної і водночас непрямой критики єдиної наддержави без відвертого антиамериканізму, а також створює передумови для об'єднання розгублених і деморалізованих сегментів посткомунізму, антикомунізму, квазікомунізму,

націоналістичних і шовіністичних елементів у російській еліті. Воно навіть дає змогу використовувати залишкові явища старих радянських кампаній «боротьби з космополітизмом» для випрацювання такої позиції, у якій антиглобалізм стає фактично антиамериканізмом. Росія не може економічно суперничати з Америкою, але контраст між російською бідністю і американським добробутом може бути зведений до звинувачення, що Америка, на відміну від Росії, у культурному сенсі неспроможна, матеріалістично зажерлива і позбавлена духовного покликання.

Такі погляди приносять ту політичну вигоду, що вони поєднують Росію з іншими, більш поширеними у світі антиглобалістськими настроями. Російська еліта традиційно претендувала на певну особливу роль Росії – спочатку як Третього Риму християнського світу, а пізніше як центру світової революції, символом якої був червоний прапор над Кремлем. Коли в грудні 1991 року цей прапор було спущено, статус Росії в очах багатьох понизився до статусу просто національної держави, яка більше вже не уособлює якихось трансцендентальних і транснаціональних цінностей. Таким чином, ідея контркредо має для Росії певну привабливість і відповідає її сподіванням на відновлення поваги до себе самої і на віднайдення ефективнішої ідеологічної протидії глобальній першості американського бізнесу і масової культури [12].

Існує також ще одна егоїстична і суто внутрішня причина застережень московської політичної еліти щодо глобалізації під проводом США. Ця еліта традиційно була дуже прихильною до вкрай централізованої системи державного управління. Централізована влада відповідає її інтересам, тоді як глобалізація загрожує ослабленню цієї влади і зниженням дієвості національних інструментів здійснення політичної влади. Ідея децентралізованої держави, в якій регіони менше відчувають себе зобов'язаними Москві й більше взаємодіють із зовнішнім світом, – це не те, чого інстинктивно прагне російська еліта [13].

Офіційна позиція Китаю також віддзеркалює повсюдну культурну ворожість до підтримуваної США глобалізації. В умовах, коли марксизм втратив своє значення як у внутрішньополітичному контексті, так і в глобальному масштабі, політичне керівництво Китаю потребує альтернативного доктринального обґрунтування своєї монополії на владу, в той час як у міжнародному плані воно прагне випрацювати інтелектуальне бачення, спільне для близьких за духом супротивників американського «гегемонізму». І тут положення, що глобалізація є сутнісно антидемократичною в тому, що вона винагороджує сильних, забезпечує вагомий аргумент на користь обстоюваної Китаєм «мультиполярності» [14].

Можна також відзначити елементи формування контрдоктрини у часто висловлюваних міркуваннях китайців про те, що концепція колективного «азіанізму» (як вони вважають, на чолі з Китаєм) має розвиватися для захисту колективних інтересів Азії в умовах гегемоністської глобалізації. Підтримувана Китаєм концепція «азіанізму» може стати привабливою альтернативою глобалізації, використовуючи спільну ідентичність впливової китайської діаспори в Південно-Східній Азії і китайців

у КНР. Два недавніх китайських бестселери: «Китай може сказати “ні”» (прозора імітація дуже популярного антиамериканського памфлету, написаного провідним японським націоналістом під назвою «Японія, що може сказати “ні”») і «Китайський шлях: у тіні глобалізації», проводять думку, що глобалізація є продовженням американської політичної і економічної гегемонії.

Парадоксально, але саме сприйняття Китаєм глобалізації, а не його опір їй може завадити світовому економічному пануванню Америки. Як вже відзначалося, Китай є найулюбленишим прикладом найпалкіших прихильників глобалізації. Китай не тільки залучає американський капітал, який бачить зменшення можливостей у самих США, а й стає дедалі привабливішим для прямих іноземних інвестицій взагалі, які йдуть до Китаю через низьку собівартість продукції, високу продуктивність праці і надлишок робочої сили. Якщо цю тенденцію зв'язати з помітним падінням рівня прямих іноземних інвестицій в економіку США, які скорочують дефіцит торгового балансу, і поступовим падінням прибутковості американської промисловості, успіх глобалізації, що перетворила Китай на головну фабрику світу, може стати основним фактором занепаду американської промисловості [15].

І нарешті, антиглобалістські аргументи мають і безпосередніший, цілком практичний аспект. Контрідеологи розуміють, що саме американська економіка є локомотивом глобального розвитку, а могутність Америки – фундаментом стабільності у світі. Помітний економічний спад у США і його негативний вплив на світову економіку можуть повернути назад тенденцію розвитку вільної торгівлі у світі (енергійно підтримувану розташованими у Вашингтоні світовими інституціями). З огляду на те що сила Америки є невіддільною від життя американської економіки, економічна криза приведе до зменшення впливу Америки у світі, послабить, як видається, позитивний зв'язок між глобалізацією й інтересами безпеки США і сприятиме небезпечному суперництву між національними економіками. Багато потужних національних економічних груп, від німецьких вугільників до японських виробників рису і американської сталевих промисловості, виграли б – принаймні в короткотерміновій перспективі – від відродження протекціоністських настроїв.

Цієї суміші мотивів і уявлень ще недостатньо для всеохопної і систематичної антиглобалістської ідеології за моделлю марксистського прив'язування квазіраціонального історичного детермінізму до ідеалістичного фанатизму. Це більше протест проти майбутнього, яке викликає побоювання, і проти теперішнього, яке викликає обурення, а не якийсь альтернативний план людського буття. Якщо коротко, то глобалізацію відкидають з різних причин, багато з яких безпосередньо пов'язані з ворожістю до її американської складової – проте контркредо досі не запропонувало всеохопного, ідеологічно привабливого плану альтернативного світового політичного й економічного порядку. Прихильники контркредо можуть вести зі своїм домінуючим супротивником «бої міс-

цевого значення», але вони поки що неспроможні на рішучий контрнаступ.

Утім, із часом певне цілісне контркредо може виникнути, що забезпечить інтелектуальний імпульс для створення відверто ворожого до Сполучених Штатів політичного клімату. У час, коли модним стало казати, що доба ідеологій закінчилася, антиглобалізація, сплавляючи в єдине ціле марксистський економічний детермінізм, християнський гуманізм і тривогу про стан довкілля, що підігриваються усвідомленням нерівності у світі і звичайнісінькою заздрістю, має шанси стати всеохопною і привабливою для світу антиамериканською доктриною.

У такому разі контркредо може перетворитися на потужне знаряддя всесвітньої мобілізації мас. У якийсь момент воно може стати об'єднавчою ідеологічною платформою створення коаліції не тільки різних політичних рухів, а й держав з метою опору американської гегемонії. Найфанатичніші ідеологічні і політичні лідери можуть тоді скористатися існуючими уявленнями про американську односторонність, байдужість до інтересів бідніших і слабших, свавільне використання Америкою сили для того, щоб подати її як глобального ворога номер один.

Ключовим словом тут є «можуть». Опитування суспільної думки у світі вказують на зростання критичного і навіть ворожого сприйняття Америки. Проте ця тенденція скоріше віддзеркалює невдоволення діями США як єдиної світової наддержави, ніж є проявом заперечення американського способу життя як такого чи доктрини глобалізації [16]. Насправді, коли глобалізація визначалася як «розширення торгівлі між країнами у сфері товарів, послуг і інвестицій», більшість населення 25 країн висловлювало сподівання, що це позитивно позначиться і на їхньому майбутньому. Однак думки дуже розходилися щодо впливу глобалізації на нерівність у світі, що, як видається, зумовлюється суперечливим висвітленням цієї проблеми у засобах масової інформації. Але найцікавішим – разом із загальною позитивною оцінкою світом глобалізації – і потенційно цілком значущим виявився той факт, що значна частина респондентів висловила певне розпливчате схвалення антиглобалістських рухів на тій підставі, що «вони діють у моїх інтересах» [17].

Таке цікаве співчуття могло б стати попередженням для критиків глобалізації. Можливо, суспільство відчуває, що глобалізація, руйнуючи зв'язок між найважливішими економічними рішеннями і тими, кого вони безпосередньо стосуються, може підірвати віру суспільства в демократію. У найслабших і найбідніших країнах, і особливо у соціально найвразливіших групах, може виникнути відчуття відірваності від ухвалення рішень, які безпосередньо впливають на їх життя. Якщо національна економіка похитнеться, ніхто – ні далекі міжнародні інституції (такі як СОТ або МВФ), ні наднаціональні утворення (такі як ЄС), ні величезні світові корпорації і фінансові установи (розташовані в далеких

містах найбагатших країн) – не будуть притягнуті до політичної відповідальності. Для багатьох економічна глобалізація може дійти аж до втрати державності.

Потужне відчуття соціальної неспроможності створило б винятково сприятливе середовище для різноманітних демагогів, що скандують націоналістичні гасла, виголошують марксистську риторику, викривають вади нової глобальної реальності, у яких можна звинуватити визискувачів-експлуататорів з далекої Америки і Європи – і все це під контрсимволічним прикриттям прапора демократії. Глобалізація, замість того щоб сприйматися як результат скорочення світових відстаней за допомогою технологій, може бути подана як глобальна змова проти народної волі [18].

Визнання цієї небезпеки зовсім не означає ні прийняття демагогічних звинувачень, ні ігнорування зв'язку між явищем глобалізації і виникненням нового типу політичної гегемонії. Але це справді означає, що неоднозначна суспільна реакція на глобалізацію вказує на потенційно серйозну проблему. Глобалізація має свої позитивні й негативні сторони, і якщо американські відповідальні посадовці свідомо не принесуть у неї політично чіткого морального змісту, у центрі якого буде поліпшення умов життя людей у світі, їхня некритична підтримка глобалізації може викликати удар у відповідь.

Ядро цього морального змісту має становити поступ демократії. Для всіх народів, яких торкається глобалізація, мають існувати способи вираження своїх найважливіших інтересів. За допомогою такого висловлення менш розвинуті країни матимуть менше засобів – і менше бажання – оспарювати моральну легітимність глобалізації. Демократизація глобалізації буде тривалим, складним і нерівномірним процесом, у якому постійно відбуватимуться відступи назад і який потребуватиме тривалого американського лідерства. Проте Америка здатна наповнити моральним змістом свій підхід до проблеми глобалізації, приглушивши доктринальні імпульси і виконуючи на практиці те, що вона проголошує, та звертаючи більше уваги на загальне благо.

Як у політичній риториці, так і в практичних діях Сполученим Штатам слід менше ставитися до глобалізації як до чогось священного, і більше – як до можливості поліпшення умов життя людей. Це пом'якшить сьогодишнє ідеологічне ставлення Америки до глобалізації. Прагнення до відкритості ринків і зниження торгових бар'єрів має бути не самоціллю, а засобом поліпшення економічного становища у світі. «Свобода торгівлі» і «мобільність капіталу» залишаться керівними принципами, але їх не слід безоглядно застосовувати до всіх, не зважаючи на місцеві політичні, економічні, соціальні та інституційні обмеження. Перенесення на другий план ідеології на користь тоншого і більш диференційованого підходу до глобалізації продемонструє чутливість Америки до конкретних потреб інших країн, водночас така сприйнятливість передасться і лідерам американського бізнесу.

Америка також підриває довіру до себе як морального лідера, вимагаючи від інших того, що заперечує стосовно себе. Коли певні правила виявляються економічно не вигідними чи політично недоцільними, Америка часто їх порушує. Така непослідовність посилює підозри щодо мотивів Америки – роблячи її домінування ще нестерпнішим – і водночас робить потужнішими прагнення інших так само порушувати правила. З огляду на роль Америки як головного рушія глобалізації дещо справді може бути виправданим. Але усі такі дії повинні мати чіткі межі, а не ставати приводом для самовдоволеного лицемірства.

Оскільки глобалізація приносить Америці вигоду, їй також слід підтримувати зусилля, спрямовані на пом'якшення її негативних наслідків. Добробут Америки сьогодні дедалі більше залежить від думки світу про своє власне становище. Чим байдужішою видається Америка у своєму ставленні до страждання у світі, тим більше світ опирається на лідерство Америки. Отже, вона має бути готовою взяти на себе певну частку у забезпеченні глобального блага, не очікуючи негайної віддачі [19]. Зрештою, своїми односторонніми – проте точно прорахованими – жертвами заради загального блага Америка може переконати світ, що її глобальна першість є позитивною, одночасно вирішуючи проблеми нерівності, які породжують антиамериканські настрої.

У кінцевому підсумку політична привабливість контркредо великою мірою залежить від того, як здійснюється американське лідерство, і від загального стану світової економіки. Нестабільність світової економіки сприятиме зростанню опору глобалізації, заохочуватиме створення нових бар'єрів вільній торгівлі, загострюватиме соціальні проблеми бідних країн та шкодитиме і американському політичному лідерству, і глобальній привабливості демократії.

Для Америки дилеми глобалізації створюють небезпеку не тільки інтелектуальної, культурної ізоляції, а й ризик піднесення доктрини, здатної мобілізувати ворожість щодо Америки у цілому світі. Тому необхідно, щоб американське керівництво усвідомлювало, що в нашу добу всесвітньої політичної свідомості і спільної міжнародної вразливості щодо технологічно передових засобів масового знищення безпека залежить не тільки від військової сили, а також і від того, що переважає у громадській думці, від політичного визначення настроїв у суспільствах і від того, що викликає ненависть фанатиків.

З огляду на значення Сполучених Штатів і Європейського Союзу на міжнародній арені тісне співробітництво між ними у глобальних справах – як економічних, так і політичних – буде головним чинником у вирішенні питання, до якої міри контркредо стане потужною політичною силою. Серйозний конфлікт між двома економічними гігантами, яким також випало бути світовими центрами демократії, створить загрозу не просто для їхніх економік. Він поставить під загрозу зусилля, спрямовані на розвиток справедливої, послідовної і дедалі демократичнішої глобалізації.

Світ без кордонів, але не для людей

Глобалізація передбачає світову спільноту без кордонів для грошей і товарів. Однак коли йдеться про людей, ні прихильники глобалізації, ні її супротивники не можуть сказати нічого певного. Разом з тим протягом кількох майбутніх десятиліть поєднання міграційного тиску, зумовленого нерівномірністю демографічних процесів і нерівномірним розподілом бідності у світі, та соціальних наслідків нерівномірного старіння населення різних країн здатне суттєво змінити політичне обличчя планети.

Прихильники і супротивники глобалізації схильні приймати як даність світ, розділений на національні держави з відповідними вимогами щодо громадянства і права проживання. Деякі відверті критики глобалізації майже з сентиментальністю говорять про національні кордони як «важливий засіб стримування нічим не обмеженої економічної діяльності – тобто кожна держава має свої закони, які сприяють розвитку її економіки, охороні здоров'я і безпеки її громадян, розумному використанню її природних та інших ресурсів і т. ін.» [20]. Справді, в деяких багатих державах ті самі люди, які рішуче засуджують глобалізацію, дедалі гучніше проголошують антиімміграційні гасла, оскільки бажають зберегти звичний вигляд своєї національної держави.

Так було не завжди. До піднесення національних держав, а фактично до появи ефективних механізмів охорони кордонів, пересування людей обмежувалося передусім не державною владою, а приватними угодами, упередженістю проти чужинців, географічними перешкодами, пов'язаними з переміщеннями, і незнанням умов життя за межами свого безпосереднього сусідства. У Європі з раннього Середньовіччя і до XIX століття пересування ремісників і розселення колоністів (наприклад, німців у Східній Європі і навіть Росії) було відносно вільним від політичних обмежень, часто воно навіть заохочувалося освіченими правителями. Крім того, згодом географічні відкриття також створили величезні можливості для порівняно стихійного переміщення людей.

У широкому сенсі можна сказати, що до XX століття міграцію визначали соціально-економічні умови, а не політичні рішення. Національний паспорт, всесвітньо поширене у XX столітті явище, таким чином, символізує втрату людством права – нехай навіть і тяжко реалізованого на практиці – розглядати Землю як спільний дім. Націоналізм, який став результатом цього процесу, із загальнолюдського погляду був кроком назад.

Нині це питання гостро постає знову. Те, наскільки проникними мають бути кордони більшої Європи, вже є приводом для запеклих внутрішньо- і зовнішньополітичних суперечок. Те, скільки часу має зайняти у старих членів ЄС скасування обмежень вільного пересування робочої сили з нових держав, було однією найгостріших проблем, що ускладню-

вали рішення ЄС кінця 2002 року щодо запрошення десяти нових членів. Наскільки вплине розширення ЄС на міграцію росіян (не тільки до ЄС, а й через вже розширену територію ЄС між Росією і Калінінградською областю) та українців, є серйозним викликом для зовнішньої політики Європейського Союзу.

Сполучені Штати – одна з найпривабливіших цілей глобальної міграції – стикаються зі схожими проблемами. Майже чверть від 140 мільйонів мігрантів, які налічуються сьогодні у світі, перебувають у Сполучених Штатах; з них 30 мільйонів осіб, які проживають у США, але народжені в інших країнах, а третину становлять вихідці з Мексики. Мексика також є і основним джерелом нелегальної міграції до США. Очевидно, що тут постає окрема проблема, яка вже тривалий час викликає взаємне роздратування: як регулювати приплив іммігрантів таким чином, щоб користь від цього мали обидві сторони. Одним з наслідків цієї проблеми для самих США є ще й питання адаптації до більшої мовної і культурної присутності латиноамериканської громади.

Якщо розглядати сьогоднішні світові процеси як природний наслідок всесвітньої технологічної революції, а не як ідеологічні дебати, то глобалізація найнагальнішим чином ставить проблему глобальної міграції. Наведені нижче в таблиці цифри (млн осіб) демонструють загострення демографічного дисбалансу між багатшими Європою й Америкою і біднішими Азією, Африкою і Латинською Америкою.

Зміни розподілу населення світу (млн осіб)

	1900		2000		Абсолютне зростання (1900–2000)	2020		Абсолютне зростання (2000–2020)
	Населення	Відсоток від загального	Населення	Відсоток від загального		Населення	Відсоток від загального	
Азія	947	57	3672	61	2725	4582	60	910
Африка	133	8	794	13	661	1231	16	437
Латинська Америка	74	5	519	9	445	664	9	145
Європа	408	25	727	12	319	695	9	– 32 *
Північна Америка	82	5	314	5	232	370	5	56
СВІТ	1650		6056		4406	7579		1523

* За станом на 1999 рік у 18 країнах Європи рівень смертності перевищував рівень народжуваності, а найвищі негативні показники мали Росія і Україна. (За даними Відділу народонаселення Секретаріату ООН.)

Частка сукупного населення Європи і Північної Америки у населенні світу не тільки зменшилася з 30 % 1900 року до 17 % 2000 року – упродовж наступних 20 років вона, ймовірно, знизиться до 14 % від загальної

кількості населення світу. Населення Європи скоротиться, тоді як кількість населення в Азії зросте на 910 млн осіб. Одночасно з цим населення найбагатших країн дедалі більше старітиме. Таким чином, імміграція є як економічною, так і політичною потребою для більш процвітаючих країн зі старіючим населенням, а еміграція може виконувати роль регульовального клапана зростання демографічного тиску в густонаселених бідніших країнах третього світу.

Значна частина цього третього світу стає потенційною величезною пожежею, підживлюваною ворожістю стосовно Америки і Заходу – і глобальні демографічні тенденції можуть до неї призвести. Існує величезна відмінність у доходах на душу населення між багатшим Заходом, який географічно скорочується і старішає, і біднішими Сходом і Півднем, котрі розростаються і залишатимуться відносно молодими. У той час як річний дохід на душу населення в Північній Америці (виражений через паритет купівельної спроможності) значно перевищує 30 тисяч доларів, а в країнах Євросоюзу він коливається від 17 до 30 тисяч доларів, у найбільш густонаселених країнах третього світу він становить: 875 доларів у Нігерії, 2100 доларів у Пакистані, 2450 доларів в Індії, 3100 доларів в Індонезії, 3900 доларів у Єгипті і 4400 доларів в Китаї. 2001 року у 15 країнах Африки річний дохід на душу населення становив менш як тисячу доларів – менше трьох доларів на день.

У глобальному контексті кричущої нерівності населення деяких найнеблагополучніших країн найбільше потерпатиме і від демографічних проблем. Країни з найвищими показниками приросту населення протягом наступного півстоліття перебуватимуть в економічно найгірших, політично найнестабільніших і соціально наймінливіших умовах – від Палестини через Перську затоку і до найнеспокійніших районів Південної Азії [21]. Якщо цим країнам не вдасться знайти адекватних відповідей на політичні настрої і економічні прагнення своїх дедалі численніших народів – а це цілком можливо, – місцеві дестабілізуючі рухи, що прагнуть перегляду міжнародної ієрархії та часто мають екстремістське антизахідне спрямування, можуть знайти собі багато прихильників.

Те, що 2020 року населення найбідніших регіонів складатиметься головню з молодих і тому найнеспокійніших у політичному і соціальному плані людей, ймовірно, ще більше посилить соціальну напруженість. Прогнозують, що в Азії 2020 року частка населення віком до 30 років становитиме 47 %; на Близькому Сході і в Північній Африці – 57 %; в регіоні на південь від Сахари – 70 %; на відміну від цього, у Північній Америці – 42 %, а в Європі – 31 %. Молодіжний «перекіс» буде великим на Близькому Сході та у Північній Африці, що становитиме особливу загрозу для Євросоюзу через географічну близькість. Як відзначається у звіті ЦРУ 2001 року, «в найбідніших й часто найнестабільніших країнах світу – зокрема, Афганістані, Пакистані, Колумбії, Іраку, секторі Газа і Ємені, – до 2020 року молодь становитиме найбільшу частку населення. Більшість країн не матимуть економічних, інституційних і політичних ресурсів для успішної інтеграції цієї молоді в суспільство» [22]. Безправна

молодь, майже позбавлена надії, проте сповнена гніву, найгарячіше протистоятиме міжнародному порядку, який прагне забезпечити Америка.

Такі соціальні перекоси стають особливо вибухонебезпечними через безпрецедентне зростання поінформованості бідних – завдяки ЗМІ, і особливо телебаченню, – про кращі умови в інших країнах. Крім того, світова біднота дедалі більше концентрується в хаотично зростаючих міських меганетрях, дуже вразливих для впливу політичних екстремістів і релігійних фундаменталістів, заклики яких ще більше посилюються ксенофобськими настроями. Отже, Америка, Європа, кілька інших багатих країни, а можливо, невдовзі і Японія, стають водночас і магнітом для знедолених, і об'єктом їхньої ненависті.

На цьому тлі міграція починає змінювати соціально-культурне обличчя Західної Європи. У деяких європейських країнах, таких як Австрія, Німеччина і Бельгія, частка громадян, народжених в інших країнах, не набагато відстає від Америки, відразу за ними йдуть Франція і Швеція. У підсумку в багатьох європейських країнах виникають вогнища політичної і соціальної напруженості, набирають силу антиіммігрантські рухи. Незважаючи на це, ні Західна Європа сьогодні, ні Японія завтра не можуть дозволити собі зупинити імміграцію. Економіка цих країн дедалі більше потребує притоку ззовні молодшої робочої сили – почасти через те, що економічне процвітання зробило тяжку працю менш привабливою для місцевих мешканців, але особливо – через нове явище, що лише недавно привернуло увагу суспільства: старіння населення, яке з часом прискорюється [23].

Феномен старіння суспільства має для економічної глобалізації та світової геополітики далекосяжні наслідки. Воно збільшує частку непродуктивного населення і утриманців, водночас посилюючи політичну владу таких громадян. Це загальносвітова тенденція, хоча в національному розрізі вона не є рівномірною з огляду на відмінності у рівнях народжуваності та смертності. За даними Бюро перепису США і ООН, 2000 року середній вік американців становив 35,5 року; для мешканців Європи (включно з країнами, що не входять до Євросоюзу, і Росією) – 37,7 року; Японії – 41,2 року; Китаю – 30 років; Індії – 23,7 року – проте до 2050 року середній вік мешканця Америки вже становитиме 39,1 року; Європи – 49,5 року; Японії – 53,1 року; Китаю – 43,8 року й Індії – 38 років.

З невинним зменшенням частки населення, зайнятого у виробництві, і зростанням кількості утриманців збільшення бюджетного навантаження через зростання потреб соціального забезпечення і зумовлене цим уповільнення темпів економічного зростання, як виглядає, набуватимуть глобального поширення. В усіх країнах збільшиться кількість людей, старших 65 років, водночас у багатших країнах стане менше людей, молодших 30 років. Становище загострюватиметься ще й через те, що багатші країни будуть змушені збільшити кількість молодих іммігрантів, при цьому особливо прагнучи залучити освіченіших,

а це може поглибити соціальні проблеми бідніших і менш розвинутих країн. Будуть «вимиватися» найбільш продуктивні, освічені та ініціативні сегменти їхніх суспільств. За деякими даними, сьогодні близько 1,5 мільйона кваліфікованих мігрантів зі слаборозвинених країн працюють у США, країнах Євросоюзу, Австралії і Японії. Протягом останнього десятиліття лише Африка втратила 200 тисяч кваліфікованих професіоналів і близько 30 тисяч дипломованих науковців [24].

Хоча наслідки старіння населення у тривалішій перспективі будуть глобальними, передусім вони будуть відчутними у багатших і розвинутих країнах, особливо в Європі і Японії. Вже сьогодні Італія, Іспанія і Японія є «найстарішими» країнами (за показником відношення людей старшого віку до всього населення). Однак явище старіння суспільства дедалі більше поширюється, а його наслідки посилюються паралельним процесом депопуляції, в результаті якої населення понад 30 країн скоротиться до середини століття. У таких країнах, як Іспанія й Італія, воно, ймовірно, скоротиться на 20 %, не набагато меншим скорочення буде і в Японії. Отже, для багатших і «старіших» країн ця проблема буде ставати дедалі гострішою. У поєднанні зі значним скороченням народжуваності це може збільшити частку соціально залежних пенсіонерів до фінансово небезпечної межі, що вже в недалекому майбутньому загрожує значним зростанням державної заборгованості й навіть дефолтами [25].

На відміну від цього, населення США зростатиме, хоча й повільнішими темпами – дедалі більше за рахунок іммігрантів із характерним для них вищим рівнем народжуваності. (За деякими оцінками, імміграція і народження дітей в родинх іммігрантів становитимуть дві третини річного приросту населення США.) Внаслідок цього Америка, ймовірно, виявиться у сприятливішому за своїх основних союзників становищі; це становище може бути навіть кращим за ситуацію у деяких країнах, що розвиваються, щодо частки непрацездатного населення і відтворення трудових ресурсів [26].

Гірка правда полягає в тому, що ні Європа, ні Японія не зможуть підтримувати свій рівень життя чи виконувати свої соціальні зобов'язання щодо літніх громадян без дуже значного притоку свіжої крові – так званої міграції заміщення, – але навіть це буде тільки частковим вирішенням проблеми. Насправді майже неймовірно, щоб найнеблагополучніші в цьому відношенні країни дозволили імміграцію в таких масштабах, щоб забезпечити хоча б підтримання наявного співвідношення між продуктивним населенням і утриманнями. Кількість іммігрантів, яку ці країни мали б прийняти, виходить за межі можливого і становить буквально багато мільйонів осіб [27].

Спочатку Євросоюз зможе зробити демографічну проблему не такою гострою просто за рахунок розширення на схід. Асиміляції іммігрантів проходить легше, якщо вони мають принаймні спільну культурну спадщину і їм не потрібно долати правових бар'єрів. Наприклад, для Франції чи Німеччини інтеграція іммігрантів з Польщі відбуватиметься набагато

швидше і соціально прийнятніше, ніж вихідців з Північної Африки чи Туреччини, не кажучи вже про мігрантів з Південної Азії, зростання кількості яких нещодавно почалося. Але навіть на Східній Європі (і особливо на Україні та Росії) відіб'ється поєднання старіння населення і депопуляції, що зменшить кількість людей, які могли б емігрувати на Захід.

Присутність у Європі вихідців з Північної Африки, Туреччини і Близького Сходу неминуче зростатиме, що призводитиме до виникнення нових соціальних і культурних конфліктів. Недавня гостра реакція в Голландії на нових іммігрантів великою мірою була зумовлена уявленням про те, що 5 % населення, які становлять іммігранти-мусульмани (головним чином марокканці і турки) – група, чисельність якої за останні 30 років зросла в 10 разів – не приймають голландські звичаї і спосіб життя. Те саме відбувається і в інших країнах Європи.

Поєднання напруженості, пов'язаної з міграцією, і старіння населення може викликати в багатших, «старіших» країнах, населення яких поступово зменшується, перегляд традиційного уявлення про національну державу. Цей неминуче болісний процес органічно пов'язаний із глобалізацією. Сьогодні майже всі багаті країни світу (за винятком США, Канади й Австралії) визначаються через національність. Асиміляція передбачає не тільки формальне прийняття громадянства і лояльність щодо певного спільного майбутнього – як це відбувається в Америці, – але також і щире прийняття спільного минулого, часто міфологічного. В Америці іммігранти зазвичай починають вважати себе американцями ще до того, як отримують громадянство. У Європі так відбувається набагато рідше, навіть у країнах, подібних до Франції, відомої своєю традицією мовної асиміляції. Для досить ізольованої і культурно унікальної Японії сама ідея прийняття мільйонів мігрантів є майже немислимою. У цих країнах національна історія, мова, культурна і релігійна ідентичність так тісно переплетені, що прийняття національного минулого має майже таке саме важливе значення для повної асиміляції, як і уявлення про спільне національне майбутнє.

Ця нова головоломка містить також інші аспекти, і деякі з них мають суттєве геополітичне значення для Америки. Їх можна розділити на три великі категорії: вплив міграції і старіння на (1) національний характер країн першого світу; (2) на роль цих країн у міжнародній безпеці і, найважливіше, (3) на політичні позиції Америки у світі.

Відмінність між Німеччиною 1900-го і Німеччиною 2000 року була дуже влучно визначена одним (неназваним) джерелом як відмінність між країною, в якій «більш як половина населення молодша 25 років і бідна», і країною, в якій «більш як половина населення старша 50 років і багата». Якщо знехтувати певним статистичним перебільшенням, таке визначення передає сутність змін, що відбулися, у національному характері Німеччини: перехід від енергійної і емоційно сповненої почуттів національної ідентичності до пасивнішого і «*gemuetlich*» (затишнішого, приємнішого, спокійнішого) існування. Таким чином, національний характер стає радше способом життя, а не рішучим покликом, а володіння

будиночком для відпочинку в сусідній країні тішить більше, ніж захоплення території цієї країни.

Така зміна позиції, характерна для Західної Європи, вказує на те, що Європейський Союз не буде надто схильним трансформувати свою можливу політичну єдність у глобально значущий військовий потенціал. Справді, фінансові труднощі, пов'язані зі зростанням частки економічно залежного літнього населення, можуть посилити антимилітаристські настрої і ускладнити отримання електоральної підтримки будь-якого значного збільшення оборонних витрат Європи. Крім того, майбутні демографічні проблеми ще більше скоротять кількість громадян, придатних до військової служби. Обидві ці тенденції, ймовірно, зроблять залучення в армію добровольців ще проблематичнішим.

Невдовзі ЄС, а згодом, можливо, і Сполучені Штати можуть не мати іншого вибору, як відродити спосіб набору до збройних сил, що нагадує донаціональну епоху військової справи. Сьогодні національні армії, основою яких є загальний військовий обов'язок (їхні історичні корені лежать у мобілізаціях Французької революції), замінюються технічно вишкоченими професійними військовими, і високорозвинені країни, можливо, дедалі більше покладатимуться на залучення до армії найманців-емігрантів. Національні почуття більше не виступають визначальним чинником бойового духу, і професійні армії багатших країн дедалі більше можуть складатися з добре вишкочених військових із третього світу, лояльність яких триватиме до наступної платні.

Протягом певного часу Сполучені Штати матимуть перевагу через дещо меншу, ніж в інших країнах, вразливість до проблеми «ножиць», пов'язаної зі старінням і різким спадом народжуваності. Якщо сьогоднішні прогнози справдяться, Америка збереже міцну демографічну базу, яка даватиме їй змогу реалізувати своє глобальне лідерство відповідно до власного розуміння глобалізації. Її багаті партнери, ймовірно, збережуть внутрішню стабільність, але так само потребуватимуть американської допомоги для підтримання глобальної безпеки. Оскільки їх населення не зростатиме або зменшуватиметься, ці країни можуть зазнавати дедалі більшої етнічної напруженості мірою зростання значення іммігрантських громад. Тому глобалізація може стати для них менш привабливою. Проте значна частина Азії, Близького Сходу і Африки, а також окремі регіони Латинської Америки зазнаватимуть дедалі більшого політичного і соціального впливу загострення демографічної ситуації.

У такому контексті досвід мультикультурного американського суспільства з його орієнтованою на майбутнє традицією асиміляції може стати обнадійливим прикладом для тих, хто досі перебуває під владою традиційнішого поняття про національність. Крім того, через свою порівняно більшу енергію Америка, ймовірно, матиме кращі позиції для впровадження колективних дій глобального масштабу з метою нейтралізації негативних наслідків нерівномірності у демографічних процесах. Так само, як СОТ була необхідною для того, щоб глобалізація відбувалася упорядковано, може бути необхідною і якась світова організація для

регулювання (і гуманізації) глобальних міграційних процесів (Світова організація міграції?), яка могла б допомогти у запровадженні певних загальних стандартів щодо процесу міграції, в якому зараз панують сваволя і непослідовність. Звичайно, національні держави будуть неохоче поступатися правом контролю над доступом на свою територію. Проте згодом нерівномірна демографічна динаміка спонукатиме їх шукати ширших рішень, нездійснених для жодної окремої країни.

У кінцевому підсумку глобалізація, яка винагороджує багатих і підходить до страждань мігрантів таким чином, що це приносить користь тільки тим, хто вже має привілеї, буде глобалізацією, яка підтверджує аргументи своїх критиків, мобілізує своїх супротивників і далі розколює світ. І лише світ, у якому посилюватиметься спільна соціальна свідомість і який буде відкритим для руху – нехай навіть і регульованого – не просто товарів і капіталів, а також і людей – зможе втілити у дійсність позитивний потенціал глобалізації.

ПРИМІТКИ

1. Розгляньмо, наприклад, широко розповсюджене дослідження, підготовлене на початку 2001 року провідною міжнародною консалтинговою фірмою А. Т. Керні разом із престижним журналом «Foreign Policy», яке називається «Індекс глобалізації» і, як стверджується, є «першим повним довідником із глобалізації у 50 розвинутих і основних із нових ринків». У супровідному прес-релізі фірми Керні проголошується, що «один із найбільш вражаючих результатів» цього дослідження полягає в тому, що більш глобалізовані країни з новими ринковими економіками мають «більший ступінь рівності доходів, ніж менш глобалізовані країни». Як докази наводяться приклади Польщі, Ізраїлю, Чеської Республіки й Угорщини. Ніде не відзначається, що всі ці країни мають потужну історію соціальної рівності.

Схожим чином стверджується, що «у найглобалізованіших країнах світу загалом більше громадянських свобод і політичних прав, за даними щорічних досліджень організації «Freedom House». І знову в «Індексі» не відзначається, що в кожному з наведених прикладів (Голландія, Швеція, Швейцарія та ін.) демократія і законність мають тривалу історію, і тому причиновий зв'язок тут насправді, очевидно, є зворотним. Між іншим, «Індекс» проголошує Сінгапур найглобалізованішою країною світу, що якимось мало б відбиватися на ситуації з людськими правами в цій країні.

У черговому виданні за наступний рік («Індекс глобалізації», 2002) знову стверджувалося, що «найглобальніші країни світу можуть похвалитися більшою рівністю доходів, ніж менш глобальні... за незначними винятками, у країнах, що посіли високі місця в «Індексі глобалізації», більше політичної свободи... Порівняння ж позицій нашого Індексу з дослідженням організації «Transparency International» щодо корумпованості різних суспільств вказує на те, що державні посадовці у найбільш глобальних країнах є менше корумпованими за своїх колег із країн із закритими економіками» – з чого робиться висновок,

- що глобалізація сприяє рівності, політичній свободі й чесності.
2. Профспілкові лідери часто згадують той факт, що 1979 року 21 мільйон американців мали роботу у виробничій сфері, що становило 30 % усіх працюючих; до 2001 року кількість працівників виробничої сфери скоротилася до 16 мільйонів, незважаючи на те, що загальна кількість працюючих зросла приблизно на 15 мільйонів осіб.
 3. Самі китайці заперечують позитивність глобалізації. У докладному аналізі, вміщеному в офіційному друкованому органі Комуністичної партії Китаю ("Two Major Trends in Today's World", *People's Daily*, April 3, 2002) стверджується, що «глобалізація призводить до поглиблення розриву між бідним Півднем і багатою Північчю... протягом останніх 30 років кількість найменш розвинутих країн збільшилася з 25 до 49; кількість людей у світі, що перебувають в умовах абсолютної бідності, зросла з 1 мільярда п'ять років тому до 1,2 мільярда осіб».
 4. Порядок денний зустрічей урядовців країн-членів СОТ визначається так званою четвіркою, що складається зі Сполучених Штатів, Канади, Японії і ЄС, на яких разом припадає близько двох третин світової торгівлі. Крім того, питання доступу до американського ринку дає представникам США безпрецедентні важелі впливу на позиції інших держав. Так заведено, що президентом Світового Банку завжди є американець, і США мають тут найпотужніший голос. У МВФ для прийняття важливих рішень потрібно 85 % голосів, а частка голосів США становить 17,11 %, таким чином фактично даючи США виключне право вето. Недивно, що дехто називає МВФ і Світовий Банк «повністю підконтрольними організаціями Міністерства фінансів США».
 5. В офіційних документах представника президента США на міжнародних торгових переговорах зазначено, що «рішення погоджувальної комісії СОТ не можуть примусити нас до зміни наших законів... Америка залишає за собою повне право або виконувати, або не виконувати рекомендації названої комісії». Див.: *America and the World Trade Organization* за адресою в інтернеті http://www.ustr.gov/html/wto_usa.html.
 6. Прикметними в цьому відношенні є дані, вміщені у першому щорічному випуску «Індексу прихильності розвитку», розробленому Центром глобального розвитку і журналом «Foreign Policy», що «розподіляє деякі найбагатші країни відповідно до того, як їхня політика допомагає чи заважає економічному і соціальному розвитку бідних країн», спираючись на сукупні дані щодо допомоги, торгівлі, інвестицій, уваги до охорони довкілля, відкритості для міграції та участі у підтриманні миру. Держави «великої сімки», на які разом «припадає дві третини світової економіки», в цілому посідають у цьому списку низькі місця, причому Сполучені Штати – 20-те, а Японія – 21-ше місце серед 21 країни. Див.: «Ranking the Rich», *Foreign Policy* (May/June 2003).
 7. В одному з найзлісніших відгуків на події 11 вересня 2001 року, у якому їх причиною називалася глобалізація, дуже відомий французький філософ Жан Бодріяр проголосив у своїй праці «L'Esprit du Terrorisme» (Париж, 2001), що «тероризм аморальний... та він є відповіддю на глобалізацію, яка сама є аморальною», і сама вона викликає відчуття співучасті у «величезному торжестві бачити руйнування світової над-

держави, чи, швидше, бачити це у сенсі саморуйнування, чудового самогубства». На його думку, зараз людство переживає четверту світову війну – перша велася проти колоніалізму, друга – проти нацизму, третя – проти «совєтизму», а нинішня, четверта – проти глобалізації. Ця праця була розтиражована газетою «Le Monde» за 3 листопада 2001 року, яка надрукувала її повністю на двох шпальтах.

8. Pierre Bourdieu, "Uniting to Better Dominate". "Conflicts over Civilization", *Items & Issues*, 2, no. 3–4 (Winter 2001), 1–6.
9. *Alternatives to Economic Globalization: A Better World is Possible*, ed. John Cavanagh, et al. (San-Francisco: Berrett-Koehler, 2002), 18.
10. Це питання було недвозначно поставлено Емі Чуа у статті «A World on the Edge» (*The Wilson Quarterly* (Autumn 2002)) (воно докладно розглядається в її книжці «A World on Fire: How Free Market Exporting Democracy Breeds Ethnic Hatred and Global Instability»). Кілька прикладів, що підтверджують її основну тезу: на Філіппінах 1 % китайського населення володіє 60 % економіки (при цьому понад 60 % філіппінців живуть на 2 долари на день); в Індонезії китайці, що становлять 3 % населення, володіють 70 % економіки приватного сектору (при цьому періодично спалахують антикитайські заворушення); китайці також відіграють схожу роль і в інших країнах Південно-Східної Азії та Бірмі. У Західній Африці ліванські емігранти посідають панівне становище у деяких галузях торгівлі, а 1994 року в Руанді більшість із племені хуту вбили близько 800 тисяч осіб із племені тутсі, яке традиційно має монополні позиції у володінні великою рогатою худобою. До того, як їх витиснули зі Східної Африки, панівне становище в комерції там займали купці-індуси. У Зімбабве ще донедавна невелика кількість білих фермерів володіла переважною більшістю сільськогосподарських земель.
11. Hubert Veldrine. "Democracy has many hues" *Le Monde Diplomatique* (December 2000). Сама газета «Le Monde» вміщувала численні антиглобалістські статті. Типовою, наприклад, була стаття Ігнаціо Рамоне «The Other Axis of Evil» (*Le Monde Diplomatique*, March 15, 2000), в якій автор стверджує, що «існує ціла індустрія, метою якої є переконати людство, що глобалізація принесе йому щастя... Озброєні інформацією, бійці ідеологічного фронту глобалізації створили диктатуру, яка залежить від пасивної співучасті тих, кого вона поневолює». Ця тема розвивається у книжці того самого автора «Propagandes Silencieuses» (Paris: Galilée, 2000). Щоб бути об'єктивним, слід зазначити, що у Франції також висловлюються погляди, які є критичними щодо національної обмеженості і ностальгії тих, хто виступає із засудженням глобалізації, вбачаючи в цьому надмірно гостру реакцію на американські гегемоністські тенденції, і «шукають якогось невизначеного притулку за традиційними формами мислення, які переносять нас на крок уперед і на два кроки назад». Див.: Jean-Claud Milleron, "La France et la mondialization", *Commentaire*, no. 100 (Winter 2002–2003), 817.
12. Наприклад, зв'язок глобалізації з американським глобальним імперіалізмом енергійно обстоюється російським істориком Олександром Волковим у статті із вражаючою назвою: «Міжнародний тоталітаризм: ніколи ще в історії не складалися такі сприятливі умови, як зараз, для

реалізації ідеї світового панування однієї окремо взятої держави» (Российская газета, 30 января 2003). Такий підхід було анонсовано на початку 2001 року у спільній заяві президентів Росії і Нігерії. Це було спробою формулювання ідейної платформи, що зв'язувала б інтереси третього світу (представленого групою близько 135 країн-членів ООН) з Росією у їхній спільній протидії американським глобалістським і глобалізаційним проявам.

13. Див. відверту дискусію у: «Актуальные вопросы глобализации», МЭиМО, № 4 (1999), 39–47.
14. Про це недвозначно йдеться у статті «Two Major Trends in Today's World», надрукованій в офіційному органі КПК «People's Daily» 3 квітня 2002 року. У матеріалі стверджується, що глобалізація є політично антидемократичною і економічно дискримінаційною.
15. «Китай, на який захоплені представники корпоративного світу раніше дивилися як на майбутній величезний ринок, замість цього швидко стає світовою фабрикою... Один з наслідків перетворення Китаю на гіганта виробництва: він швидко стає провідною світовою дефляційною силою. Китайське виробництво знижує ціни на дедалі ширше коло промислових, споживчих і навіть сільськогосподарських товарів, які продаються в усьому світі». Разом із тим, на відміну від інших держав з молодою промисловістю, Китай «не продовжує виробляти дешеву продукцію, таку як іграшки і текстиль, одночасно захоплюючи дедалі більше частку сектору дорогої високотехнологічної продукції». Останнє за ліком, але не за значенням: «Ймовірно, що вплив Китаю на світові ціни і корпоративні стратегії зростатиме. Вступ Китаю до СОТ спонукає до того, що ощадливі китайські приватні компанії, які відзначаються дуже високою конкурентністю, спрямовують свої погляди за кордон для полегшення цінового тягаря всередині країни». Див.: Karby Leggett, "Burying the Competition", *Far Eastern Economic Review* (October 17, 2002). Самі китайці почали міркувати про можливість стати «світовою фабрикою». Наприклад, директор Національного інституту економічних досліджень Фань Гань пише у «China Must Fight to Strengthen Its Manufacturing Industry Even As It Pursues High Tech Industries, Services» («Ta Kung Pao», гонконзька газета, що належить КНР, 15 листопада 2002 року): «Якщо добре використати свою перевагу, а саме людські ресурси у формі значного потенціалу робочої сили з селян, на наше переконання, Китай зможе стати глобальною виробничою базою протягом наступних одного-двох десятиліть».
16. Дослідження «The Pew Global Attitudes», що проводилося у 44 країнах, опубліковане наприкінці 2002 року, виявило, що «більшість опитаних висловлюють невдоволення американською односторонністю». Крім того, в цілому імідж Сполучених Штатів погіршився, в деяких випадках – значно. Єдині великі винятки: Нігерія (зростання на 31 %), Узбекистан (29 %) і Росія (24 %) – здається, що тут на респондентів великий вплив справив стан офіційних відносин між урядами цих країн і Сполученими Штатами. Дослідження також виявило, що «настрої в американському суспільстві різко розходяться зі світовою громадською думкою щодо ролі США у світі і глобальних наслідках дій Америки».

17. Згідно з даними опитувань, проведених у 24 країнах для Всесвітнього економічного форуму компанією «Environics International Ltd.» у період між жовтнем і груднем 2001 року, співвідношення між тими, хто вважав, що антиглобалісти діють у їхніх інтересах, і тими, хто був з цим не згодний, становило відповідно: у Туреччині – 73 і 8 %, в Індії – 60 і 34 %, у Франції – 54 і 35 %, в Італії – 41 і 49 %, у США – 39 і 52 %, у Південній Кореї – 35 і 65 %, у Японії – 24 і 50 %.
18. Ось як пишуть про це критики: «Чи буде дозволено нечисленній правлячій еліті, що збирається таємно і поза полем зору громадськості, встановлювати правила, які визначають майбутнє людей?.. Головною властивістю життєздатної демократії є підзвітність... Її не буде, коли керівні рішення ухвалюються в іноземних корпораціях, директори яких живуть за тисячі миль і, більше того, перед якими стоїть завдання забезпечення максимального прибутку акціонерів». Див.: *Alternatives in Economic Globalization: A Better World is Possible*, ed. John Cavanagh et al. (San-Francisco: Berrett-Koehler, 2002), 4, 57.
19. Це, наприклад, могло б означати створення дієвіших заохочень для американських фармацевтичних компанії постачати свої ліки дешевше туди, де в цьому є потреба, чи створення ефективнішої системи перерозподілу продуктів харчування з тим, щоб спрямувати надлишки західного виробництва до країн, які їх найбільше потребують, водночас додатково інвестуючи у створення і розвиток їхньої власної виробничої бази. Менш очевидний висновок полягає в тому, що це може включати створення певних структурних буферних ланок в основних міжнародних інституціях, особливо у фінансових, таких як МВФ, між встановленим процесом ухвалення офіційних рішень і точками неформального доступу з боку США, таким чином ізолюючи ці інституції від надмірного впливу американських внутрішньополітичних інтересів і даючи їм змогу послідовніше діяти в заради користі для всього світу.
20. Ральф Нейдер у передмові до: Lori Wallach and Michelle Sfoza, *Whose Trade Organization? Corporate Globalization and the Erosion of Democracy* (Washington DC: Public Citizen Foundation, 1999), x.
21. До регіонів, у яких очікується найбільший приріст населення як 2025-го, так і 2050 року, належать: Ємен, окуповані палестинські території, Оман, Афганістан, Саудівська Аравія, Бутан, Пакистан, Йорданія, Ірак і Камбоджа. Див.: United Nations, Population Division, Department of Economic and Social Affairs, *World Population Prospects: 2000 Revision*, February 2001.
22. Central Intelligence Agency, *Long Term Demographic Trends: Reshaping the Political Landscape*, July 2001, 36.
23. Справді новаторське дослідження нової реальності і наслідків глобального старіння було проведене групою працівників Центру стратегічних і міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies, CSIS) на чолі з доктором Полем Г'юїттом. Резюме цього дослідження див. у звіті CSIS "Meeting the Challenge of Global Aging", March 2002; обговорення цього питання тут спирається саме на цю працю.
24. "Groving Global Migration and Its Implications for the United States", Central Intelligence Agency, March 2001, 24. Частковою компенсацією цих втрат

є те, що гроші, які переводяться до країн походження мігрантів, справді допомагають їхнім економікам.

25. За даними Організації економічного співробітництва і розвитку, співвідношення частки працюючого населення до осіб, старших 65 років, зменшиться з 5:1 2000 року в країнах Євросоюзу й у Японії до 3:1 вже 2015 року.
26. 1950 року Сполучені Штати посідали 4-те місце серед 12 країн світу з найбільшою чисельністю населення (у цьому списку були ще чотири з найрозвинутіших країн світу); 2000 року США мали третє місце поряд ще з трьома іншими розвитими країнами; до 2050 року США, можливо, так само посідатимуть третє місце, але серед 12 інших найнаселеніших країн розвинутих вже не буде.
27. Оцінки потреб дуже відрізняються. Згідно зі згаданою доповіддю ЦРУ від березня 2001 року, Японії для підтримки нинішнього співвідношення працюючих і утриманців доведеться приймати *протягом кількох років щорічно по 3,2 мільйони мігрантів*, а за оцінками «The Economist» (October 31, 2002), тільки для підтримання необхідної кількості працюючих на нинішньому рівні Японія потребуватиме 5 мільйонів мігрантів на рік, Німеччина – 6 мільйонів і Італія – 6,5 мільйона, що є очевидно нездійсненним. Але навіть в обережнішому аналізі Кеннета Прюїтта у “Demography, Diversity, and Democracy”, *The Brookings Review* (Winter 2002), 6, робиться висновок, що «для підтримання необхідної кількості працездатного населення в Італії... буде потрібно щороку 370 тисяч нових мігрантів, а в Німеччині лише трохи менше за півмільйона».

5

**ДИЛЕМИ ПРОВІДНОЇ
ДЕМОКРАТІЇ СВІТУ**

Сьогодні Америка – це одночасно і держава – міжнародний гегемон, і демократія. Таке унікальне поєднання робить виправданими запитання: чи сумісне пропагування й поширення у світі американської масової демократії з її квазіімперською відповідальністю; чи здатна американська демократична система задавати напрямок змін у світі, який сьогодні є набагато складнішим, ніж це було раніше, у добу змагання двох світових наддержав, а також чи відповідає внутрішня американська демократія завданню тривалого здійснення гегемонічної влади Америки за кордоном, хай як ретельно ця гегемонія маскується демократичною риторикою.

Держава-гегемон може захищати і навіть сприяти розвитку демократії, але вона також може стати і загрозою для демократії. Могутність Америки була вирішальною у завданні поразки Радянському Союзу, вона ж залишається вирішальною як для національної безпеки Сполучених Штатів, так і для підтримання глобальної стабільності. Держава-гегемон може сприяти розвитку демократії за кордоном, якщо це робиться з урахуванням прагнень та прав інших і якщо це не дискредитується бундючними і очевидно лицемірними демократичними гаслами. Водночас держава-гегемон може становити загрозу своїй власній демократії, якщо вона в умовах нових небезпек не зможе провести відмінності між розумними вимогами національної безпеки і примарами, самонавіяною суспільною панікою.

У кінцевому підсумку саме збалансоване поєднання американської демократії і американської гегемонії сьогодні дає людству найкращу надію уникнути виснажливої глобальної боротьби. При тому, що соціальна привабливість демократії є ключовим компонентом американського світового панування, постає кілька запитань. У чому полягає політичне

значення незаперечно потужної глобальної привабливості американської масової культури? Як нинішнє перетворення Америки на мультикультурне суспільство впливає на цілісність стратегічного бачення США? Які небезпеки для внутрішньої американської демократії породжує здійснення її зовнішньополітичної ролі?

Америка як глобальна культурна спокуса

Термін «культурна революція» походить із великої трагедії, спричиненої жадливим політичним злочином: брутальним намаганням Мао Цзедуна перевернути владні структури комуністичного Китаю з метою відродження того, що він вважав виснаженими життєвими силами комуністичної революції. Розбурхуванням молоді та спрямуванням її проти правлячої еліти і її способу життя, проти історичних і культурних традицій самого Китаю старий диктатор сподівався розпалити пожежу перманентної революції.

Соціальний вплив Америки на світ у чомусь тягне за собою явище, схоже на культурну революцію, але це революція привабливіша й ненасильницька, вона далекосяжніша, стійкіша і тому зрештою приводить до глибших перетворень. Глобальна культурна революція, що надихається Америкою, не ґрунтується на політичних установах і не будується на демагогії; вона змінює соціальні звичаї, культурні цінності, сексуальну поведінку, особисті смаки та індивідуальні матеріальні очікування майже всіх молодих людей у світі. Цьому молодому поколінню, особливо його міським мешканцям, дедалі більше притаманна уніфікація інтересів, розваг та інстинктів накопичення матеріальних благ. Хоча можливості придбання матеріальних цінностей, доступні 2,7 мільярдам молодих людей віком від 10 до 34 років, дуже відрізняються у різних країнах – віддзеркалюючи загальні відмінності розвитку цих суспільств – в усьому світі існує значна схожість смаків щодо бажання мати найновіші компакт-диски, у захопленні американськими фільмами і телесеріалами, у магнетичній привабливості рок-музики, у поширенні комп'ютерних ігор, у повсюдності джінсів та у проникненні навіть у місцеві традиції різних країн американської масової культури. У результаті може виникати строката суміш місцевого й загального, але це останнє очевидним чином буде пов'язане з Америкою.

Основою надзвичайної привабливості американської масової культури є американська демократія, для якої особливе значення має соціальний егалітаризм, поєднаний із можливістю необмеженої індивідуальної самореалізації та збагачення. Прагнення особистого багатства є найпотужнішим соціальним мотивом в американському житті й фундаментом американського міфу. Але поряд із цим існує і справжня егалітарна етика, яка підносить особистість як центральний елемент суспільства, винагороджує індивідуальну творчість і конкуренцію – за таких умов

кожен має рівні можливості для особистого успіху або (про що часто не говорять) невдачі. Кількість невдач неминуче перевищує кількість успіхів, але саме останні прославляє міф, притягуючи мрії багатьох мільйонів людей до Америки.

Підштовхувана цією притягальною силою, Америка стала ніким не планованим і не керованим політично засобом культурної спокуси, що просочується, захоплює, перемагає і змінює поведінку, а в кінцевому підсумку – і внутрішній світ дедалі більшої частини людства. Буквально жоден континент, ба й жодна країна (за винятком, імовірно, Північної Кореї) не є непроникними для цього розпорошеного впливу, який, проте, приводить до змін у способі життя людей.

Навіть на піку холодної війни, коли радянська система ще перебувала у полоні правління сталінського зразка, нечисленним іноземним гостям було зрозуміло, що залізна завіса не здатна ізолювати радянську молодь від «згубного» і «декадентського» західного (і особливо американського) впливу. Для КДБ було легше ізолювати радянських інтелектуалів від іноземної ідеологічної «зарази», ніж запобігти тому, щоб в усьому іншому цілком дисципліновані комсомольці носили джинси чи слухали джаз у себе вдома, та перешкодити їм енергійно розпитувати іноземців про те, чим зараз захоплюються в Америці. А коли радянське правління стало не таким суворим, наслідування і переймання того, що раніше було забороненим, стало масовим.

Сьогодні здійснювати ідеологічний контроль складніше – з огляду на поширення засобів глобальної комунікації і відсутність потужної альтернативної ідеології – єдиними країнами, які можуть опиратися масовій культурі, є ті, що мають дуже архаїчні й переважно сільськогосподарські суспільства. Фактично, пасивний опір, ґрунтований на історичній відсталості та самоізоляції, є єдиним ефективним способом опору новій культурній споусі. В іншому разі навіть такі горді своєю культурою і національними традиціями країни, як Франція [1] або Японія, не здатні відгородити чи віднадити своє молоде покоління від нових привабливих захоплень, – які в кінцевому підсумку, хай навіть і не завжди явно, мають наліпку «Зроблено у США». І ця привабливість стає частиною віртуальної реальності, яка розпливчато і багатогранно пов'язується з Америкою, водночас близькою і далекою.

Таке історично нове становище не результат якихось політичних хитрощів. Воно являє собою динамічний факт, великою мірою зумовлений відкритою, творчо підприємливою і висококонкурентною американською демократичною системою. У цій системі новаторство є визначальним для успіху майже в будь-якій сфері, включно з тими сферами, що у своїй сукупності утворюють масову культуру. Результат – це глобальне домінування США в кіно, популярній музиці, в інтернеті, в пізнаваності торгових марок, масових гастрономічних звичках і в мові, а також у сфері вищої освіти і менеджменті – коротко кажучи, в тому, що науковці називають «м'якою владою» американської гегемонії.

Величезний масштаб американської культурної переваги не має собі рівних, як не має і історичних прецедентів. Не видно суперників і на обрії. І хай там як, але американське культурне домінування лише посилюється мірою урбанізації світу, мірою того, як людство стає дедалі більше взаємопов'язаним, а архаїчніші сільські регіони зменшуються і стають проникнішими. Це однаково вірно як для Лагосу, так і для Шанхаю.

Мабуть, найбільш наочний і відчутний глобальний вплив американська масова культура справляє через кіно й телевізійні серіали. Голлівуд став не тільки глобальним символом індустрії, яка у XX столітті перетворилася на найважливіше джерело розваг (так само, як і культурного впливу), фільми американського виробництва найбільш популярні в прокаті і дають найбільшу фінансову віддачу. Американські фільми приносять до 80 % від усіх доходів світової кінопромисловості. Навіть у Франції американські фільми становлять від 30 до 40 % прокату і дають до 60 % касових зборів. У Китаї початково обмежений імпорту голлівудських фільмів – які миттєво принесли великі касові збори, – згодом змусив уряд відмовитися від спроб власного виробництва «політично коректних», а насправді пропагандистських фільмів. Те саме можна сказати про вплив американських телевізійних серіалів, деякі з них (наприклад, «Даллас» і «Пляж») вже дали сотням мільйонів глядачів в усьому світі уявлення (ідеалізоване й перекручене) про американський спосіб життя.

Для молоді нова популярна музика – захопливе середовище для проведення часу й самовираження. Велика частина цієї музики походить зі Сполучених Штатів. Відповідно до щотижневих рейтингів, навіть в Індії в січні 2003 року дев'ять із 20 найпопулярніших дисків були американськими – в інших країнах ці показники схожі або вищі. До того ж MTV з його 33 каналами всесвітнього мовлення, VH1 (музичне мовлення, орієнтоване на трохи старших глядачів) і Nickelodeon (дитячі телепрограми) дивляться близько 1 мільярда людей у 164 країнах. Так само як у кіно і телебаченні, привабливості нової музики із поклонінням кумирам і суперзіркам, цікавістю до їхнього «особистого» життя, посилюваною бульварним виданнями, часто сприяє сама індустрія розваг.

Інтернет також робить свій внесок у віртуальне і миттєве ототожнення з Америкою. При тому, що приблизно 70 % всіх сайтів мають американське походження, а англійська мова є найпоширенішою в інтернеті як у спілкуванні, пов'язаному з роботою, так і з відпочинком, (96 % усіх комерційних сайтів є англomовними), цей електронний світовий гомін, що постійно посилюється, зазнає потужного американського впливу. Хоча сам по собі він є культурно «нейтральним», інтернет сприяє швидкому, прямому й неформальному стилеві спілкування, прискорює комерційні процеси, ускладнює політичний контроль над інформаційними потоками і в цілому робить людей на планеті ближчими одне до одного, а обмеження поширення американської масової культури – складнішою справою.

Американський культурний вплив поширюється навіть на харчування, з його акцентом на зручності. Уявлення про те, що швидке поглинання їжі може бути економічно продуктивним, порівняно естетичним і масово доступним, лежать в основі індустрії швидкого харчування, що виникла в Америці, але стрімко поширюється світом та навіть породжує наслідування підприємців у різних країнах. Швидке харчування залишає більше часу для роботи; багатьох приваблюють акуратно упаковані серійні продукти, а їхня відносна дешевизна забезпечує масовість споживачів – переважно із середовища працюючих городян та молоді. У 1950-ті роки «кокаколонізація» була антиамериканським гаслом європейських лівих; через півстоліття логотип «Макдональдс», який можна побачити майже в кожному великому місті світу, часто – на краще чи на гірше – асоціюється зі Сполученими Штатами.

У загальнішому плані динамізм і новаторство американського бізнесу суттєво впливає на зростання кількості споживачів у світі. Під час одного з типових міжнародних опитувань журналу “Business Week”, проведеного восени 2002 року, респондентів запитували, чи впізнають вони різні торгові марки. Вісім з десяти найупізнаваніших у світі брендів, зокрема і перші п'ять, виявилися американськими. Слід відзначити, що чотири з восьми найвідоміших американських брендів були прямо пов'язані з продуктами, які визначають спосіб життя («Кока-кола», що зайняла перше місце, «Дісней», «Макдональдс» і «Мальборо»), тоді як решта найбільш упізнаваних американських торгових марок належали до сфери технологічних інновацій («Майкрософт», «Ай-Бі-Ем», «Дженерал електрик» та «Інтел»).

Під впливом Америки змінюється навіть стиль світової політики. Якоюсь мірою поширення наслідування стилю американської політики відображає загальне зміцнення позицій демократії після перемоги над тоталітаризмом. Проте це так само і результат масового американського маркетингу, експорту американських методів реклами у ЗМІ (включно з агресивною політичною рекламою) і маніпулятивною презентацією політичних лідерів. Зростаюча популярність серед політиків практики використання зменшувальних імен (Джиммі замість Джеймс, Білл замість Вільям) відображає вплив продуманої неформальності американської масової культури.

Всесвітня культурна привабливість посилюється швидким поширенням англійської мови як засобу міжнародного спілкування. Серед тих, хто навчає молоде покоління, англійська дедалі більше розглядається не просто як іноземна мова, а як певна базова навичка на кшталт арифметики. Англійська є робочою мовою міжнародних авіап перевезень і подорожей в цілому, вона також дедалі більше стає офіційною внутрішньою мовою більшості активних у міжнародній сфері (і не обов'язково розташованих у США) корпорацій. При цьому слід наголосити, що ця розмовна версія англійської мови не є власне англійською, все більше це саме її американський варіант. Американський варіант англійської

поширюється на весь світ, а суто американські слова й вирази часто проникають у національні мови, і, на думку пуристів, засмічують їх.

З огляду на це недивно, що соціально привілейовані й амбітні люди по всьому світу прагнуть навчатися в американських університетах. Найпрестижніші американські вищі навчальні заклади являють собою світову академічну Мекку, їх дипломи автоматично надають високого статусу, а навчання навіть у середньому американському коледжі відкриває перед його випускником великі особисті можливості. Багато іноземних студентів, які приїждять до США з наміром повернутися до своєї країни, спокушаються привабливішими професійними можливостями і вищими заробітками, і в цьому полягає особлива перевага Америки та користь для неї.

Кількість іноземних студентів, що навчаються у США, зростає величезними темпами. 1954/1955 навчального року загальна кількість іноземних студентів в американських коледжах становила 34 232 особи (1,4 % від загальної кількості студентів) [2]. 1964/1965 року – 82 045 (1,5 %); 1974/1975 року – 154 580 (1,5 %); 1984/1985 року – 343 113 (2,7 %); 1994/1995 року – 452 653 (3,3 %); а 2001/2002 року ця кількість зросла до 582 996 осіб (4,3 %). Найбільше студентів було з Індії і Китаю, 2001/2002 навчального року – приблизно по 60 тисяч з кожної країни. На Західну Європу і Японію припадало менш як 130 тисяч осіб – з цього зрозуміло, що Америка стала основним центром підготовки майбутніх лідерів Азії, Близького Сходу, Африки і Латинської Америки.

За кордоном ця багатоманітна, часом особистісна, але частіше віртуальна дія американської масової культури справляє революційний вплив. Вона звільняє людську особистість, перевертає усталені звичаї, викликає великою мірою нездійсненні соціальні прагнення й підриває традиційний порядок. Вона також гомогенізує культурні розбіжності, але це питання вибору: масова культура поширюється не шляхом нав'язування, а через наслідування – що вказує на те, що для мас це приваблива і благодворна культурна революція. Якщо її політичний вплив дестабілізує соціальний порядок, то це відбувається тому, що американське подобається більше за місцеве. Естети можуть засуджувати масову культуру, але їхні смаки не прищеплюються іншим. Америку як джерело культурної спокуси декретами не зупинити.

Коротко кажучи, як написав про це один проникливий європейський спостерігач, «перша в історії світова цивілізація несе на собі клеймо «Зроблено в США», і щоб подорожувати, їй не потрібна зброя». Але які з цього випливають політичні наслідки? Чи сприяє це здійсненню політичної влади Америки? Що викликає дедалі ближче знайомство людства з Америкою – прихильність чи антагонізм? Щойно згадуваний європейський спостерігач сумнівів не має: «Спокушування гірше за нав'язування. Воно змушує людину почуватися слабкою і ненавидіти м'який полон шкідника так само, як і саму себе» [3]. Реальність, проте, двозначніша.

Фактично, знайомство світу з Америкою визначається комплексною взаємодією американського культурного впливу і її глобальної могут-

ності. Так само, як заклик американської культури спокушає іноземні суспільства, так і американська політика має потужний вплив на зовнішню політику інших країн. Фактичне знайомство світу з Америкою і його реакція на таке знайомство залежать від динамічного переплетення обох чинників.

Проведені у світі опитування громадської думки свідчать, що фактичне знайомство викликає прихильність щодо багатьох складових американського способу життя, навіть коли воно посилює невдоволення політикою США. Хоча такі опитування – через те, що вони відображають миттєві особисті реакції на мінливі обставини – неминуче є ненадійними, певні загальні тенденції видаються очевидними. В одному з оглядів кількох таких опитувань [4] відзначається, що переважна більшість мешканців вражаючої кількості країн, включно навіть з Францією, Китаєм і Японією (головними винятками є Росія, Близький Схід і дещо менше Пакистан, Індія і Бангладеш), позитивно ставиться до американської масової культури. Однак разом з тим поширення американських «звичай» у більшості країн розглядається переважно як негативне (навіть 50 % британців ставляться до цього критично). Єдиним серйозним винятком є японці, які переважно негативно ставляться до американської зовнішньої політики, на відміну від американської культури. Як конкретні причини ставлення часто згадується, на думку опитуваних, проізраїльська політика США, а також байдужість Америки до інтересів інших країн. Більшість людей у більшості країн вважають, що Сполучені Штати насправді поглиблюють прірву між багатими і бідними країнами.

Отже, культурний вплив віртуального знайомства з Америкою суперечить політичному. Головним результатом спокуси американської культури є те, що від Америки чекають більшого, ніж від інших держав. Загалом, дії «в національних інтересах» вважаються нормою на міжнародній арені, але до Америки висувуються вищі вимоги. За результатами міжнародних опитувань, ті, хто висловлювали невдоволення станом справ у власній країні, були схильними критичніше ставитися до Америки, підтверджуючи цим припущення, що вони очікують від Америки більшого і вважають її відповідальною за незадовільний стан справ у світі. Це почасти може бути зумовлено самовдоволеною риторикою американських політичних лідерів з їхніми постійними зверненнями до ідеалів і релігії. Але опитування, що проводяться у світі, свідчать, що тут також спостерігається і певне схвалення Америки тими, хто справді має щодо неї великі очікування і незадоволений тим, що вона не виправдовує високих сподівань, коли йдеться про політичну дійсність. Антиамериканизм має ознаки зрадженого почуття.

Отже, Америкою одночасно захоплюються і ненавидять її. Заздрість тут відіграє свою роль, але вона – не єдина причина невдоволення. Невдоволення виростає з почуття, що глобальна могутність Америки впливає маже на всіх, а особливо тих, хто через віртуальний досвід став певним заміщувальним продовженням Америки. Вони – полонені, а частіше навіть – добровільні елементи сфери американської масової

культури, але вони переконані, що їхній голос нічого не важить у процесі ухвалення американських рішень. Історичне (американське) гасло «Немає податків без представництва інтересів» отримує свій сучасний – глобальний – еквівалент: «Немає американізації без представництва інтересів».

Глобальна американізація також викликає до життя свою антитезу, але це переважно не масове, а елітарне явище. Свідоме заперечення американського способу життя є прийнятим великою мірою у середовищі інтелектуалів, які скаржаться на культурну гомогенізацію і занепад традиційних цінностей, пов'язуючи це з поширенням американської масової культури. Проте – за відсутності привабливої альтернативної масової культури – у переважно марних пошуках культурної контрідентифікації ці еліти змушені покладатися чи то на місцеві традиції, чи на загальне заперечення глобалізації. Коли американська політика є особливо агресивною і образливою, саме прихильники культурної контрідентифікації схильні перебирати на себе політичне лідерство, стимулюючи невдоволення мас нездатністю Америки відповідати їхнім сподіванням.

Дилема американської зовнішньої політики полягає в тому, що ініційовані США культурні перетворення вступають у конфлікт із традиційною стабільністю. Ці перетворення мають потужний демократичний і егалітарний зміст, тим часом як наголос на новаторстві як ключовій умові індивідуального і колективного успіху є також і революційним у своїй динаміці. У багатьох частинах світу сукупний ефект американської масової культури спричиняється до політичної дестабілізації, незважаючи на те, що зовнішня політика США спрямована на забезпечення стабільності. Слід, утім, наголосити, що США завжди виступають за мирні (і, таким чином, «стабільні») зміни, але в багатьох частинах світу зміни неминуче пов'язані з переворотом. Наслідки цього можуть бути шкідливими для нагальніших стратегічних інтересів Америки.

Крім того, захоплення світу Америкою не залишає місця для нейтралітету або байдужості. На відміну від Британської імперії, – до якої відчували розпливчасту заздрість, але яка викликала ворожість лише у своїх прямих суперників, – американський вплив відчувається всюди у світі, як безпосередньо, так і віртуально – однаково і елітами, і широкою громадськістю. В усьому світі нею захоплюються і обурюються – або і захоплюються, і обурюються одночасно, – а сила цих почуттів співмірна зі ступенем її проникнення.

Викликаючи політичну нестабільність і водночас концентруючи на собі неминуче інтенсивну увагу світу, глобальна культурна привабливість США обмежує можливості американських посадовців ґрунтувати зовнішню політику США на вузькому розумінні національних інтересів Америки. Америка перебуває в епіцентрі культурного вихору, створеного нею самою, і її безпека залежить від того, чи зможе вона заспокоїти бурю. Тільки якщо Америка надаватиме більшого значення новій

свідомості спільних глобальних інтересів, вона зможе отримати якусь політичну користь зі своєї відчутної в усьому світі культурної привабливості.

Мультикультуралізм і стратегічна єдність

Стратегічна згуртованість суспільства є необхідною умовою ефективного проведення зовнішньої політики демократичною державою. Диктатура може проводити зовнішню політику на основі згуртованості еліти і твердого особистого верховного керівництва. Однак демократія має мобілізувати консенсус не тільки згори донизу, але також і ґрунтувати цей консенсус на спільному для всіх, принциповому, майже інстинктивному уявленні про національні інтереси у певного електорату, який не особливо схильний до уваги до заплутаних лабіринтів світових справ. Сприйняття електорату відображають його міцно укорінені інстинкти, спільні симпатії й антипатії і, у випадку Америки, значний досвід орієнтованої на майбутнє асиміляції. Переважно ця фундаментальна стратегічна згуртованість є прихованою – але її можна активізувати, мобілізувати і навіть маніпулювати нею у кризових умовах.

Немає певності щодо того, чи буде збережено цю стратегічну згуртованість, коли глобально спокуслива Америка перетвориться на мультикультурне суспільство, в якому самоідентифікація громадян буде головно пов'язаною з їхнім етнічним походженням, а зовнішньополітичні проблеми, що стосуються цієї конкретної самоідентифікації, набуватимуть більшого значення. У таких умовах визначення національних інтересів і здійснення глобального лідерства може стати вкрай складною справою. Парадокс недалекого майбутнього полягає в тому, що мірою того, як Америка дедалі більше перетворюватиметься на альтернативний дім для кожного (реальний чи віртуальний), проведення зовнішньої політики може ставати дедалі розпорошенішим, оскільки вона відбиватиме впливи тих чи тих конкретних етнічних інтересів. Якщо це дійсно станеться, то, незважаючи на всесвітню популярність Америки, її зовнішня політика не зможе послідовно переслідувати інтереси загального блага на глобальному рівні.

Трансформація американської національної сутності протягом минулих двох століть йшла по чіткій траєкторії: від єдності через багатоманітність у єдності до багатоманітності. Коли в Америці 1790 року вперше було проведено перепис населення, біла більшість становила 80 % від його загальної кількості (решту становили африканські раби і корінні американці – всі вони не мали громадянських прав), а серед білої більшості 87 % становили англосакси, а 13 % – німці. Отже, в етнічному плані Америка була традиційною національною державою, соціально об'єднуваною історичними і мовними зв'язками на додачу до першості

у проголошеній самоідентифікації із майбутніми величезними можливостями.

Але навіть у ті часи лідери Америки піклувалися – до певної міри виправдано, – щоб «кожен громадянин пишався тим, що він американець, і діяв виходячи з розуміння важливості цього і свідомості, що тепер ми є окремою нацією, гідність якої буде поглинуто іншими або навіть узагалі знищено, якщо ми станемо... під прапори будь-яких інших країн... маємо берегтися інтриг з боку будь-яких інших іноземних держав, які прагнуть втрутитися (таємно чи ж відкрито) у внутрішні справи нашої країни» [5]. Те, що Джордж Вашингтон хотів використати ці слова у своїй прощальній промові (зрештою, він цього не зробив), вказує на болісне усвідомлення ним того, що навіть дехто з батьків Конституції не тільки мав зв'язки із закордонними країнами, а й певною мірою піддавався іноземному впливу.

Велику частину наступного століття молода Америка, залишаючись переважно однорідною нацією білих англосаксонських протестантів, здобувала і розширювала свою територію, захищена від значного зовнішнього втручання двома океанами. І політично, і культурно визначальною для її характеру була еліта, що мала самовпевнене відчуття своєї окремої ідентичності. Слід зазначити, що внутрішній склад нації істотно змінювався, хоча зовні це і не було дуже помітним. 1850 року католики (переважно з Ірландії) стали найбільшою християнською громадою, і напрокінці XIX століття до них долучилася значна кількість італійських іммігрантів, а на початку наступного – щораз більше поляків. У той же час до Америки прибували німці, євреї, скандинави і православні християни, що приводило до розрідження етнічної і релігійної однорідності ранньої Америки, перетворюючи її на транс'європейську суміш – але, як і раніше, з англосаксонською зовнішністю і соціальною елітою. Згідно з концепцією «плавильного тигля», для того, щоб бути американцем, найкраще було змінити собі ім'я і з власної ініціативи приєднатися до білих протестантів-англосаксів.

Зовнішність ця залишалася аж до XX століття, коли склад еліти почав відображати нову етнічну багатоманітність, а давні табу було подолано. Перша спроба 1928 року обрати президентом США католика зазнала невдачі через наявність очевидної упередженості, але друга – 1960 року, була успішною. У 1930-ті роки євреї вже входили до складу президентського кабінету, однак спочатку через соціальну упередженість вони свідомо прагнули не привертати уваги до свого єврейства [6]. Проте у другій половині XX століття фактичне соціальне визнання нової багатоманітності Америки знайшло своє віддзеркалення у призначенні наприкінці 1960-х років єврейського біженця з Німеччини на посаду радника президента з національної безпеки, а потім – державного секретаря, за яким в середині 1970-х років відбулося призначення на посаду радника з національної безпеки американця польського походження (неанглосаксонські ім'я і прізвище якого було важко вимовити). Ще через два десятиліття припинення ганебного виключення афроамери-

канців з участі в американському житті – запізно розпочате революцією у громадянських правах 1960-х років – було позначене ще більш вражаючим призначенням двох афроамериканців на посади, відповідно, державного секретаря і радника з національної безпеки президента США.

Ця нова багатоманітність у єдності все ще залишалася за своїм походженням переважно транс'європейською. Приблизно від середини XIX до середини XX століття переважна більшість іммігрантів прибували в Америку з Європи. Їх відносна частка скорочувалася повільно: на початку згаданого періоду співвідношення було 9 з 10, а десь на 1950 рік воно стало 3 з 4. Дві світові війни по-різному відбилися на окремих європейських компонентах дедалі розмаїтішої американської мозаїки. Конфлікт з імперською Німеччиною в період Першої світової війни спонукав дедалі більшу кількість американців німецького походження демонстративно ставати англосаксами і протестантами. У той самий час поляки й інші слов'яни почали виявляти прагнення (особливо після знаменитих «чотирнадцяти пунктів» Вільсона) до здобуття їхніми рідними країнами політичної незалежності. Боротьба з державами «осі» під час Другої світової війни (і виникнення у її результаті єврейської держави) сприяло посиленню в американських євреїв свого ототожнення з інтересами Ізраїлю, тоді як італійські та японські іммігранти намагалися підкреслювати відсутність у них жодних політичних зв'язків з колишньою батьківщиною.

Однак із середини XX століття американська мозаїка – що замінила собою «плавильний тигель» як сутність американського життя – почала виходити за європейські рамки. Нова американська мозаїка – це мультикультурна етнічна суміш, представники якої одночасно зберігають свою окремість, є більш рішучими і різноманітними, ніж будь-коли раніше. Революція у громадянських правах поклала кінець ігноруванню і дискримінації афроамериканців, в той час як імміграція перестала бути переважно європейським явищем. За даними перепису 2000 року, кожні 3 з 4 уродженців іноземних країн, які мешкали у США, походять із Латинської Америки і Азії, і це співвідношення зростає. Америка стає мікрокосмом світу.

Ці зміни в Америці відображають щось більше за безпрецедентну розмаїтість так званих меншин; у певний момент постає питання: чи може якась конкретна етнічна чи расова меншина стати панівною в Америці? Сьогодні населення США становить 285 мільйонів осіб, з яких 37 мільйонів – латиноамериканського походження, трохи менше як 37 мільйонів – афроамериканці, 11 мільйонів – американці азійського походження, і ще понад 3 мільйони корінні американці, гавайці та народи Аляски. Європейська складова американського населення різко скорочується, в той час як латиноамериканські й азійські складові, для яких характерні вища народжуваність і більші обсяги імміграції, зростають. Незабаром Каліфорнія стане першим штатом, в якому не буде расової більшості.

Ще важливішим з політичного погляду є пробудження самосвідомості і, як наслідок, зростання політичної активності етнічних груп з особливими інтересами у конкретних питаннях зовнішньої політики. Групи з особливими політичними інтересами є природною реальністю демократичного плюралізму, такими самими групами з особливими інтересами є бізнес, профспілки і професійні спільноти. Разом з тим зростання ролі етнічних пріоритетів як головного чинника формування зовнішньої політики може у певний момент стати серйозною проблемою, особливо якщо це супроводжуватиметься загальним «розрідженням» єдиної американської ідентичності і приведе до змін у процесі залучення до політичного життя нової мультикультурної американської мозаїки.

Приблизно протягом останнього століття етнічні лобі по-різному проявили свій вплив. Найчастіше вони використовують свій електоральний потенціал у цілому в країні (наприклад, вихідці з Центральної Європи сконцентровані переважно на Північному Сході та Середньому Заході), значні свої громади у деяких ключових штатах (євреї – у Нью-Йорку, кубинці – у Флориді) або ж готовність фінансувати досягнення своїх політичних цілей (вірмени, греки і євреї). Американці польського походження під час Другої світової війни виявили таку стурбованість долею своєї історичної батьківщини, що президент Рузвельт вважав за необхідне пояснювати Сталіну, що Америка не зможе схвалити радянські плани стосовно Польщі до президентських виборів 1944 року. Президент Клінтон схожим чином і так само свідомо вибрав Детройт, місто з великою польською громадою, щоб оголосити 1996 року про підтримку Сполученими Штатами розширення НАТО на країни Центральною Європи.

У ширшій перспективі сьогодні найактивнішими, найвпливовішими і найкраще фінансованими етнічними лобі, що мають зовнішньополітичні пріоритети, є єврейське, кубинське, грецьке і вірменське. Кожне з них справляє свій вплив на зовнішню політику – чи то стосовно арабо-ізраїльського конфлікту, чи у питанні ембарго Куби під владою Кастро, у питаннях статусу Кіпру чи заборони надання допомоги Азербайджану. Серед інших етнічних груп значний виборчий потенціал мають центральноевропейці, проте їм бракує організаційної згуртованості і серйозних фінансових ресурсів. У майбутньому до цих лобі може приєднатися потенційно впливове латиноамериканське (переважно мексиканське), що перебуває на етапі формування, лобі темношкірих американців, які дедалі більше переймаються проблемами Африки, і, можливо, навіть нові іранське, китайське й індійське (індуси) лобі, а також релігійні мусульмани.

Невдовзі ці та інші етнічні групи, можливо, відіграватимуть більшу роль у формуванні американської зовнішньої політики з проблем, у яких вони найбільше зацікавлені. Хоча американці азійського походження мають значні соціальні досягнення, політично вони досі залишаються відносно пасивними. Поки що вони більш схильні – як до того німці, японці й італійці – лише наголошувати на своїй американськості як спо-

собі подолання певної недовіри в суспільстві до ступеня їхньої асиміляції. Опитування, проведене у квітні 2002 року журналом «Newsweek», свідчить, що близько третини опитаних мають підозри, що американці китайського походження відчувають більшу лояльність щодо Китаю, ніж щодо Америки, а 23 % визнали, що їм було б тяжко проголосувати за кандидата у президенти США азійського походження (ступінь упередженості тут вищий, ніж стосовно кандидата-єврея). Але з часом, імовірно, американці азійського походження будуть дедалі більше впливати на вирішення питань ролі США в Азії.

Дуже значною етнічною громадою, яка, ймовірно, невдовзі зробить відчутною свою присутність у формуванні американської мультикультурної зовнішньої політики, є латиноамериканська іспаномовна, а саме її мексиканська складова. Понад 10 мільйонів уродженців Мексики, що мешкають у США, становлять найбільшу групу іммігрантів, вона має виразну географічну базу і дедалі потужніше відчуття своєї політичної ваги. Переважно мексиканська латиноамериканська група у Конгресі і її каліфорнійський відповідник вже проголосили, що «проблеми латиноамериканців – це американські проблеми». Вони виступають за мультикультуралізм і навіть двомовність. Якщо б американо-мексиканські відносини ускладнилися, американці мексиканського походження могли б стати головним і дуже зацікавленим учасником діалогу із зовнішньополітичних проблем в Америці.

Афроамериканська громада також може рішучіше втручатися у формування африканської політики США. Перший американський державний секретар-афроамериканець відкрито висловив свою стурбованість гуманітарними проблемами, які становлять загрозу для мільйонів африканців, і справив певний вплив на зовнішньополітичні пріоритети Сполучених Штатів. Цілком імовірно, що увага афроамериканців зосереджуватиметься на Африканському континенті в цілому, а не на якихось певних країнах, що типовіше для етнічних лобі [7].

Зростання ролі окремих культурних і політичних ідентичностей супроводжується розпадом колись єдиної англосаксонської білої протестантської еліти і новим, сприйнятливішим ставленням до багатоманітності в Америці, яка раніше робила переважний наголос на асиміляції. Після послаблення впливу білих протестантів англосаксонського походження відбулося посилення соціальних позицій і політичного впливу єврейської громади. Її історія – це історія значної зміни, що відбулася протягом життя ледь не одного покоління: від об'єкта поширеної, хоч і не завжди відкритої, упередженості, до визначальних позицій у важливих сферах життя Америки – у науці і вищій освіті, у засобах масової інформації, в індустрії розваг, а також у сфері фінансування політичної діяльності. П'ять чи шість мільйонів осіб, що належать до цієї громади, мають набагато кращу освіту і вищі доходи, ніж середній американець.

Важливішим є те, що завдяки новій багатоманітності євреї більше не відчувають потреби не звертати уваги на своє єврейство – що було

поширеним ще 50 років тому – або приглушувати свою природну зацікавленість становищем у Ізраїлі. Роль єврейської громади у формуванні близькосхідної політики США за останні кілька десятиліть змінилася від переважно пасивної до дедалі потужнішого впливу, а можливо, і вирішального значення [8]. Природні опоненти американської єврейської громади – нафтова галузь і мусульманська громада – виявилися переможеними. Нафтова промисловість з її зосередженістю на високих прибутках не може конкурувати на морально-емоційному рівні, а американська мусульманська громада (хоча вона за своєю кількістю співмірна з єврейською) досі погано організована, набагато бідніша і дуже слабо представлена в інститутах, які формують американську суспільну думку.

У XIX столітті американські цілі за рубежем визначалися спочатку як гордовита ізоляція (невтручання), а потім як розширення сфери впливу, час від часу посилюване потужними дозами шовінізму. У XX столітті американська зовнішня політика стала трансокеанською і переважно зосередженою на Європі зі зростаючим наголосом на спільних демократичних прагненнях. В обох світових війнах американська етнічна згуртованість, навіть якщо вона дещо «розріджувалася» щораз більшим потоком іммігрантів із різних європейських країн, дала змогу все ще переважно білому англосаксонському протестантському керівництву США формувати схвалену народом національну стратегію. У період холодної війни європейський акцент у політиці США особливо потужно підтримувався етнічно свідомими вихідцями з країн Центральної Європи, що мали чіткі антикомуністичні погляди.

Після закінчення холодної війни масштаби і багатоплановість світових процесів ще більше ускладнюють чітке визначення пріоритетів зовнішньої політики навіть за умови певного панівного загальнодержавного консенсусу. Але за умови, коли етнічні групи здобувають право вето і отримують можливість вирішального впливу на формування американської політики у відповідних частинах світу – все це легітимізується гаслами плюралізму, а останнім часом і ідеєю вищості мультикультуралізму над традиційною орієнтованою на майбутнє асиміляцією – формування зовнішньої політики стає дедалі складнішим завданням. У добу американської гегемонії і глобалізації жодна окрема група має унікального глибинного розуміння загальноамериканських національних інтересів.

Крім того, багато найгостріших проблем, що їх як глобальний гегемон має вирішувати Америка, призводять до конфлікту інтересів різних етнічних груп у США. Яка з етнічних груп має право визначати політику США щодо Ізраїлю і арабського світу? Щодо Китаю і Тайваню? Щодо Індії і Пакистану? Без фундаменту згуртованості, центром якого є єдине уявлення про майбутнє Америки, американська мозаїка може перетворитися на змагання між етнічними групами, кожна з яких претендуватиме (і переконуватиме в цьому інших) на власну унікальну обізнаність і право

на визначення політики у світі взаємосуперечливих зовнішньополітичних інтересів.

Таку тенденцію вже можна бачити у Конгресі США. Групи з особливими етнічними інтересами вже опанували науку внесення на розгляд резолюцій і проштовхування законодавчих поправок, які обмежують проведення американської політики у світі. Використання відповідних коштів з метою здобуття підтримки у Конгресі рішень, у яких зацікавлені ті чи ті етнічні групи, сьогодні є очевидним фактом – це, наприклад, відмова у наданні допомоги Азербайджану, чого добивалися вірмени, або фінансове сприяння Ізраїлю. Етнічні групи в Конгресі стають звичайним явищем. Конгресмени і сенатори, які виступають виразниками інтересів і навіть знаряддями певних етнічних лобі, вже не є рідкістю, і їх кількість, ймовірно, зростатиме мірою того, як країна рухатиметься в напрямку чіткішого, соціально прийнятного і політично визначеного мультикультуралізму.

Насправді для Конгресу – колективного і дуже різноманітного за своїм складом органу – складно, за винятком періодів гострих криз, формулювати фундаментальні стратегічні напрями американської політики, послідовно глобальної за своїми масштабами. Цим більше займається виконавча влада, особливо якщо президент має власні погляди на світові проблеми. Але якщо президент не має такої самостійної точки зору, він сам може стати заручником уявлень якоїсь особливо впливової групи. У будь-якому разі здатність президента виконувати свою роль лідера обмежується системою поділу влади й вирішальною роллю Конгресу в контролі над бюджетом. А у здійсненні цього контролю Конгрес є особливо сприйнятливим до впливу різних лобі, в результаті чого надання американських коштів різним країнам стало відображати ступінь впливу конкретних груп більше, ніж національні інтереси.

Запровадження інституційних обмежень для спірних результатів реалізації мультикультурних прагнень буде тяжкою справою. Замість цього може знадобитися чіткіше і обґрунтованіше публічне формулювання – як президентом, з використанням його авторитету, так і приватним сектором, включно з освітніми організаціями, – об'єднавчої, етнічно нейтральної і орієнтованої на майбутнє концепції американського громадянства. Будь-які зусилля в цьому напрямі будуть пов'язані з серйозними проблемами, причому далеко не останнім серед них стане питання заохочення впровадження єдиної програми громадянської освіти на федеральному рівні, на рівні штатів і місцевому рівнях. Крім того, ця спільна концепція громадянства має враховувати зростаючий ступінь мультикультурності Америки і водночас сприяти зміцненню стратегічної згуртованості американського суспільства.

Іноді кажуть, що канадська політика мультикультуралізму може бути майбутнім Америки. Але Канада не має потреби здійснювати послідовну глобальну зовнішню політику. В Америці суперечлива взаємодія мультикультурних інтересів, яка тягне за собою ослаблення безумовного консенсусу щодо національних інтересів, може привести до зростання

напруженості й конфліктів, які в кінцевому підсумку шкідливі для світового лідерства Америки. Без фундаментальної і добровільної стратегічної згуртованості Америці, що бере активну участь у світових справах, буде складно прокласти і витримувати стійкий історичний курс.

Гегемонія і демократія

Американська глобальна гегемонія спрямовується американською демократією; ніколи раніше глобальна гегемонія не здійснювалася по-справжньому демократичною і плюралістичною державою. Проте вимоги гегемонії можуть виявитися фундаментально суперечливими високим принципам демократії, розвести по різні сторони бар'єру громадянські права і національну безпеку, рішучість і уваженість. Тому час порушити питання: чи може глобальна гегемонія поставити під загрозу саму американську демократію?

Демократія є глибоко закоріненою в самій будові американського суспільства. Свобода обирати собі політичних лідерів, право голосувати й вільно виражати свої думки, рівність перед законом і визнання всіма верховенства закону (включно з президентом, як це болісно відчули на собі Ніксон і Клінтон) є священними принципами, які визначають американську демократію. Державна політика формулюється відповідно до вимог конституції і, будучи такою, віддзеркалює волю американського народу. З цього випливає, що здійснення гегемоністської влади за кордоном теж має перебувати під демократичним громадським наглядом.

Опитування громадської думки свідчать, що принципове ставлення американського народу до ідеї здійснення такої влади залишається тверезим, осмисленим і відзначається обережним ідеалізмом. Американці помилково вважають, що Америка надає більше іноземної допомоги, ніж інші багаті країни (так вважали 81 % людей, за даними Програми дослідження ставлення до зовнішньої політики, січень 1995 року), проте більшість загалом схвалює таку щедрість (перебільшену). В цілому американці підтримують ООН, і навіть 2002 року тільки близько 30 % вважали, що «Америка має самостійно вирішувати міжнародні питання» (на відміну від 41 % 1995 року – дані опитування центру «Pew», грудень 2002 року).

Можна стверджувати, що після закінчення холодної війни більшість американців мали переважно багатосторонній погляд на світ. Вони виступали за принципове дотримання норм, усвідомлювали зростання значення глобалізації і вважали, що дії в рамках міжнародних організацій є необхідністю. В опитуваннях громадської думки наприкінці минулого сторіччя, близько 67 % опитаних висловилися за посилення ООН; 60 % – за посилення СОТ; 56 % – за посилення ролі Міжнародного Суду і 44 % – за МВФ; 66 % підтримали ідею Міжнародного кримінального суду [9]. Звісно, настрої американців стосовно ролі США як світо-

вого гегемона є переважно дружніми. Односторонність не має широкої підтримки.

Потім настало 11 вересня 2001 року. Зміна розуміння ролі США у результаті цих подій від порівняно поміркованої до перейнятості проблемою вразливості Америки найвиразніше проявилася не так на рівні широкої громадськості, як у вищих політичних ешелонах. Справді, незважаючи на тривалу і активну пропагандистську кампанію щодо, як стверджувалося, неминучої погрози з боку Іраку, навіть у лютому 2003 року, за місяць до початку війни, більшість американців вважали, що війну не можна розпочинати, не маючи підтримки ООН. Наприкінці 2002 року близько 85 % опитаних були переконані, що Америка «має зважати на думку своїх головних союзників» [10]. Проте Білий дім так не вважав, а саме Білий дім – і в першу чергу сам президент США – задавав тон.

Цей тон був одночасно панічним і дуже рішучим. У природній реакції на масштабність і брутальність вчиненого злочину адміністрація наголошувала на ворожості глобального оточення після 11 вересня, у якому злі й невловимі сили створюють смертельну загрозу для національної безпеки. Сам президент проголосив дихотомічний погляд на світ, чітко розділений на сили добра і зла. Не підтримати Америку було рівнозначним ворожості до Америки.

Комп'ютерне дослідження висловлювань президента після 11 вересня свідчить, що на середину лютого 2003 року – приблизно за 15 місяців – він публічно вживав той чи той варіант маніхейської фрази «хто не з нами – той проти нас» (що набула особливої популярності завдяки Леніну!) щонайменше 99 разів. Американський народ закликали захищати аж саму цивілізацію від апокаліптичної загрози глобального тероризму. Ця нова місія неминуче посилила тиск на американську демократію, який і без того був притаманний Америці як світовому гегемону.

Навіть за найкращих умов напруженість між традиціями внутрішньої американської демократії і вимогами глобальної гегемонії були б неминучими. У минулому імперські мотиви були за самою своєю природою властиві еліті, а імперське лідерство вимагало певної еліти, що мала особливу свідомість своєї місії, долі і навіть привілеїв. Це, безумовно, було так у Британській імперії, а також у її великих римській і китайській попередницях, не згадуючи вже про менш знамениті приклади. Відповідальність холодної війни і наступної американської гегемонії привели до створення певного еквіваленту такої еліти, найкращим втіленням якої є влада і статус кількох регіональних американських головнокомандувачів (головнокомандувач об'єднаних і спеціальних сил), яких відряджають фактично як віце-королів кількох ключових зовнішніх зон безпеки, а також величезна професійна американська бюрократія за кордоном. Останнім за часом прикладом є американська окупація Іраку з американським «губернатором» у Багдаді.

Поява американської гегемоністської еліти – неминучий наслідок зростання американської могутності протягом останніх п'ятдесяти

років. Коли Сполучені Штати зняли з себе обов'язки, пов'язані з холодною війною, поступово склалася всесвітня військово-політична структура – спрямовувана виконавчою владою, – метою якої було забезпечення виконання дедалі складнішої місії Америки у світі. З часом колосальний дипломатичний апарат, військові підрозділи за кордоном, системи збору розвідувальної інформації і бюрократичні кола зрослися для забезпечення всеосяжної глобальної участі Америки у світових справах. Наснажені потужною концентрацією знань, інтересів, влади і відповідальності, ці імперські чиновники вважають себе єдиними, хто визначає дії Америки у складному і небезпечному світі.

Утім, вплив нової гегемоністської еліти на національну політику стримується збереженням контролю – особливо через бюджетні повноваження – Конгресу, дуже чутливого до настроїв американського суспільства. Комітети Конгресу, які наглядають за дипломатичною діяльністю, військовою організацією і її пріоритетами та розвідувальною діяльністю, забезпечили потужну перешкоду формуванню напівавтономної імперської бюрократії у виконавчій гілці влади. Без таких законодавчих протидій, посиленних вільною пресою, гегемоністський спосіб мислення, притаманний гегемоністським інтересам порівняно однорідної бюрократичної еліти, міг стати домінуючим у великих бюрократичних апаратах Міністерства оборони, Державного департаменту, ЦРУ та інших підпорядкованих їм урядових відомствах і напівприватних організаціях, які вони фінансують.

Разом з тим накопичений досвід, доступ до інформації, пов'язаної з інтересами за кордоном, необхідні для реалізації військово-політичної могутності. Сам масштаб цієї діяльності створює багатогранне співтовариство, здатне в будь-який момент мобілізувати потужне поєднання досвіду, фактів і переконання на користь бажаного політичного курсу. У тонко збалансованій системі поділу влади виконавча має певну перевагу щодо зовнішньої політики. Цей дисбаланс стає ще помітнішим, коли йдеться про питання, позначене емоціями, а сам президент із притаманним йому посаді авторитетом бере активну участь у формуванні громадської думки.

Почасти так і має бути. Президент є тією необхідною точкою, у якій відбувається визначення національних інтересів у небезпечному світі. Для Конгресу було б марним намагатися формувати підвалини зовнішньої політики Сполучених Штатів, особливо з огляду на суперечливі інтереси різних етнічних і бізнесових груп. Лише ієрархічно організована виконавча влада, в кінцевому підсумку підлегла президенту, здатна це робити – і заради національної безпеки вона мусить робити це.

Проте для того, щоб така політика і надалі мала підтримку в суспільстві і визначалася відповідно до фундаментальних демократичних цінностей Америки, потрібна участь Конгресу. Інакше американська політика може набути брутальних імперських форм. Тому дедалі актуальнішим стає питання посилення участі Конгресу у процесі формування політики, а не тільки нагляду за її реалізацією, – для того, щоб його функ-

ції не зводилися до ролі гумової печатки для затвердження стратегічних рішень, які несподівано до нього потрапляють.

Так великою мірою сталося, коли 2002 року Конгрес США вирішив надати президенту свободу дій щодо військової операції в Іраку, з мандатом ООН чи без нього і без обов'язкового подальшого схвалення Конгресом. Чільники Конгресу виявилися неспроможними опиратися у питанні, яке несподівано набуло значної напруженості і щодо якого президент проводив активну кампанію в суспільстві, зв'язавши проблему тероризму з відмовою іракського режиму підкоритися ухваленим раніше резолюціям ООН і водночас зі звинуваченнями Іраку в тому, що він має зброю масового знищення. Хай там як, а результати – зречення Конгресу свого конституційного права оголошувати війну – продемонстрували міру того, наскільки вимоги і динаміка гегемоністської влади перекошують тонко налагоджену конституційну рівновагу між двома головними гілками влади, що визначають політику.

Ця тенденція є неминучим наслідком масштабності участі Америки у світових справах, і тому протидіяти їй важко – проблема, однак, загострюється ще й через відсутність в уряді США центрального органу стратегічного планування, який би вів постійний діалог з відповідними лідерами Конгресу. Рада планування політики у Державному департаменті цілком природно займається переважно дипломатичною діяльністю, яку вона схильна розглядати як головну складову зовнішньої політики. Міністерство оборони має власний великий механізм планування, але результати його діяльності неминуче позначаються значною мілітаризованістю. Рада національної безпеки в Білому домі намагається поєднувати військових і дипломатів, але її головна відповідальність полягає в оперативній координації політики. Рада має обмаль ресурсів і часу для систематичного стратегічного планування, а її орієнтація також неминуче позначається впливом політичних інтересів президента. Результати цього доволі спонтанного процесу в кінцевому підсумку і становлять президентську політику, яку Конгрес може підтримувати чи не підтримувати.

Таке становище можна поліпшити встановленням більш формальних консультативних стосунків між керівництвом комітетів Конгресу, що займаються зовнішньою політикою, і чіткіше структурованим органом глобального стратегічного планування у Раді національної безпеки. Чітко оформлена група стратегічного планування в Білому домі, очолювана посадовцем високого рангу, якому були б підзвітні відповідальні за планування в Державному департаменті й Міністерстві оборони, могла б служити форумом періодичних консультацій з відповідними лідерами Конгресу стосовно довготермінових планів, нових проблем і необхідних ініціатив. Це могло б дещо пом'якшити сьогоднішню небезпеку того, що здійснення квазіімперської глобальної влади може поступово вийти з-під демократичного контролю суспільства.

Після 11 вересня така небезпека посилилася. Безапеляційність, з якою адміністрація в середині 2002 року прийняла рішення розпочати війну проти Іраку, відображає ступінь, до якого виникнення загрози

глобального масштабу – міжнародного тероризму – посилило схильність американських відповідальних посадовців приймати далекосяжні стратегічні рішення у вузькому колі «своїх», справжні мотиви яких приховані від громадськості. Особисті причини, особливі групові інтереси й політичні розрахунки привели до несподіваного ухвалення в обстановці секретності заходів, дуже значущих у міжнародному плані, які публічно виправдовувалися надзвичайно драматичною, а часом демагогічною риторикою, а також сумнівними доказами. Несподівана і майже одночасна з цим поява нової стратегічної доктрини війни на випередження, що суперечить давнім міжнародним конвенціям, лише зміцнила думку, що оточена ворогами гегемонія, обтяжена проблемами внутрішньої безпеки, може бути несумісною з демократично відкритим і осмисленим процесом формування зовнішньої політики [11].

Взаємодія глобальної гегемонії і американської демократії після 11 вересня ставить вкрай серйозні питання. Осердя американської демократії становлять громадянські права американців. Події 11 вересня привели до ланцюгової реакції, в якій виконавча і законодавча влада мали в надзвичайних умовах протистояти як неявній загрозі, так і реальній стривоженості суспільства. Але дії щодо першої тільки посилювали другу. Оскільки небезпеку було надзвичайно складно визначити точно, але, незважаючи на це, вона була дуже серйозною, складно було витримати баланс між розумною обачністю й панікою. І навіть якщо це не було навмисним, над громадянськими правами нависла загроза.

Становище не полегшувала і пристрасна риторика дуже високопоставлених посадовців, котрі говорили про загрозу вкрай невизначено [12], як і побоювання бюрократів, що повторення несподіванки 11 вересня викличе звинувачення у некомпетентності на їхню адресу. Цілковито безпідставна паніка, яка періодично виникала по всій країні, робила свій внесок у настрій, за якого турбота про особисту безпеку переважувала традицію громадянських прав. В історії Америки таке вже було. Прийняття 1878 року під час конфлікту з Францією Закону про іноземців і підбурювання до заколоту, призупинення дії законів про недоторканність особи у період Громадянської війни, ухвалення 1918 року Закону про шпигунство, переслідування радикалів і пацифістів під час Першої і Другої світових війн, інтернування близько 120 тисяч японців та інших іноземців – все це були не дуже славні моменти американської історії. Хоча ці заходи і підтримувалися суспільством як надзвичайні, їх зрештою оцінили як надмірні.

Сьогоднішня реакція на події 11 вересня може виявитися стійкішою через більшу тривалість нової глобальної ролі Америки. Навіть якби Америка після 11 вересня використовувала свою могутність, більше ураховуючи громадську думку у світі, сам факт американської гегемонії неминуче мав викликати невдоволення, а за ним і опір, і, як наслідок цього, – загрозу для відчуття американцями своєї безпеки. З огляду на нову потребу у вищому ступені безпеки, яка стає тривалою реальністю,

ризик для громадянських прав американців – це не просто якесь скороминуще явище.

Наслідком ухвалення 2001 року після подій 11 вересня Патріотичного Акту (Patriot Act) – закону про надзвичайні заходи боротьби з тероризмом, (був прийнятий Конгресом під сильним тиском президента) стало обмеження юрисдикції судів у таких важливих питаннях, як таємне прослуховування, втручання у відносини адвоката і клієнта, розширення доступу урядових органів до приватної медичної і кредитної інформації, а також щодо подорожей – все це в ім'я національної безпеки. Цей Акт також розширив повноваження урядових органів у сфері негласного стеження, понизивши вимоги щодо його санкціонування. Хотілося б сподіватися, що деякі з ухвалених після 11 вересня заходів боротьби з тероризмом виявляться тимчасовими, як це було з іншими надмірними заходами в американській історії. Патріотичний Акт передбачає граничні терміни дії для деяких його положень, вимагаючи нового голосування через чотири роки, і якщо цього не відбувається вони автоматично втрачають силу.

Разом із тим загальна тенденція полягає в обмеженні громадянських прав, особливо стосовно іноземців – негромадян США, що проживають у Сполучених Штатах. Наприклад, зараз міністру юстиції достатньо зробити висновок, що в нього є «обґрунтовані підстави вважати», що підозрюваний «займається діяльністю, небезпечною для Сполучених Штатів», і цього підозрюваного можна заарештувати на невизначений термін. Крім того, виконавча влада встановила правила, які дозволяють тривалий термін тримати під арештом осіб, які не є громадянами США, навіть якщо імміграційний суддя ухвалив рішення про їхнє звільнення. Вона також створила військові трибунали для розгляду справ іноземців без права оскарження вироків у цивільних судах. Додаткові пропозиції у цьому плані включали розширення одностороннього і довільного доступу урядових відомств до приватної електронної пошти і комерційних баз даних, що у своїй сукупності звужує сферу приватного життя громадян; особливо це стосується іноземців [13].

З огляду на напруженість політичної атмосфери після 11 вересня, деякі крайнощі й навіть судові помилки були неминучими. Основний тягар ліг на іноземців – деякі були необґрунтовано арештовані і протягом тривалого часу утримувалися без обвинувачень, а інших просто депортували у спрощеному порядку (в деяких випадках після тривалого проживання в Америці) – не зважаючи на їхні права, інтереси, родини і матеріальне становище. Було видано розпорядження про упереджені та принизливі імміграційні процедури щодо представників певних національностей, які прагнули відвідати Сполучені Штати.

Ці надмірні заходи не можна порівнювати з тією соціальною істерією, яка мала місце в американській історії раніше. Незважаючи на це, вони роблять свій внесок у зниження репутації Америки і живлять іноземних критиків, які тільки й чекають нагоди для наклепу на американську демократію. Якщо такі уявлення набудуть значного поширення, вони

посилять почуття ворожості до Америки. Навіть друзі Америки запитують: чи не може затьмарити її гегемоністська роль у світі, особливо після 11 вересня, відданість принципам демократії?

Проблема, актуальна для тривалішого періоду, полягає в тому, чи не приведе цілком зрозуміла гостра реакція США після 11 вересня до перегляду традиційного тонкого балансу між індивідуальною свободою і національною безпекою. Такий фундаментальний перегляд, особливо у поєднанні із сучасними технічними можливостями у сфері безпеки, може згодом перетворити США на такий собі ізольований, зосереджений на власній безпеці ксенофобський гібрид демократії й автократії, можливо, навіть з ознаками держави-фортеці, яка вважає, що вона з усіх боків оточена ворогами [14].

Вже існують дві держави, які, можливо, є провісниками такого майбутнього: Ізраїль та Сінгапур. Обидві, у принципі, є демократіями, але обидві також мають потужні автократичні елементи, зумовлені вимогами безпеки і можливі завдяки інтелектуальним і технологічним ресурсам цих країн. У кожній із них використовуються сучасні передові методи захисту власного населення від зовнішніх загроз, які дають державі можливість швидкого реагування. Громадянські ж права в цих державах певною мірою обмежуються – особливо це стосується 1,2 мільйона ізраїльських громадян палестинської національності і ще більше палестинців на окупованих Ізраїлем територіях.

З огляду на вразливість щодо терористичних нападів, Ізраїль не мав іншого вибору, крім створення держави-фортеці. Для спостереження за підозрілою активністю використовуються найновітніші методи і технології, доступ до громадських (у тому числі й неурядових) установ ретельно контролюється, громадяни і транспортні засоби обшуковуються, а багато громадян з метою самооборони відкрито носять зброю. Відеоспостереження, радіаційний і біохімічний моніторинг, інфрачервоні й електронні системи для виявлення навіть надувних гумових плотів біля узбережжя, потужні оснащені найновішою технікою зони захисту навколо життєво важливих об'єктів, особисті ідентифікаційні карти, превентивне розвідувальне проникнення у ворожі групи і суворі методи допиту затриманих допомагають передбачати, а отже, запобігати більшості можливих терористичних нападів.

Географічне положення Ізраїлю є незрівнянно вразливішим, ніж положення Америки, але американці можуть мати нижчий поріг терпимості до терористичних нападів. Крім того, підтримання внутрішньої безпеки США може ускладнюватися внаслідок одночасної участі Америки в різних національних, етнічних і релігійних конфліктах у світі, кожний з яких може викликати ворожу реакцію. Ймовірність цього зростає, якщо Америка використовуватиме свою глобальну могутність в односторонньому порядку, без колективного схвалення і, отже, без глобальної легітимності. Таким чином, загальна ворожість у світі може являти собою таку саму загрозу для США, якою регіональна ворожість виявилася для Ізраїлю.

У віддаленішому майбутньому крім безпосередніх проблем безпеки слід очікувати виникнення цілковито нової дилеми. Вона пов'язана з можливістю виникнення справді значної диференціації умов життя людей. Протягом нинішнього століття науковий прогрес у геномному профілюванні, біомедичній інженерії і генетичному модифікуванні можуть не тільки істотно подовжити життя людини, а й кардинально поліпшити його умови та індивідуальний інтелект. Багатші країни і їх багатші громадяни стануть першими, хто зможе скористатися цими новими можливостями. Бідніші країни і народи підуть цим шляхом пізніше, якщо це взагалі станеться. Америка, як багатша і соціально найбільш інноваційна країна, швидше за все, буде серед тих, де переваги передової людської інженерії будуть використовуватися у соціально значущих масштабах. Для тих, хто зможе собі це дозволити, перспектива надзвичайного поліпшення особистого здоров'я, подовження життя і розширення інтелекту та (на тривіальнішому рівні) поліпшення зовнішності стане спокусою, опиратися якій буде тяжко.

Результатом стане нова глобальна нерівність. Нерівність у світі, ґрунтована на відмінностях у добробуті та етнічній належності, буде загострюватися і набуватиме дедалі чіткіших потенційно загрозливих політичних рис. Такий розвиток подій може стати викликом для Америки як провідної демократії світу і навіть для самої демократії.

Поза сумнівом, буде використовуватися глобальна реакція проти нової нерівності, а також поглиблюватиметься невдоволення звичними формами нерівності. Мірою поглиблення розриву в умовах життя уряди бідніших країн відчуватимуть дедалі більший тиск щодо проведення політики, спрямованої на усунення нової нерівності, політики, що відповідала б якимось альтернативним глобальним концепціям. І тут антиглобалістське контркрredo набуває додаткової і винятково могутньої привабливості. Як свідчить досвід марксизму в XX столітті, масове невдоволення проявами соціальної нерівності особливо сприяє політичній мобілізації в ім'я антагоністичних ідей. В умовах, коли контрідеоологи змальовують американську державу пов'язаною з курсом безжалісної глобалізації як її універсальною доктриною, антиамериканізм набуває додаткової легітимності.

Нова нерівність в умовах життя людей може тягти за собою важливі наслідки не тільки для американської гегемонії, а й для американської демократії. Коли в серпні 2001 року президент Буш проголосив, що уряд США не буде підтримувати прямої заборони досліджень стовбурових клітин – за таку заборону дуже принципово висловлювалися його консервативні прихильники, – він зробив заяву історичного значення. Фактично він визнав неминучість настання нової ери в еволюції людини. Це рішення стало символом того, що людство змушене змиритися із зумовленою науковим прогресом революцією, що відбувається у світі людини, і згодом може по-новому визначити навіть самі значення і суть людського життя. Куди це зрештою приведе людство, ніхто поки що не

знає, проте достеменно відомо, що двері, які зараз відкриваються, через десятиліття можуть привести нас до суттєвих змін самої людини.

Тому існує серйозний ризик того, що у XXI столітті революція в біотехнології поставить перед нами цілу низку зовсім несподіваних психологічних, інтелектуальних і релігійно-філософських дилем. Це може становити дуже потужний виклик традиційним великим релігіям, так само як і традиційним демократичним принципам.

Що стосується демократії, то тут можуть виникнути нові питання, пов'язані з політичним визначенням самої людської істоти. Традиційний зв'язок політичної свободи і політичної рівності – основна правова концепція, що є центральною для функціонування демократії, – впливає з ідеї, що «всі люди створені рівними», і переконання, що процес розвитку людини по своїй суті є егалітарним. Але вибіркоче поліпшення людини шляхом маніпуляції фундаментальними кодами, які визначають людські параметри і можливості, може поставити під сумнів цю ідею, як і всі ґрунтовані на ній політичні та правові конструкції. Що залишиться від аксіоми про рівність, якщо інтелектуальні і навіть моральні якості деяких індивідуумів будуть штучно посилені порівняно з тим, що мають інші?

Небезпека полягає в тому, що деякі держави будуть відчувати спокусу зробити поліпшення людини державною політикою. В минулому егоцентричне уявлення про природжену перевагу деяких народів слугувало виправданням колоніальної експлуатації, рабства і, в крайньому разі, для жажливої расової доктрини нацистів. А якщо така перевага буде не «інструментальною» ілюзією, а виявиться дійсністю? Відчутні розбіжності в інтелекті, здоров'ї і тривалості життя між різними народами можуть кинути виклик єдності людства, яку, як дехто твердить, зміцнює глобалізація, і тій самій демократії, яку прагне утверджувати і поширювати Америка.

Слід ще раз повторити, що поява і розвиток цієї нової нерівності, ймовірно, будуть повільними, нерівномірними, цю нерівність можна багатьма способами контролювати і обмежувати. Краща поінформованість щодо цієї проблеми може сама по собі привести до глибших роздумів над майбутнім людства і приглушити демагогію щодо наявної нині загрози. Американці ще мають час подумати – серйозніше, ніж раніше, – про складні й тонкі взаємозв'язки між традиційними демократичними цінностями і вимогами національної безпеки, про вплив наукової революції на реалізацію Америкою своєї нової глобальної гегемонії. Але вони вже більше не можуть дозволити собі розкоші зовсім про це не думати.

ПРИМІТКИ

1. Дуже показовою є доля французького магната Жан-Марі Месьєра, який очолював конгломерат розважальних компаній «Vivendi Universal». Його спроби придбати кіностудію в Голлівуді, розширити американ-

- ські активи компанії і, нарешті, його рішення перевести штаб-квартиру з Парижа до Нью-Йорка призвели до серйозного конфлікту, який закінчився його відставкою. Його публічна заява щодо того, що «французька культурна винятковість мертва», викликала публічну реакцію аж самого президента Жака Ширака, який висловив жаль з приводу «психічного потьмарення» Месьєра, міністр культури Франції зізнався, що «був шокований», а один із провідних французьких журналів виніс на обкладинку заголовок «Месьєр не сповна розуму?».
2. За даними Інституту міжнародної освіти «Open Doors» 2002, адреса в інтернеті: <http://opendoors.iienetwork.org>.
 3. Joseph Joffe, "Who's Affraid of Mr. Big?" *The National Interest* (Summer 2001).
 4. Див. дані досліджень: «What the World Thinks in 2002», опубліковане 4 грудня 2002 року, проведене дослідницьким центром «Pew Research Center for the People and the Press», а також дані опитувань «World Views 2002», опублікованого у вересні 2002 року спільно «Chicago Council on Foreign Relations» та «German Marshall Fund of the United States». Слід звернути особливу увагу на дані на с. 63–69 дослідження центру «Pew».
 5. З начерку прощального звернення Джорджа Вашингтона, датованого травнем 1796 року; цит. за Tony Smith, *Foreign Attachments: The Power of Ethnic Growths in the Making of American Foreign Policy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000), 32.
 6. Особливо захопливою і змістовною в цьому відношенні є історія служби Генрі Моргентая – першого єврея, що став міністром фінансів США (у кабінеті Франкліна Рузвельта), зокрема відверте і часте вживання антисемітських висловів у конфліктних ситуаціях. Див.: Michael Beschloss, *The Conquerors* (New York: Simon & Schuster, 2002).
 7. Почасти це спадщина рабовласництва – багато чорношкірих американців не знайомі з життям в Африці і дуже часто не знають, з якої частини Африки походять їхні предки.
 8. Американці арабського походження часто скаржаться на те, що в останні роки американські євреї посідають вищі посади в органах влади, пов'язаних із близькосхідною політикою – у Раді національної безпеки, Державному департаменті і Міністерстві оборони, а американців арабського походження туди практично не допускають.
 9. Дані «PIPA», October 1999, March 2000.
 10. Pew, December 2002.
 11. До чого така риторика і створювана нею атмосфера можуть привести американську зовнішню політику, демонструє стаття, опублікована в науковому журналі колишнім помічником керівника юридичної служби ЦРУ й ад'юнкт-професором Джорджтаунського університету. Автор пише: «Вбивство іноземних лідерів як засіб досягнення зовнішньополітичних цілей у боротьбі з поширенням зброї масового знищення й у порядку самооборони може бути не тільки цілком виправданим, а й за певних умов найкращим варіантом дій... За відсутності ефективної системи колективної безпеки у світі, коли дедалі небезпечніші види озброєнь потрапляють до рук тих, хто готовий ними скористатися, вбивство лідерів таких режимів, хоч як це сумно, може бути цілком прийнятним варіантом». Див.: Catherine Lotrionte, "When to Target

Leaders", *The Washington Quarterly* (Summer 2003), 73, 84. Очевидно, на думку автора, рішення про такі вбивства прийматиметься тими, «хто ухвалює політичні рішення» в Америці. Про те, що це може мати далекосяжні зовнішньополітичні наслідки чи послужити прикладом для наслідування за кордоном, не йдеться.

12. На жаль, приклад було подано самим президентом, який надто часто вдавався до відвертої демагогії, щоб настроїти громадську думку особисто проти Саддама Хусейна й іракського режиму, використовуючи з цією метою загрозу тероризму. За 15 місяців після 11 вересня президент 277 рази публічно згадував про конкретно не названих «вбивць», а також заявляв: «Вони ненавидять – ми любимо» (29 серпня 2002 року). Його гаряче підтримав міністр юстиції: «У нашому світі з'явилося розважливе, підле і руйнівне зло» (Robert F. Worth, "Truth, Right and the American Way", *The New Times*, February 24, 2002), – знову ж таки без особливих спроб практично окреслити джерела зла.
13. Поки що надто рано говорити про те, якими можуть бути довгострокові наслідки для громадянських прав Закону про внутрішню безпеку 2002 року. Міністерство внутрішньої безпеки має мати спеціальний підрозділ для збору інформації від розвідувальних і правоохоронних відомств щодо терористичної загрози. Законопроект про зміцнення комп'ютерної безпеки мав на меті надання цьому міністерству можливості оперативного одержання необхідної інформації від інтернет-провайдерів щодо їхніх клієнтів, а ініціатива Міністерства оборони, що початково планувалася як проект «тотальної поінформованості» (після потужних протестів громадськості це формулювання було змінено на «поінформованість щодо тероризму»), мала на меті «надати команді аналітиків можливість збирати й знайомитися з інформацією з баз даних, досліджувати зв'язки між конкретними особами і групами, реагувати на автоматичні сигнали тривоги й обмінюватися інформацією – все це за допомогою комп'ютерів. Це дасть змогу поєднати інформацію з таких різних джерел, як відеосигнали з камер стеження в аеропортах, операції по кредитних картах, резервування авіаквитків і дані про телефонні розмови». Див.: Adam Clymer, "Congress Agrees to Bar Pentagon from Terror Watch of Americans", *The New Times*, February 12, 2003.
14. Тривожною ознакою цього були численні рекламні щити вздовж вашигтонської окружної автомагістралі, на яких розміщувалася багатозначна настанова: «Повідомляй про підозрілу діяльність».

ВИСНОВКИ: ПАНУВАННЯ ЧИ ЛІДЕРСТВО

Американська глобальна гегемонія стала докнаним фактом. У цьому ніхто, в тому числі й сама Америка, не має іншого вибору. Якби Америка – як це зробив Китай понад 500 років тому – вирішила раптом ізолюватися від світу, вона поставила б під загрозу своє власне існування. Проте, на відміну від Китаю, Америка не зможе ізолюватися від того хаосу у світі, який невдовзі після цього настане. Однак у політиці, як і в житті, – все колись минає. Гегемонія є мимущим історичним етапом. У кінцевому підсумку, хай навіть і не скоро, американське глобальне домінування припиниться. Тому для американців було б на часі спробувати визначити, яку спадщина залишить їхня гегемонія.

Реальний вибір полягає в тому, як Америка має здійснювати свою гегемонію, з ким вона цієї гегемонією може поділитися і якою має бути та кінцева мета, на яку вона спрямована. У чому головна мета безпрецедентної американської глобальної могутності? Відповідь зрештою визначає, чи буде американське лідерство спиратися на міжнародний консенсус, чи ж основою американського верховенства буде самовпевнене домінування, ґрунтоване на могутності Америки. Загальна згода посилить чільну роль Америки у світових справах, а легітимність цієї ролі зміцнить її статус як єдиної світової наддержави; домінування вимагатиме від Америки великих витрат для зміцнення її могутності, хоча вона, як і раніше, матиме унікальну перевагу. Інакше кажучи, у першому випадку Америка буде наддержавою-плюс, а в другому – наддержавою-мінус.

Майже самоочевидним є те, що перша і головна мета могутності Америки – забезпечення її власної безпеки. В умовах, коли підтримувати безпеку у світі стає все складніше, особливо з урахуванням дедалі більших можливостей не тільки держав, а й підпільних організацій завдавати ударів, що призводять до численних жертв, безпека американського народу має бути головною метою глобальної політики США. Однак у сучасну добу безпека однієї окремо взятої країни є химерою.

Прагнення до безпеки має включати зусилля, спрямовані на забезпечення більшої глобальної підтримки. В іншому разі міжнародне невдоволення і заздрість до верховенства Америки можуть стати загрозою для її безпеки.

До певної міри ця зловісна тенденція вже починає спостерігатися. Америка з тріумфом вийшла з холодної війни, стала справжньою наддержавою-плюс. Через десятиліття вона ризикує стати наддержавою-мінус. За два роки, що минули після 11 вересня 2001 року, початкова глобальна солідарність з Америкою все більше перетворюється на ізоляцію Америки, а глобальні симпатії поступаються місцем поширенню підозр щодо справжніх мотивів використання нею своєї могутності.

Наприклад, військово успішне вторгнення в Ірак, яке викликало суперечливу міжнародну оцінку, привело до серйозного парадоксу: військовий авторитет Америки ніколи не був таким високим, а її політичний авторитет – таким низьким. Загальновизнано, що Сполучені Штати – це єдина держава, здатна організувати переможну військову операцію в будь-якій точці світу. Однак привід до війни в Іраку – категоричні звинувачення президента і вищих посадовців із приводу того, що Ірак має зброю масового знищення, – виявилися безпідставними. Це завдало шкоди позиціям Америки у світі не тільки серед антиамериканськи налаштованих лівих, але й серед правих. Оскільки міжнародна легітимність значною мірою ґрунтується на довірі, шкоду, завдану глобальним позиціям Америки, не можна вважати незначною.

З огляду на це тим більше важливо, як Америка визначає для себе – і для всього світу – головні цілі своєї гегемонії. Таке визначення має віддзеркалювати головний стратегічний виклик, що стоїть перед Америкою, на боротьбу з яким вона прагне мобілізувати світ. Від того, як – з якою чіткістю і моральною силою, з яким ступенем розуміння прагнень інших – вона це зробить, значною мірою залежатимуть масштаби і тягар реалізації американської влади і могутності. Тобто це визначатиме, буде Америка наддержавою-плюс чи наддержавою-мінус.

Після 11 вересня великій частині світу видається, що основний наголос у внутрішній і зовнішній політиці США робиться на «боротьбі з глобальним тероризмом». Головною турботою адміністрації Буша було прагнення зосередити суспільну увагу на цьому явищі. З тероризмом – нечітко визначеним, окресленим переважно у термінах теології і моралі, засуджуваним без зв'язку з певними гострими регіональними проблемами, але загалом пов'язаним з ісламом – слід боротися за допомогою тимчасових коаліцій односторонніх-партнерів, які розділяють (чи завбачливо роблять вигляд, що розділяють) схожу стурбованість тероризмом як головним викликом нашого часу. Таким чином, викорінення цього зла подається як найнагальніше завдання Америки, успішне вирішення якого, як очікується, сприятиме зміцненню глобальної безпеки.

Зосередження зусиль на тероризмі є політично привабливим у короткотерміновій перспективі. Перевага такого підходу полягає у простоті. Демонізуючи невідомого ворога і спекулюючи на неясних страхах, мож-

на заручитися підтримкою суспільства. Щоб стати довготерміновою стратегією, такому підходу бракує стійкості, він може викликати міжнародні розбіжності і стати причиною нетерпимості інших («хто не з нами – той проти нас»), викликати до життя шовіністичні почуття й послужити вихідною точкою для довільного визначення Америкою інших держав як «ізоїв» [1]. Унаслідок цього виникає небезпека, що Америку будуть сприймати за кордоном як державу, що зважає тільки на свої власні інтереси, а ідеологи антиамериканізму завойовуватимуть собі міжнародну довіру, тавруючи Америку як самозванця-лінчувателя.

Три головні стратегічні висновки, що впливають з визначення тероризму як основної загрози для безпеки Америки – «хто не з нами – той проти нас»; військові удари на випередження і запобіжні дії є однаково виправданими і можуть вважатися одним і тим самим; довгострокові союзи можуть бути витіснені коаліціями *ad hoc*, – викликають у світі серйозну стурбованість. Перший розглядають як небезпечно спрощений, другий – як такий, що призводить до стратегічної непередбачуваності, а третій – до політичної нестабільності. Разом вони посилюють уявлення про Америку як наддержаву, що стає дедалі більше схильною до свавільних дій.

Один досвідчений європейський спостерігач, порівнюючи сучасну Америку з давнім Римом, зробив глибоке зауваження: «Світові держави, які не мають конкурентів, становлять окремий самостійний клас. Вони нікого не вважають рівними собі й дуже легко називають тих, що йдуть за ними, своїми друзями – *amicus populi Romani*. Вони більше не знають ворогів, а тільки бунтівників, терористів і держав-ізоїв. Вони вже не воюють, а тільки карають. Вони щиро обурюються, коли васали відмовляються поводитися так, як це належить васалам» [2]. (Хочеться додати: вони не захоплюють чужі країни, вони їх тільки звільняють.) Ці слова написані автором до 11 вересня, але вони на диво точно віддзеркалюють позицію деяких американських політиків, яку вони демонстрували під час обговорення в ООН 2003 року рішення про війну проти Іраку.

Альтернативним підходом до визначення головного стратегічного виклику могла б стати ширша орієнтація на глобальні заворушення у їхніх регіональних і соціальних проявах – серед яких тероризм справді являє собою загрозливий симптом – з метою створення під проводом США міцного широкого союзу демократичних держав, який би розпочав масштабну кампанію за викорінення умов, у яких виникають ці заворушення. В цьому відношенні привабливість успіху американської демократії і її вплив на світ через людське визначення глобалізації будуть підкріплювати ефективність і легітимність американської могутності й посилюватимуть можливості подолання – разом з іншими – причин і наслідків глобальної нестабільності.

Глобальна нестабільність проявляється по-різному. Вона загрожується масовою бідністю і соціальною несправедливістю, хоча це й не єдина причина. У деяких регіонах свою роль відіграє національне гноблення, в інших – міжплемінна ворожнеча, ще в інших – релігійний

фундаменталізм. Глобальна нестабільність проявляється спалахами насильства і заворушень у південно-східній Євразії, на Близькому Сході, у значній частині Африки і деяких регіонах Латинської Америки. Вони викликані ненавистю і заздрістю до пануючих і заможних і в майбутньому, ймовірно, ставатимуть ще смертельнішими, особливо з поширенням зброї масового знищення. Деякі різновиди цього насильства ще нерозбірливіші у виборі жертв, ніж тероризм – щороку гинуть десятки тисяч людей, сотні тисяч зазнають каліцтва, а мільйони людей страждають від воєнних дій.

Визнання глобальної нестабільності основним викликом нашого часу вимагає розуміння дуже складних проблем. У цьому полягає головний недолік того, як визначається сьогодняшня американська політика. Її важко звести до простих гасел і, на відміну від тероризму, не можна використовувати на інтуїтивному рівні для мобілізації американського суспільства. Її набагато важче персоналізувати за відсутності певної демонічної фігури на зразок Усами бін Ладена. Глобальну нестабільність так само важко використовувати для самозадоволеного пропагування епічної битви між добром і злом на кшталт титанічної боротьби з нацизмом і комунізмом. Але не зважати на глобальну нестабільність означає ігнорувати основний факт нашого часу: потужне пробудження політичної свідомості людей у світі й посилення усвідомлення нестерпної нерівності в умовах життя.

Ключова проблема майбутнього полягає в тому, чи використають цю нову самосвідомість ті, хто своєю демагогією розпалює ненависть до Америки, чи певне єдине усвідомлення світовим співтовариством спільності своїх інтересів буде ототожнюватися з глобальною роллю Америки. Слід визнати, що, як і у випадку більш вузької проблеми боротьби з тероризмом, успішна відповідь на глобальні безладдя значною мірою залежатиме від американської могутності як головної запоруки глобальної стабільності. Але це вимагатиме і тривалих зусиль, мотивованих почуттям моральної справедливості, а також розумінням національних інтересів США, спрямованих на поступову трансформацію американської влади і могутності у добровільну гегемонію, лідерство в якій здійснюється через спільні переконання разом з постійними союзниками, а не просто за рахунок силового домінування.

Глобальне товариство зі спільними інтересами не слід плутати зі світовим урядом. Світовий уряд не є практичною метою на даному історичному етапі. Поза сумнівом, Америка не поступиться – і не має поступатися – своїм суверенітетом якійсь наднаціональній владі у світі, в якому немає навіть мінімальної згоди, потрібної для єдиного уряду. Сьогодні єдиним можливим (хоча й дуже малоімовірним) «світовим урядом» може бути тільки американська глобальна диктатура – але вона була б дуже нестабільним і, зрештою, самогубчим починанням. Світовий уряд може бути або фантастичною мрією, або кошмаром, але він протягом життя кількох поколінь може бути серйозним проектом.

З іншого боку, спільність інтересів світового товариства є не тільки можливою і бажаною, вона вже стає реальністю. Почасти це результат спонтанного процесу, притаманного динаміці глобалізації, почасти – наслідок цілеспрямованих зусиль, у першу чергу Сполучених Штатів і Європейського Союзу, спрямованих на створення тісної та інституціалізованої системи міжнародної співпраці [3]. Двосторонні й багатосторонні угоди про вільну торгівлю, регіональні політичні форуми і закріплені угодами союзи – все це сприяє створенню мережі взаємозалежних відносин, на даному етапі це більше стосується регіонального рівня, але дедалі більше – і світового. Разом це являє собою природний процес еволюції від міждержавних відносин до неформальної системи міжнародного врядування.

Цей процес слід заохочувати, розширювати й інституціалізовувати, таким чином зміцнюючи усвідомлення спільної долі людства. Спільні інтереси передбачають баланс вигод і відповідальності, повноваження, а не диктат. Америка має унікальну можливість очолити цей процес, тому що вона є водночас могутньою і демократичною у своєму правлінні. Оскільки егоїстична гегемонія неминуче породжує протилежність, а демократія – наслідування, здоровий практичний глузд підказує, що Америка має відповісти на цей заклик.

Отже, у практичному плані збереження позицій Америки пов'язане з характером її глобального лідерства. Лідерство передбачає певний напрям дій, який має мобілізувати інших. Влада і могутність заради самої влади і могутності, домінування заради увічнення домінування не можуть бути формулою тривалого успіху. Домінування як самоціль заводить у тупик. У кінцевому підсумку воно мобілізує опозицію, в той час як його зарозумілість породжує самооманливу історичну сліпоту. Як відзначалося в попередніх розділах, перспективою людства в найближчі два десятиліття стане або стійкий рух до співтовариства спільних інтересів чи дедалі стрімкіше падіння у прірву глобального хаосу. Прийняття іншими американського лідерства є неодмінною умовою запобігання хаосу.

На практиці мудре лідерство у світових справах вимагає насамперед раціональної і зваженої політики самозахисту, здатної нейтралізувати найбільш імовірніші й небезпечні загрози для американського суспільства, не викликаючи параноїдального почуття незахищеності держави. По-друге, мудре лідерство вимагає терплячості і тривалих зусиль, спрямованих на замирення неспокійних регіонів світу, що являють собою джерела ворожих настроїв, які живлять насильство. По-третє, потрібна тривала робота для залучення найенергійніших і найбільш дружніх регіонів світу до створення спільної системи заходів обмеження, а там, де це можливо, і викорінення потенційних джерел найбільшої небезпеки. По-четверте, необхідно визнати глобалізацію не просто як можливість сприяння торгівлі та збільшення прибутку, а і як явище, що має глибинніший моральний вимір. І, по-п'яте, слід розбудовувати внутрішню

політичну культуру, свідому багатопланової відповідальності у глобальній взаємозалежності.

Добровільне глобальне лідерство вимагає свідомих, стратегічно послідовних і високоінтелектуальних зусиль з боку особи, яку американський народ обере своїм президентом. Президент має не просто хвилювати і розбурхувати американський народ; він має бути його про-світником. Політична освіта великої демократичної держави не може здійснюватися самими лише патріотичними гаслами, нагнітанням страху чи пихатим невіглаством. Кожен політик відчуває таку спокусу, і вона приносить політичну вигоду. Але безперервні балачки про тероризм спотворюють уявлення суспільства про світ. Це створює ризик захисної самоізоляції, не дає змоги суспільству правильно розуміти складні проблеми світу і сприяє руйнуванню стратегічної згуртованості нації. У тривалій перспективі Америка зможе здійснювати стратегічне лідерство тільки за умови кращого розуміння суспільством взаємної залежності між національною безпекою США і глобальною безпекою, а також усвідомлення необхідності зусиль, пов'язаних із глобальною першістю та зумовленої цим потреби створення стійких демократичних союзів, спрямованих на подолання нестабільності у світі.

Великий стратегічний вибір, що стоїть перед Америкою, пов'язаний з кількома важливими наслідками. Найголовнішим є визнання критичної важливості взаємодоповнювального і дедалі тіснішого американо-європейського глобального партнерства. Взаємодоповнювальний, хоча все ще асиметричний, Атлантичний союз, здатний до глобальних дій, без сумніву, відповідає інтересам обох сторін. З таким союзом Америка стає наддержавою-плюс, а Європа може послідовно здійснювати своє об'єднання. Америка без Європи матиме вирішальну перевагу, але вона не буде глобально всемогутньою, тоді як Європа без Америки буде багатою, але не здатною до дій. Деякі європейські країни і лідери можуть піддатися спокусі об'єднатися на ґрунті антиамериканського (чи, радше, на антиатлантичного) самовизначення, але від цього в кінцевому підсумку програють і Америка, і Європа. Як наддержава-мінус Америка буде змушена піти на набагато більші витрати для здійснення свого глобального лідерства, а шанси на об'єднання Європи значно зменшаться, оскільки антиатлантична платформа не зможе залучити більшість країн ЄС і його потенційних членів.

Накреслити справді глобальний курс, який зможе істотно поліпшити становище у світі, дасть можливість лише спільна робота по обидва боки Атлантики. Для досягнення цього Європа має вийти зі свого нинішнього коматозного стану, зрозуміти, що її безпека набагато більше залежить від становища у світі, ніж безпека Америки, і зробити з цього необхідні практичні висновки. Без Америки вона ніколи не буде у безпеці, вона не зможе об'єднатися проти Америки, вона навіть не зможе справляти значного впливу на Америку, якщо не буде готовою діяти разом з нею. Ще протягом якогось часу «автономна» військово-політична роль Європи за межами Європейського континенту, щодо якої точиться багато

суперечок, залишатиметься дуже обмеженою, переважно тому, що європейські гасла тут випереджають її готовність платити за цю роль.

Водночас Америка має не піддаватися спокусі розділити свого найважливішого стратегічного партнера. Немає Європи «старої» і «нової». Це теж лише гасло без географічного чи історичного змісту. Крім того, поступове об'єднання Європи ніяк не загрожує Америці, навпаки, це може принести їй тільки користь, оскільки збільшує загальну потужність Атлантичної спільноти. Політика *divide et impera* (розділяй і владарюй), навіть якщо вона видається тактично привабливою для зведення рахунків, виявиться короткозорою і контропродуктивною.

Також слід мати на увазі той важливий факт, що Атлантичний союз не може бути досконало збалансованим партнерством 50 на 50. Сама ідея такої ретельно збалансованої і симетричної рівності є політичним міфом. Навіть у бізнесі, де акції можна точно поділити у співвідношенні 50 на 50, така схема не працює. Молодша у демографічному плані, енергійніша і політично згуртованіша Америка не може точно відповідати у політичному й військовому відношеннях Європі, яка складається з різноманітних старіючих національних держав, що переживають процес об'єднання, але далеко не є єдиними. Проте кожна сторона Атлантики має те, чого бракує іншій. Америка ще протягом певного часу залишатиметься найвищим гарантом глобальної безпеки, навіть якщо Європа поступово нарощуватиме свій поки що незначний військовий потенціал. Європа може посилити американську військову могутність, а об'єднані економічні ресурси США і ЄС зроблять Атлантичну спільноту глобально всемогутньою.

Отже, єдиним реальним варіантом є не європейський партнер тієї ж вагової категорії і тим більше не противага, а європейський партнер із вагомим впливом на формування та реалізацію спільної глобальної політики. Реалізація цього критично важливого впливу, навіть якщо це не пов'язано зі строго паритетною участю в процесі ухвалення рішень, вимагає від обох сторін готовності у разі потреби діяти разом. Це також означає, що, коли виникає потреба в таких діях, то сторона, яка має більше можливостей для дій чи більше зацікавлена в досягненні мети, повинна мати вирішальний голос. Американське верховенство не обов'язково означає автоматичну підпорядкованість Європи, а партнерство не обов'язково означає повний параліч, якщо не виникне початкової згоди. Обидві сторони мають розвивати дух взаємного пристосування, спільне стратегічне бачення, створювати нові атлантичні механізми для послідовного глобального політичного планування [4].

Хоча економічне об'єднання Європи йтиме швидше за її політичне об'єднання, вже зараз можна розглянути деякі заходи, спрямовані на реструктуризацію процесу прийняття рішень у НАТО з метою врахування політичної форми ЄС, яка повільно складається. Мірою того як конституція єдиної Європи ставатиме частиною соціального устрою європейських суспільств, формуватиметься і спільна політична орієнтація

Європи. При тому, що переважна більшість членів НАТО також входить до ЄС, процедури альянсу мають віддзеркалювати той факт, що цей союз стає дедалі менше об'єднанням 26 національних держав (одна з яких є набагато могутнішою за всі інші) і дедалі більше – північноамерикансько-європейською структурою. Ігнорування цього факту тільки заохочуватиме тих, хто виступає за окремі (і потенційно призначені для дублювання) дії Європи в оборонній сфері.

На часі може бути трансатлантичний форум для обговорення перспектив цієї нової реальності. Такому форуму слід розглядати не тільки довготермінові стратегічні завдання оновленого і, можливо, реструктурованого союзу, але також і ширші наслідки того факту, що Америка та Європа разом є справді всемогутніми. З цього випливає зобов'язання Європи брати активнішу участь у зміцненні глобальної безпеки. Перспективи Європи у сфері безпеки більше не можуть обмежуватися самим континентом і його околицями. НАТО вже присутнє в Афганістані, а також непрямо і в Іраку, а незабаром, можливо, з'явиться і на ізраїльсько-палестинському кордоні. У кінцевому підсумку стратегічні інтереси НАТО поширюватимуться на всю Євразію.

Справжній трансатлантичний альянс США і ЄС, ґрунтований на спільних глобальних поглядах, має спиратися на таке саме спільне стратегічне розуміння сутності нашої епохи, головної загрози для світу, ролі й місії Заходу в цілому. Це вимагає серйозного і вдумливого спільного діалогу, а не взаємних докорів (часто зумовлених надуманими аргументами, що Америка та Європа у своєму розвитку йдуть у протилежних напрямках). Правда, як і раніше, в тому, що Захід у цілому може дати світу дуже багато, але здійснити це можна лише за умови випрацювання певних спільних принципів і перспектив. Сьогодні Заходу не бракує ні військової могутності (в Америці її аж забагато), ні фінансових ресурсів (тут Європа рівна Америці). Бракує, швидше, здатності вийти за межі вузького кола власних турбот та інтересів. У час безпрецедентних викликів для безпеки і добробуту людства лідери Заходу часто видаються інтелектуально неспроможними. Осмислена стратегічна дискусія може дати поштовх до необхідного політичного новаторства.

У будь-якому разі, якщо такий амбітний великий перегляд стратегічних концепцій виявиться нездійсненим, трансатлантичний альянс має вирішувати конкретніші питання. У Європі до них належать послідовне і взаємодоповнювальне розширення ЄС і НАТО. Це розширення зараз вступає у свою третю фазу. Перша – варшавська – була пов'язана з безпосередньою геостратегічною спадщиною холодної війни і передбачала швидке прийняття до НАТО Польщі, Чехії й Угорщини; друга – вільнюська – полягала в майже одночасних і схожих за своєю географією рішеннях про розширення НАТО і ЄС за рахунок, відповідно, семи і десяти нових держав; третя й остання фаза – київська – може йти ще далі на схід, до України і, можливо, Кавказу; тут зрештою може розглядатися навіть вступ до НАТО Росії.

За межами самої Європи Близький Схід є регіоном першочергових американських інтересів, як і прямого інтересу Європи. План «дорожня карта» палестино-ізраїльського мирного врегулювання – багато в чому воно залежить від спільних наполегливих зусиль Америки та Європи – є невіддільним від «дорожньої карти» відродження Іраку як міцної і незалежної держави, в якій відбуваються процеси демократизації. Без них мир у регіоні неможливий. Спільні дії США та ЄС також сприятимуть ефективнішому запобіганню безпосереднього конфлікту між Заходом та ісламом і заохоченню позитивних тенденцій у мусульманському світі, що сприятиме його включенню в сучасний демократичний світ.

Проте спільні зусилля, спрямовані на досягнення цієї мети, вимагають глибокого розуміння конкуруючих сил усередині ісламу, і в цьому Європа має перевагу порівняно з Америкою. До того ж симпатії Америки до ізраїльтян урівноважуються симпатіями європейців до важкого становища палестинців. Без повного врахування стурбованості обох сторін мирне врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту неможливе [5]. Мирне врегулювання цього конфлікту, у свою чергу, сприятиме необхідній і давно назрілій трансформації сусідніх арабських суспільств та зниженню ступеня антиамериканської ворожості. Небажання кількох американських адміністрацій взятися за вирішення цієї проблеми стало одним із чинників, що сприяли піднесенню екстремізму в цьому регіоні.

Америка також має відіграти унікальну роль у розвитку демократії в арабському світі. Протягом понад двох століть Америка була колыскою свободи, центром притягання тих, хто хотів жити вільно, та джерелом натхнення для тих, хто прагнув зробити свою власну країну такою ж вільною, як Америка. Під час холодної війни тільки Америка чітко проголосила – через радіо «Вільна Європа», – що вона відмовляється визнати остаточним підпорядкування Центральної Європи Москві. Саме Америка за президентства Картера виступила на захист людських прав і таким чином змусила Радянський Союз оборонятися в ідеологічній сфері. Цим Америка підтримувала певні спільні принципи і прагнення, а не нав'язувала іншим своєї політичної культури.

Про це важливо згадати саме тепер, коли домінуюча в глобальному масштабі Америка публічно заявляє про свою рішучість демократизувати мусульманські країни. Це шляхетна мета, вона є також і практичною тому, що поширення демократії загалом сприяє зміцненню миру. Але тут важливо не забувати фундаментального уроку історії: будь-яка справедлива справа в руках фанатиків вироджується у свою протилежність. Так сталося з релігією в середньовічній Європі, коли релігійна ревність перетворила дивовижно співчутливу і мирну віру на жахіття інквізиції. Те саме сталося і у ближчі до нас часи, коли символом Французької революції – здійснюваної в ім'я «свободи, рівності і братерства» – стала гільйотина. Століття, яке щойно минуло, принесло людству нечувані страждання через виродження соціалістичного ідеалізму в нелюдський тоталітарний ленінізм-сталінізм.

Обстоювання і поширення демократії, якщо воно втілюватиметься з фанатичною ревністю, яка нехтує історичними і культурними традиціями ісламу, може схожим чином привести до заперечення самої демократії. Аргумент, що після Другої світової війни Америка успішно встановила демократію у Німеччині та Японії, не враховує історично значущих фактів. Лише два з них: 2003 року в Берліні урочисто відзначили століття перемоги німецької Соціалістичної партії на муніципальних виборах – і не де-небудь, а в столиці імперської Німеччини. Американські реформи в Японії одержали суспільне визнання, тому що їх відкрито підтримав імператор Японії. В обох випадках соціальна база дала змогу Сполученим Штатам після Другої світової війни запровадити там демократичний устрій.

Певні передумови для цього, хоча й обмеженіші, є і на Близькому Сході; але їхня реалізація вимагає історичного терпіння і культурної тактовності. Досвід кількох ісламських країн, розташованих на периферії Заходу – особливо Туреччини, але також Марокко і (незважаючи на фундаменталістську зовнішність) Ірану, – вказує на те, що, коли демократизація є результатом органічного розвитку, а не догматичного нав'язування чужою силою, ісламське суспільство поступово сприймає політичну культуру демократії.

З огляду на нову центральну роль Америки в політичному житті арабського Близького Сходу після окупації Іраку необхідно, щоб американські відповідальні посадовці не пішли за доктринерами – прихильниками нав'язуваної ззовні термінової демократизації – так би мовити, «демократизації згори». Зловживання такими гаслами у деяких випадках може бути неповагою до традицій ісламу. Інші можуть вважати це тактичним прийомом, до якого вдаються, сподіваючись, що акцент на демократизації дасть змогу уникнути здійснення тиску і на арабів, і на ізраїльтян з метою досягнення компромісів, потрібних для встановлення миру. Та хоч би якими були мотиви, залишається фактом, що справжня і життєздатна демократія найкраще розвивається в умовах, які сприяють поступовим спонтанним змінам, а не є комбінацією примусу і поспіху. Перший підхід справді може трансформувати політичну культуру, тоді як другий може змусити до певної політичної коректності, що через саму свою природу навряд чи буде довговічною.

Стратегічний простір дій Атлантичного союзу поширюється на схід за межі Близького Сходу. Нові Світові Балкани – дуга кризи від Перської затоки до Малакської протоки – стануть менш вибухонебезпечними, якщо ресурси трьох найбільш процвітаючих регіонів світу – політично енергійної Америки, Європи, яка переживає економічне об'єднання, і комерційно динамічної Східної Азії – будуть узгоджено використовуватися для спільної протидії загрозі, зумовленій нестабільністю у цьому великому регіоні. Ця загроза загострюється через володіння ядерною зброєю двох ворогуючих сусідніх держав – Індії та Пакистану, кожна з яких також потерпає від внутрішньої напруженості. Америка та Європа мають разом домагатися від Японії, й особливо від Китаю, їхньої тіснішої

участі у спільних зусиллях, спрямованих на стримування розкольніцьких тенденцій. З огляду на те, що обидві ці держави вже великою мірою залежать від надходження енергоносіїв із Перської затоки і Центральної Азії – і ця залежність зростає, – вони не можуть залишатися сторонніми глядачами тривожних подій у цьому неспокійному регіоні, де, як у сипучому піску, може зав'язнути Америка, якщо вона діятиме тут сама.

Америка вже істотно розширила свою військову присутність в Євразії. Американські війська вже протягом тривалого часу перебувають в Афганістані й деяких нових незалежних державах Центральної Азії. З огляду на зростання комерційного і політичного проникнення Китаю у Центральну Азію, зону, у якій до останнього часу виключно домінувала Росія, потреба ширшого міжнародного співробітництва для протидії місцевим дестабілізаційним тенденціям стає дедалі актуальнішою. Від Японії і Китаю слід домогтися конкретної участі в політичній і соціальній стабілізації цього регіону.

Глобальна стабільність також залежатиме від того, як динаміка співвідношення сил на Далекому Сході впливатиме на взаємини Америки, Японії і Китаю. Сполучені Штати мають подбати про те, щоб трансформувати нову рівновагу між США, Японією і Китаєм у більш структуровані зв'язки у сфері безпеки. Геополітично Азія до певної міри нагадує Європу перед Першою світовою війною. Америка стабілізувала Європу, але як і раніше можливою залишається структурна криза в Азії, де між собою змагаються кілька потужних держав, хоча цей процес стримується периферійною стратегічною присутністю США. В основі такої присутності лежать американо-японські відносини, але зростання впливу Китаю в регіоні і непередбачуваність Північної Кореї вимагають активнішої політики США, спрямованої на розбудову системи щонайменше тристоронніх відносин у сфері безпеки. Як вже відзначалося, щоб така тристороння рівновага була стійкою, потрібна активніша участь Японії у міжнародних справах і поступове розширення сфери її військової відповідальності.

Створення цієї рівноваги може, у свою чергу, сприяти створенню транс'євразійської багатосторонньої системи безпеки для вирішення нових світових проблем. Якщо не вдасться хоча б де-факто залучити Китай і Японію до спільної структури безпеки, то це може стати поштовхом до небезпечного тектонічного зсуву, який, можливо, потягне за собою і односторонню ремілітаризацію Японії, яка вже володіє потенціалом для того, щоб протягом дуже короткого терміну стати ядерною державою – на додачу до вже існуючого серйозного виклику з боку Північної Кореї, яка прагне створення власного ядерного арсеналу. Необхідність колективного реагування на дії Північної Кореї ще раз наголошує на загальному принципі: тільки підтримувана союзниками і партнерами американська гегемонія може ефективно протидіяти дедалі інтенсивнішому поширенню зброї масового знищення – чи то серед держав, чи серед екстремістських організацій.

Америка має вирішувати ці проблеми в контексті історичного поєднання американської глобальної влади і могутності та глобальної взаємозалежності доби надшвидких комунікацій. Знаходження балансу між існуючою сутнісно суверенною гегемонією і новою світовою спільнотою та між демократичними цінностями й імперативами глобальної влади і могутності залишатиметься для Америки головною дилемою. Глобалізація, яку розвиває і пропагує Америка, може допомогти заспокоїти глобальні заворушення – за умови, що глобалізація не робитиме бідніші країни ще безправнішими, а надасть їм нові повноваження і керуватиметься не тільки вузькими економічними інтересами, а й прагненнями людей. Отже, позиція США щодо багатосторонніх зобов'язань, особливо тих, які не збігаються з вужчими прямими цілями Америки, є показником її готовності сприяти такій глобалізації, яка справді просуває вперед розвиток рівноправної взаємозалежності, а не нерівної залежності [6]. Дії США в останні роки в аспекті багатосторонніх зобов'язань справляють загальне враження, що створення рівних умов для всіх не є їхньою головною метою.

Америка має більше зважати на небезпеку того, що її ототожнення з несправедливим варіантом глобалізації може викликати світову реакцію, яка приведе до виникнення нової антиамериканської ідеології. При тому, що безпека залежить не тільки від військової могутності, а й, у нашу добу глобальної політичної свідомості, від силових ліній соціальних пристрастей і фанатичної ненависті, у довгостроковій перспективі те, як Америка визначатиме глобалізацію і реалізовуватиме її, прямо впливатиме на її безпеку.

Схожим чином, Америці слід бути чутливішою до несподіваних політичних наслідків свого унікального культурного впливу на світ. Глобальна привабливість Америки непередбачувано виливається у завищені очікування мешканців різних країн. Вони вимагають від Америки більшого, ніж від інших країн, у тому числі нерідко і від своїх власних. Насправді антиамериканізм має чимало ознак зрадженого почуття. У результаті ті, хто марно очікував від Америки занадто багато, схильні особливо обурюватися тим, що вона, на їхнє переконання, надто мало робить для поліпшення нестерпних умов, у яких вони перебувають. Фактично, культурна привабливість Америки є політично дестабілізуючою, незважаючи навіть на те, що Америка прагне зміцнювати політичну стабільність, виходячи зі своїх загальніших стратегічних інтересів. Таким чином, Америка може отримати політичну користь від викликаної нею культурної революції у світі тільки в тому разі, якщо вона більше уваги приділятиме по-справжньому спільним інтересам світового співтовариства.

Оскільки критично важливим джерелом глобальної привабливості Америки, а отже, і її влади та могутності, є магнетична притягальна сила її демократичної системи, американці мають зберігати тонкий баланс між дотриманням громадянських прав і вимогами національної безпеки. Зберігати його легко, коли війни йдуть далеко, а їх соціальний тягар не

є надто важким. Але гостра реакція суспільства на злочин 11 вересня – яку, можливо, навмисно роздмухували з політичних міркувань – може привести до фундаментальнішого перегляду цього балансу. Свідомість обложеної фортеці здатна отруїти будь-яку демократію. Те, що з Ізраїлем робить ворожість у сусідніх країнах, з Америкою може зробити страх, породжений ворожістю світу.

Звідси випливає, що внутрішня безпека Америки має забезпечуватися так, щоб одночасно зміцнювалася її суверенна влада і могутність та глобальна легітимність цієї могутності. Повторю сказане вище: сьогодні в Америці відбувається третя в її історії від моменту набуття незалежності велика дискусія щодо вимог її національної оборони. Зі зрозумілих причин ця дискусія розгортається навколо проблеми виживання суспільства в нових умовах розвитку і поширення зброї масового знищення, інтенсифікації глобальної нестабільності та масового страху перед тероризмом.

Для Америки це нові історичні умови. Вони створюють пряму взаємозалежність між її внутрішньою безпекою і загальним становищем у світі. Беручи до уваги її роль у глобальній безпеці і ступінь американського проникнення у світі, Америка має право прагнути більшої безпеки, ніж інші країни. Їй потрібні сили, які можна рішуче застосовувати в усіх частинах світу. Вона має посилювати свою розвідку (а не витратити неймовірні ресурси на утримання величезного бюрократичного апарату відомств внутрішньої безпеки) так, щоб було можливим передбачати загрози. Вона має зберігати всеосяжну технологічну перевагу щодо всіх своїх потенційних суперників як у стратегічних, так і у звичайних силах. Але вона також має визначати свою безпеку так, щоб це відповідало інтересам інших. Цю велику проблему можна вирішити ефективніше, якщо світ розумітиме, що траєкторія великої американської стратегії прямує до глобального співтовариства спільних інтересів.

Фортеця на горі може самотньо височіти, кидаючи загрозливу тінь на все, що нижче за неї. Якщо Америка буде такою, на ній зосередиться ненависть світу. Місто на вершині гори, навпаки, може сповнювати світ надією на поступ людства – але тільки в такому середовищі, у якому цей поступ буде водночас загальним ключовим принципом і для всіх досяжною реальністю. «Не може сховатися місто, що стоїть на вершині гори...

Отак ваше світло нехай світить перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі діла...» [7]. Тож нехай Америка світить.

ПРИМІТКИ

1. Особливу проблему створює офіційне визначення тероризму Сполученими Штатами. Підкреслюючи, що тероризм являє собою насильницькі дії проти невинного цивільного населення, здійснювані незаконними недержавними угрупованнями з метою досягнення їхніх політичних цілей, таке визначення звільняє від відповідальності держави, що діють терористичними методами, прикладом чого є масовані російські бомбардування в Чечні й «зачистки» з метою залякування

- чеченського населення, а також інші держави, які з метою боротьби з тероризмом використовують силу проти цивільного населення.
2. Peter Bender, "America: The New Roman Empire?" *Orbis* (Winter 2003), 155.
 3. Масштаби міжнародної співпраці Америки не є добре відомими американській громадськості. За перші 150 років свого існування, з 1789 по 1939 роки, США уклали 799 формальних договорів і 1182 виконавчі угоди (між президентом США й іноземною державою). З 1939 до 1999 року – тільки за останні 60 років – США уклали 951 договір і 14 555 виконавчих угод. Див.: "Treaties and Other International Agreements: The Role of the United States Senate", Congressional Research Service, Library of Congress, January 2001, S. Pt. 106–171.
 4. Багато європейців ставляться до цього цілком реалістично. Наприклад, див. переконливі аргументи на користь відродження Атлантичного альянсу у Laurent Cohen-Tanugi, *Les Sentinelles de la Liberté: l'Europe et L'Amérique au seuil de XXI siècle* (Paris: Jacob), 2003.
 5. Коли ця книжка вже була здана до друку, брак глобального схвалення дедалі одностороннішої підтримки Америкою Ізраїлю був наочно продемонстрований несиметричністю результатів голосування 19 вересня 2003 року резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Про незаконну діяльність Ізраїлю на окупованій палестинській території»: за – 133, проти – 4, утрималися – 15. Чотирма, що проголосували проти, були Сполучені Штати, Ізраїль, Мікронезія і Маршаллові острови. Всі найближчі союзники США в Європі (включно з Великобританією) та в Азії проголосували за цю резолюцію. Серед них з-поміж багатьох інших були Індія, Росія та Бразилія.
 6. Хоча конкретні застереження США щодо окремих міжнародних угод можуть бути обґрунтованими, список угод, до яких США не приєдналися за останні роки, є тривожним і символічним: Кіотський протокол щодо клімату, Угода про Міжнародний кримінальний суд, Конвенція про права дитини (заперечення США було підтримано тільки Сомалі), проект протоколу щодо створення механізму з контролю дотримання заборони біологічної зброї, договір щодо протиракетної оборони, договір про заборону протипіхотних мін і т. д.
 7. Матвій, 5:14–16.

Я хочу висловити вдячність двом установам і кільком близьким співробітникам за допомогу у створенні цієї книжки.

Протягом понад двох десятиліть Центр стратегічних і міжнародних досліджень надавав мені глобально орієнтоване політичне середовище, в якому щодня триває обговорення великої стратегії США серед надзвичайно добре інформованих колег, що мають унікальний досвід. Ця установа – справжній Стратегічний Центр Вашингтона.

Також мені допомогла співпраця зі Школою передових міжнародних досліджень університету Джонса Гопкінса. Її талановиті викладачі, а також американські й іноземні гості працювали разом зі мною над регулярними двомісячними оглядами поточних зовнішньополітичних питань, під час яких я перевіряв деякі аргументи, викладені в книжці.

Мій адміністративний помічник Труді Вернер організовує роботу мого офісу в Центрі стратегічних і міжнародних досліджень. Вона працювала зі мною у Білому домі, а до того – у Тристоронній комісії, а також з 1981 року – в Центрі. Я залежу від неї у серйозних і повсякденних справах та можу на неї покладатися. Вона – джерело порядку і послідовності у моєму часто безладному розкладі. Без неї я став би жертвою хаосу набагато більшого за той, про який у цій книжці я пишу як про головну загрозу глобальній стабільності.

Два асистенти-дослідники суттєво допомогли мені з кількома аргументами, які я виклав у цих моїх особистих міркуваннях про роль Америки у світі. Скотт Ліндсі був присутній при формуванні задуму, а Нікіл Пейтел – при його втіленні. Спочатку Скотт у своїх записках заповнив основні прогалини в моїх знаннях, а потім Нікіл висловив дуже конструктивну критику і важливі доповнення під час ретельного розгляду чернетки в цілому. Обидва вони систематично інформували мене про розвиток подій у світі, готували базові довідки з питань, що розглядаються у цій книжці, й допомагали мені розширювати мої власні погляди. Їхня відданість справі є вищою будь-якої похвали, а допомога – неоціненною.

Мій редактор у видавництві «Бейсік букс» Вільям Фрухт керував завершальним етапом роботи над книжкою. Він був ідеальним редактором, бо зробив аргументацію точнішою, виклад – пліннішим і поліпшив форму книжки, не змінивши її змісту. Він також дуже допоміг у виборі її остаточної назви...

Моя дружина як завжди була невтомною у критиці, але по-справжньому підтримувала мене. Її роль важко точно визначити, але вона, мабуть, найточніше виражена підзаголовком цієї книжки!

- Азербайджан 53, 63, 71, 72, 73, 93, 168, 171
- Алжир 54, 57, 59
- Аль-Кайда 50, 51
- Англійська мова 122, 138, 160, 161
- Антиглобалізм 137, 138, 141, 155
- Арабо-ізраїльський конфлікт. *Див. також*
Близький Схід 68
- Армагеддон 24
- Асиметричні війни 50
- Асиміляція 148, 149, 150, 165, 169, 170
- Ататюрк 63, 64
- Атлантичний альянс 34, 41, 62, 92, 94, 132
- Атомні озброєння 21, 26, 100, 104
- Бідність 26
- глобалізація і 144
 - дохід на душу населення і 146
 - зростання кількості населення і 146
 - міграція і 147
 - у мусульманських країнах 55, 146
- бін Ладен, Усама 35, 50, 52, 56, 186
- Біотехнологія 180
- Блер, Тоні 16
- Близький Схід
- демократія на 192
 - європейські погляди на 69, 72
 - політична історія 38, 39
 - ядерна зброя на 75
- Бодріяр, Жан 152
- Брати-мусульмани 54
- Бурдье, П'єр 136
- Буш, Джордж (молодший) 31, 35, 36, 42, 43, 70, 87, 88, 94, 98, 125, 133, 179, 184
- Буш, Джордж (старший) 124
- Вашингтон як світова столиця 120, 122
- Вашингтон, Джордж 166, 181
- Ведрін, Юбер 19
- Великобританія 26
- місце серед інших країн в різні історичні періоди 19
 - тероризм у 38
- Війна в Іраку 23, 56, 98, 107
- демократичні перетворення після 82
- Війна з тероризмом 36, 48
- Війна у Перській затоці 23
- Війни
- асиметричні 50
 - локальні 30, 103
 - світові 18, 20, 137
- Військовий обов'язок 150
- Вірменія 93, 94
- Вісь зла 36, 39
- Волков, Олександр 153
- Гамільтон, Александер 33
- Ганді, Махатма 135
- Гантінгтон, Семюел 41
- Генна інженерія 138
- Глобалізація
- антиамериканізм і 134, 135, 137
 - визначення 131
 - демографічні чинники і 146, 148

- демократизація і 123, 142
- діагностичне значення 128
- доктринальне значення 128, 129, 133, 141, 179
- експлуатація і 134
- етнічна національна держава і 189
- зменшення рівня бідності і 130
- Китай і 131
- Китай і 131, 139, 140
- конкуренція і 131
- користь від 130
- культурний імперіалізм і 137
- міграція і 145
- міфи 131
- накопичення багатства меншинами і 137
- опозиція 135, 137, 140, 141
- опозиція американських профспілок 129
- Росія і 131, 138, 139
- соціальна несправедливість і 126
- ставлення Ватикану до 136
- ухвалення економічних рішень і 141
- Франція і 137, 138
- Глобальна еліта 122
- Глобальне потепління 28
- Голландія, міграція до 149
- Голлівуд 160
- Громадянські права 14, 136, 172, 176, 177, 194
- Грузія 73, 93
- Демірель, Сулейман 80
- Демократія 157, 165, 179
 - громадянські права у демократичному суспільстві 194
 - імперіалізм і 174, 175
 - іслам і 35, 192
 - проникність і 50
 - розвиток людства і 191
- Державний департамент США 174, 175, 181
- Дитяча праця 130
- Договір про протиракетну оборону 22
- Доран, Чарльз 126
- Друга світова війна 21, 26, 33, 100, 107, 113, 123, 167, 168
- Етнічна належність
 - зовнішня політика і 165, 171
- Європа як союзник США 67, 68, 85, 90, 91, 98, 99, 143
- Європейський Союз 17
 - близькосхідна політика 69, 70, 98
 - військовий обов'язок у 150
 - військовий потенціал 85, 86
 - входження Туреччини 63
 - дохід на душу населення 146
 - імміграція 145, 148, 149
 - конкуренція зі США 70, 86, 87
 - населення 85, 147, 149
 - політика щодо Іраку 70
 - розширення 91, 92
- Єгипет 54, 59
- Закон про внутрішню безпеку 182
- Закон про іноземців і підбурювання до за-
колоту 176
- Закон про шпигунство 176
- Запаси нафти 87
- Запаси нафти і газу 71
- Запобігання
 - і випередження 43
- Звіт із питань людського розвитку араб-
ського світу 78
- Ізраїль 30, 40, 56, 57
 - заходи безпеки 42
 - політика США щодо 65
 - ядерне озброєння 39
 - як союзник США 64
- Ізраїльсько-палестинський конфлікт 26, 65, 69, 70
- Індекс глобалізації 151
- Індекс прихильності розвитку 152
- Індія 24, 99, 104
 - у конфлікті з Пакистаном 26
 - у саміті Групи восьми 111
 - як союзник США 65, 66
- Індонезія 24, 54, 55, 57, 59, 99
- Індустрія розваг 52, 160
- Інквізиція 191
- Інтернаціоналізм 29
- Інтернет 159, 160
- Ірак 71

Іран 56, 57, 59, 93

- інтеграція у світову спільноту 73
- американська політика щодо 71, 72

Ірано-іракська війна 26

Ірландська республіканська армія 37

Іслам 35, 53, 61

- брак єдності у 61
- географічні аспекти 53 і сучасність 60
- і демократія 58
- і економічна свобода 58
- і корупція 55
- кількість населення і 53, 54
- мирні політичні зміни і 59
- народницькі рухи у 58
- політичні дебати у 59
- соціальний застій і 54
- стереотипи 59, 61
- фундаменталізм 51, 56, 57

Ісламізм 57, 59, 60

Іспанія, старіння населення 148

Італія, старіння населення у 148

Кавказ

- Пакт стабільності для Кавказу 74
- стабілізація 72, 74, 93, 94, 190

Казахстан 94

Канада 149

- мультикультуралізм у 171

Кашмір 65, 66, 75

Киргизстан 94

Китай

- роль азійського лідера 108, 113, 144
- використання інтернету у 108, 109
- військовий потенціал 114
- внутрішня напруженість у 108
- глобалізація і 131, 139, 140
- голлівудські фільми у 160
- зв'язки з Пакистаном 66
- історичні образи 99, 100
- культурна революція у 158
- місце серед інших країн у різні історичні періоди 100
- на зустрічі Групи восьми 111
- перспективи у сфері безпеки 113
- розвиток військово-морських сил 103
- ставлення до японо-американського союзу 103, 105
- як союзник США 30
- японська загроза для 103, 104, 112

Кібератаки 32

Київський протокол 88, 133

Клінтон, Вільям (Білл)

- про глобалізацію 124, 128
- про Київський протокол 138

Коаліція переконаних добровольців 41

Кокаколонізація 137, 161

Комп'ютерні системи (терористичні атаки на) 32

Конгрес США 33, 106, 174

- етнічні лобі 171
- нагляд за оборонною галуззю 174, 175

Контркредо 135, 143, 179

Контрсимволізм 135

Корупція 55

Кубинська ракетна криза 22

Культурна спокуса 159, 163

- дестабілізуючий ефект 163

- зовнішня політика 163

- опір 160

- осуд із боку інтелектуалів 162

- споживацька культура і 162

Курдистан 64

Латинська Америка

- європейські інтереси у 87

Легітимація 2, 13

Ленінізм-сталінізм 191

Ліван 57

Ліга Націй 20, 33

Лідерство 188

Локальні війни 30, 103

Мао Цзедун 158

Марокко 57

- демократія у 192

Масове насильство 24

Мексика, політика США щодо 169

Месьєр, Жан-Марі 180

Міграція 144

- нелегальна 145

- міжнародні стандарти 177

Міжнародний валютний фонд 121, 131

Міжнародний кримінальний суд 133, 172

Міністерство оборони США 174, 175, 181, 182

Мобільність 50

Моргентау, Генрі 181

Музична індустрія 160

Мультикультуралізм 165, 172

- політичні наслідки 167, 171

- Мультиполярність 139
 Мусульмани. *Див. також* Іслам 42, 48, 51, 60
- Нагасакі 26
 Нагляд за громадянами (у США) 177
 Надмірне спрощення, з тактичною метою 51
 Населення
 – вік 146
 – розподіл 146
 Нерівність 179, 180
 Нігерія 154
 Німеччина 59, 60
 – демократія у 192
 – зміни населення 149
 – критика США у 88
 – місце серед інших країн в різні історичні періоди 17
 – як союзник США 88, 89
 Новий світовий порядок 120, 124
- Обмеження стратегічних озброєнь, угоди щодо 22
 Односторонність (дій) 28, 29, 30, 71, 88, 89
 Озброєння масового знищення. *Див. також* Ядерні озброєння 31, 32
 – анонімне використання 25, 32, 41
 – таємні розробка чи придбання 39
 – поширення 18, 39, 40, 43
 Оклахома
 терористичний акт у 52
 Організація визволення Палестини 56
 Організація з безпеки і співробітництва у Європі 111
 Організація Об'єднаних Націй 21, 124, 172, 175
 Організація Північно-Атлантичного договору (НАТО)
 – розширення 91, 92
 – роль у глобальній безпеці 93, 94, 96
 – членство Росії у 94, 96
 Організація світового співробітництва і розвитку 156
- Пакистан 26, 57, 65, 73, 99
 Палестинське питання 65
 Пан'європеїзм 113, 114
 Паназійство 113, 114
 Панікерство 49
- Папа Іоанн Павло II 136
 Папа Іоанн XXIII 136
 Патріотичний акт (Patriot Act, закон про надзвичайні заходи з боротьби із тероризмом) 177
 Перша світова війна 20, 33, 113, 167
 Південна Корея як союзник США 111
 Північна Корея
 ядерна зброя у 110, 111
 Північно-Атлантичний договір 34
 Промова у Вест-Пойнті 42
 Протиракетні системи 122
 Профспілки
 глобалізація і 129
 Путін, Володимир 40, 94, 125, 131
- Рабство 180
 Рада національної безпеки США 175, 181
 Радянський Союз. *Див. також* Росія
 – відносини США з 21, 123
 – внутрішня криза у 22
 – угоди США про скорочення озброєнь із 22
 Рамоне, Ігнаціо 153
 Революція у військовій справі 23
 Рейган, Рональд 87, 34
 Розвідка 33
 Росія 11
 – глобалізація і 131, 138, 139
 – демократія у 96
 – іслам і 67
 – місце серед інших країн в різні історичні періоди 19
 – протиракетна оборона і 22
 – розвиток Сибіру 96
 – тероризм у 37
 – співробітництво з НАТО 94
 – Спільна декларація про нові стратегічні відносини 94
 – Чеченська війна 93
 – членство у ЄС 95
 – членство у НАТО 94, 95, 96
 – як союзник США 30, 66, 67
 Рух за громадянські права 135
- Саміт Групи восьми 111
 Світова багатополярність 16
 Світова організація торгівлі 131
 Світовий банк 121, 131, 152

Світовий економічний форум 118, 122, 132, 155

Світовий уряд 186

Світові Балкани 63

запаси нафти і газу на 48, 61, 62

Світові війни 167, 170, 176

Севільська декларація 69

Секуляризм, іслам і 58

Сибір 96

Сибірка 32

Сингапур 101

Скорочення стратегічних озброєнь, угоди щодо 22

Слабкість 49, 65

Солідарність 136, 184

Соціальна несправедливість 58, 59

Союзи

– з Європою 67, 84

– з Ізраїлем 64

– з Індією 65, 66

– з Китаєм 105

– з Південною Кореєю 111

– з Росією 66, 67

– з Туреччиною 63

– з Японією 68, 13, 111

Спільна декларація про нові стратегічні відносини 94

Спільнота демократичних держав, зустріч у Варшаві 138

Споживацька культура 160, 161

Сполучені Штати Америки. Див. також Демократія союзи з. Див. Союзи

– анонімні атаки на 31

– варіанти політики у сфері безпеки 27, 30, 31

– витрати на оборону 118

– військовий обов'язок у 50

– військовий потенціал 29, 86

– внутрішні загрози 31

– внутрішня безпека 12, 195

– географічні чинники безпеки 21

– дискусії щодо оборони 85, 86

– дохід на душу населення 146

– економічна могутність 133

– етика егалітаризму 158

– європейська критика 87

– занепад могутності 17, 18

– ідеалістична традиція 34, 129

– індустрія розваг 52

– інтернаціоналізм 29

– політика щодо Близького Сходу 60, 71

– культурне домінування 158, 160

– майбутні коаліції із 41, 42

– міграція до 145, 148

– місце серед інших країн в різні історичні періоди 19

– моральна позиція 84

– мультикультуралізм 167, 171

– невдоволення у світі 12, 18, 28, 37, 55, 64

– односторонність (дій) 28, 29, 30, 71, 88, 89

– протиракетна оборона 31, 32

– розвідувальний потенціал 32, 33

– світова еліта 173, 174

– стратегічне партнерство проти 13, 16

– стратегічні альтернативи 28, 31

– суверенітет 122

– університети 122, 162

– характеристика населення 147

Старіння населення 144, 148

Стовбурові клітини, дослідження 179

Стратегічна оборонна ініціатива 22, 34

Стратегічне авіаційне командування (США) 21

Судан 57

Сучасність 60

Східна Азія 99, 112

– історичні образи 99, 100

– розвиток військово-морських сил 110

– стабільність 99

– стратегічна вразливість 99

Тайвань 99, 100, 104, 105, 106

Талібан 26, 59, 73

Тероризм 16, 18, 35

– близькосхідна політика і 38

– визначення 195

– національне невдоволення і 35

– погляди Європи на 97

– поширення ядерних озброєнь і 24

– релігійне невдоволення і 40, 42

– у Великобританії 37

– у Росії 42

Тероризм самогубців 46

Технології

– руйнівне використання терористичними угрупованнями 24

– військове застосування 14, 24

Туреччина

– демократія у 59, 63

– членство в ЄС 64, 64, 93

- членство у НАТО 93
- як союзник США 63
- Узбекистан 94, 154
- Україна, членство в НАТО 92
- Університети, іноземні студенти, кількість 162
- Франція 16
 - глобалізація і 137, 138
 - голлівудські фільми у 160
 - місце серед інших країн в різні історичні періоди 17
 - «Свобода у світі» 53
 - Французька революція 191
 - як союзник США 63
- Харчова промисловість 161
- Хіросіма 26
- Холодна війна 42, 43, 48, 62, 82, 86, 87, 190, 191
 - американський культурний експорт під час 159
- Ху, Цзіньтао 113
- Цзян, Цземінь 40, 125
- Чень, Шуйбянь 104
- Чечня 39, 67
- Чуа, Емі 153
- Шаріат 55, 58, 59
- Шарон, Аріель 40
- Шмідт, Гельмут 87
- Юрсенар, Маргерит 121
- Ядерна зброя
 - на Близькому Сході 75
 - потенціал Японії 104
 - поширення 26, 39, 40, 44, 48, 72, 76
 - у Північній Кореї 110, 111
- Ядерне стримування 29
- Японія
 - військовий потенціал 104, 106
 - демократія в 106
 - історичні образи 100
 - міграція до 149
 - місце серед інших країн в різні історичні періоди 100
 - погляди Китаю на 99
 - роль у глобальній безпеці 107, 109
 - ставлення до регіонального лідерства Китаю 100
 - старіння населення 100, 108, 148
 - як союзник Тайваню 104, 105
 - ядерний потенціал 104
 - як союзник США 68, 103, 105, 107, 109, 111
- 11 вересня 16, 18, 25, 27, 31, 34
 - безпосередня реакція на 83
 - громадянські права після 176
 - історія Близького Сходу і 38, 39
 - реакція Європи 97
 - реакція НАТО на 97
 - реакція Японії 106
 - стратегічні виклики після 83

Збігнєв Бжезінський

**ВИБІР: СВІТОВЕ ПАНУВАННЯ
ЧИ СВІТОВЕ ЛІДЕРСТВО**

Переклад з англійської Андрія Іщенка

Редактор *О. Л. Рудь*
Художнє оформлення *Л. А. Кузнецової*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*
Коректор *О. О. Романенко*

Підписано до друку 16.10.2006. Формат 60 × 90^{1/16}.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Гарнітура *Pragmatica*.
Умов. друк. арк. 12,75. Обл.-вид. арк. 12,75.
Наклад 2000 прим. Зам. № 6-178.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Конtrakтова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-77-84.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua/ua

Бжезінський, Збігнєв

Б58 Вибір: світове панування чи світове лідерство / Пер. з англ.
А. Іщенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. –
203 с.

ISBN 966-518-375-3

В останній за часом великій книжці відомого американського політолога і державного діяча Збігнєва Бжезінського «Вибір: світове панування чи світове лідерство» (2004) розглядаються проблеми ролі США як світової держави, здатної стати запорукою стабільності та безпеки в усьому світі у новому столітті.

ББК 66.2(0)